

Josef Šmajs, Bohuslav Binka, Ivo Rolný

Etika, ekonomika, příroda

I. Ontologické základy etiky

II. Environmentální etika

III. Etika v podnikatelské praxi

I Ontologické základy etiky

1 Etika tradiční, podnikatelská a environmentální

Etika jako kritická filosofická analýza morálky je přibližně tak starou teoretickou disciplínou jako filosofie sama. Proto má etika od počátku mnoho společných rysů s filosofií, např. skrytou antropocentrickou orientaci, abstraktnost, spekulativnost, útěšnost. V Evropě vzniká etika v antickém Řecku a jejími všeobecně známými protagonisty jsou Sofisté, Sókrates, Platón, Aristoteles, Stoikové. Pozdější etické teorie se rozvíjejí v rámci příslušných filosofických a teologických systémů, přičemž současně reagují na vývoj morálky jako spontánně vznikajícího kulturního regulativu. Pomineme-li antiku a středověk, z novověkých autorů zná část veřejnosti např. tezi Maxe Webera o vzniku kapitalismu z protestantské etiky,¹ nebo alespoň kategorický imperativ a obrys formalistické etiky Immanuela Kanta.² Méně je známé, že také klasik ekonomie Adam Smith byl významným etickým autorem.³

V době ontického konfliktu kultury se Zemí, jehož vyhrocení vyvolává i kdysi oprávněné **predátorské duchovní paradigma kultury**, se ukazuje, že tradiční etické zdůvodnění morálky může být nemorální, protože úzkou orientací na lidské zájmy zakrývá destruktivní povahu kulturního evolučního procesu – **pustošení planety**.

Hlásíme-li se k myšlence nezbytnosti ontologického zakotvení environmentální i podnikatelské etiky, vycházíme z předpokladu, že reálné lidské vztahy k přírodě jsou

¹ „Ne zahálčivost a požitek, ale *jen práce* slouží podle jednoznačně zjevené vůle boží ke znásobení jeho slávy. *Mrhání časem* je tedy prvním a principiálně nejtěžším ze všech hříchů.“ Weber, M. *K metodologii sociálních věd*. Bratislava: Pravda 1983, s. 314.

² Obrys Kantovy etiky lze rekonstruovat zejména z jeho dvou prací: Kant, I. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda 1990; Kant, I. *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda 1996.

³ Smith, A. *Teorie mravních citů*. Praha: Liberální institut 2005.

zprostředkovány kulturou, jejímž důležitým subsystémem je ekonomika. Tuto okolnost mohly ovšem starší etické systémy přehlížet proto, že vycházely z falešné novověké opozice člověka a přírody a že jejich teoretickou oprou byla jen podobně zaměřená antropocentrická ontologie. Tradiční etika proto odhlížela od vzdálenější perspektivy, od málo zřetelného lidského druhového sobectví, jehož vnějším výrazem byla kultura.⁴

Tradiční morálka **vyrostala z vrozené lidské přirozenosti** (z potenci konzervativního genomu člověka), respektovala zvláštnosti té které kultury (její skryté duchovní paradigma) a žádnou realitě přiměřenou etickou ani ontologickou teorií nepotřebovala. Tradiční filosofie se sice zabývala ontologií, ale byla to ontologie útěšná a spekulativní, která by se pro zdůvodnění neantropocentrické morálky nehodila.

1.1 Co je etika

Zjednodušeně řečeno, etika je **teoretickou reflexí morálky** (podobně jako je např. teologie teoretickou reflexí víry), je tradiční filosofickou teorií kritiky, zdůvodnění a obhajoby morální regulace ve společnosti. Morálka jako neteoretická součást duchovní kultury zahrnuje nejen pragmatické vědění, ale i zvyky, předsudky, mýty a rozpoznaná pravidla kulturního života lidí. Jako univerzální regulativ lidské aktivity je tvořena hodnotami, normami a pokyny pro dobré (mravné) chování. V etice však jde nejen o vysvětlení, zdůvodnění a kritiku morálky, ale také o její kultivaci, o její vedení určitým směrem.⁵ Jde o záměrné usměrňování morální regulace k tomu, co ta která filosofie považuje pro člověka za optimální, o čem se domnívá, že je to žádoucí.

Dnes ovšem ve filosofii, a proto ani ve vědě a politice, není zcela jasné, jakým způsobem morálku ovlivňovat a kultivovat. Ekologicky ohrožená kultura paradoxně zatím sází nikoli na širokou filosofickou racionalitu, která jediná by mohla dohlédnout důsledky expanze protipřírodní kultury, ale na živelnost, na neviditelnou a nevidoucí ruku trhu. Proto i ostatní mimotržní regulativy lidského jednání včetně politiky jsou ochromeny. Nepřímo to potvrzuje i Gilles Lipovetsky, když bez hlubší analýzy ontického základu morálky připomíná přeměnu staré „etiky povinnosti“ v novou „etiku slabé individualistické odpovědnosti“.⁶ Ale přitom

⁴ K problému zatím nereflektovaného druhové sobectví člověka se nepřímo vztahuje i zajímavý názor evolučního biologa E. Mayra, že „...pravá etika může být zřejmě rozvíjena pouze přidáním ...globálního altruismu k ‚sobeckému‘ altruismu sociální skupiny. Mayr, E. *Co je evoluce*. Praha: Academia 2009 s. 296.

⁵ V tomto ohledu se morálka podobá jazyku a etika vzdáleně připomíná vědy o jazyce. Ty rovněž nemohou přímo vytvářet jazyk, jímž lidé mluví. Mohou však doporučovat, aby se jisté normy mluvy, které již v běžném životě fungují, přijaly nebo naopak nepřijaly jako tzv. formy správné, spisovné.

⁶ Lipovetsky, G. *Soumrak povinnosti*. Praha: Prostor 1999.

neříká, že **slabá odpovědnost vůči kultuře znamená dnes silnou neodpovědnost vůči přírodě**.

I když každodenní jednání lidí nutně vychází z predispozic obsažených v lidském genomu (tj. z původního vřazení člověka do struktury přirozených ekosystémů), stále více je ovládáno druhou determinační základnou morálky: nastavením a od přírody odlišnou strukturou nadosobního systému kultury. Morálka se přizpůsobuje duchovním i věcným formám kultury, které sice vyrůstají z téže lidské genetické predispozice, ale již historicky přetavené vlivem a působením neviditelného **duchovního paradigmatu** příslušné kultury.⁷

Také proto se dnešní představa toho, co by mělo být, co je dobré, a co je zlé, kterou skrytě ovlivňují naše vrozené predispozice, nutně střetává s tím, co už v kultuře existuje, co se už přijalo, zpředměnilo a organizačně upevnilo. Váha toho, co si lidé přejí, tj. tradiční požadavky lidského svědomí, mají tedy v technicky hypertrofované kultuře klesající moc. Morálka, která se reprodukuje kompromisem mezi lidskou vrozenou predispozicí (genomem) a silicím tlakem protipřírodní technické kultury, je proto slabá a málo účinná.⁸

Vznik sociobiologie jakoby nepřimo potvrzuje náš ontologický názor, že morálka je biologicky zakotvená, že má biologické kořeny a že její studium nemůže tyto kořeny (tj. její genetické předurčení) ignorovat. Protože zastáváme široký evoluční přístup ke skutečnosti, který respektuje přírodní původ člověka, a spolu s ním i konzervativní charakter našeho genomu, sociobiologické názory nezpochybňujeme, ale naopak rozvíjíme.⁹

Již jsme uvedli, že etika je mnohem mladší než morálka. Nebylo totiž snadné verbálně formulovat a zdůvodňovat, co morálka je, jak působí a co se již ve vztazích mezi lidmi uznávalo a dodržovalo. Předetické zdůvodnění pravidel chování se proto obvykle odvolávalo na nepochybnou autoritu: na závazné kulturní obyčeje (dodnes velmi staré u některých afrických národů), přírodní božstva, později k panovníkovi, tj. k vlivné instituci světské, kterou zpravidla doplňovala také instituce nadpřirozená. A protože technicky úspěšné kultury

⁷ Ve skrytém duchovním paradigmatu kultury, který je historickým produktem (a který proto zahrnuje i základní morální pravidla), je nutně obsažena jen část celkové genetické predispozice lidí. Tím vysvětlíme, proč se tak výrazně liší kultury přežívajících lovců a sběračů od dnešní technické kultury celosvětové, v níž je zatím morální technologicky bojovat s přírodou, podporovat její útočnou adaptivní strategii, napomáhat jejímu rozmachu.

⁸ Znovu se zde nabízí analogie mezi klesajícím významem slov a krásy jazykového projevu v dnešní technické kultuře a právě tak slábnoucí mocí tradiční morálky.

⁹ Podrobněji viz např. Wilson, E. O. *Rozmanitost života*. Praha: Lidové noviny 1995. Wilsonova poněkud neurčitá epigenetická pravidla mají podle autora zajišťovat koevoluci genů a kultury: „Geny předepisují epigenetická pravidla, jimiž jsou nervové dráhy a zákonitosti kognitivního vývoje, ze kterých se mysl jednotlivce sama sestavuje. Od narození do smrti roste mysl absorbováním části existující kultury, kterou má k dispozici...“ Wilson, E. O. *Konsilience. Jednota vědění*..... Praha: Lidové noviny 1999, s. 143.

nejen spolupracovaly s přírodními silami, nýbrž s nimi také bojovaly, nejvyšší mocí v evropském kulturním okruhu (zejména s nárůstem síly techniky) přestávala být příroda.¹⁰ Dnešní globální civilizační krize je také krizí tradiční etiky. Rozpor mezi biologickým zakotvením tradiční morálky a odlišnými požadavky socializace lidí v technické spotřební kultuře je již tak hluboký, že nemůže být smířen v rámci stávajícího paradigmatu, tj. jakkoli sofistikovanou tradiční etickou teorií.

Zdá se, že v situaci, kdy dílčí vědění a protipřírodní síly kultury rostou rychleji než naše souhrnné pochopení světa, se kulturní **determinační základnou** adekvátní morálky (vedle jejího biologického zakotvení) musí stát nová opora: **srozumitelné evolučně ontologické minimum**. Kultura je totiž systém s vnitřní informací, jíž je kultura duchovní. Přirozené i umělé fyzické prostředí, není-li světonázorově interpretováno, působí na lidskou psychiku patrně méně formativně než ideje, hodnoty a regulativy duchovní kultury. Před ontologickou racionalitou, která kdysi nebyla s to vysvětlit morálku, a která sama dočasně ustoupila před diktátem dílčí vědecké racionality a objevené technologie, se tak v krizové civilizační situaci otevírá prostor pro ještě závažnější úkol: **poprvé pomáhat morálku konstituovat**. Platí-li evolučně ontologický předpoklad, že morálka je sice biologicky zakotvená,¹¹ ale že jako univerzální regulativ lidského chování vzniká až procesem socializace (učení) v té které kultuře, pak ani nynější ontologické prázdno, ani dílčí racionalita a působení předmětných kulturních struktur, žádoucí novou morálku formovat nemohou.¹² Morálku, která by nebyla v rozporu s komplexními predispozicemi v lidském genomu a která by pomohla ohroženou kulturu předvídavě ochránit před katastrofou, může v dysfunkční kultuře formovat patrně jen široká, ontologicky podepřená světonázorová racionalita.

Takový úkol ovšem předpokládá – pomineme-li nezbytnost strukturální přestavby kultury – rozšiřovat evolučně ontologický koncept bytí a tak znovu navázat na spontánní „biofilní výchovu“ našich vzdálených předků. Předpokládá to vhodně vzdělávat veřejnost, tj. už ve škole žákům ukazovat, že příroda je nejstarší, nejširší a nejmocnější tvořivou subjektivitou, že je hodna úcty a morálního respektu, který musí být hlubší, než byl tradiční respekt k člověku. Protože však ani ontologický koncept přírody, ani ontologický koncept kultury nejsou teoreticky rozpracované, evolučně ontologické minimum nové morálky se zatím nejen obtížně

¹⁰ I když kulturní význam náboženství dnes slábne, zdá se, že komplementární složkou predátorského duchovního paradigmatu, jeho oporou a kompenzací ve sféře lidského vědomí, je víra v jediného Boha.

¹¹ Vrozené lidské predispozice patrně obsahují jak potence k útočné adaptivní strategii vůči přírodě, tak potence k altruistickému chování uvnitř sociální skupiny. Patrně obsahují i potence k respektu širší a mocnější přírody.

¹² Nejen sofistikované přírodní struktury, nýbrž i sofistikované struktury kulturní, jsou bez přiměřené světonázorově interpretace jen neprůhlednými „černými skříňkami“. Také to je důvod, proč dnes naléhavě potřebujeme nejen ontologii kultury, ale i skutečné vědy o kultuře.

vytváří, ale také se obtížně rozšiřuje. Brání tomu vládnoucí predátorské duchovní paradigma, a to jak svým zpředmětněním v kulturním systému, tak v podobě zpráv šířených sdělovacími prostředky. **Příznivé podmínky** pro šíření nového ontologického minima, účinkem podobné někdejšímu tlaku přirozených ekosystémů, však **paradoxně vznikají ve fázi viditelného poškozování Země kulturou**. Absolutní moc přírody nad člověkem i kulturou, z níž se lidstvo na čas jakoby osvobodilo rozvojem vědy a techniky, se tak znovu navrácí, i když bohužel jako hrozba vyhynutí našeho biologického druhu.¹³

Již jsme uvedli, že morálka, která je tak stará jako lidstvo samo, jako kultura, je patrně nejstarším sociokulturním regulativem lidského jednání. Vznikala podobně samovolně jako např. etnický jazyk, mýtus, první formy náboženství,¹⁴ organizace lovecko-sběračské kultury, první biotické technologie, řemesla, směna atp. A již jsme také připomínali, že morálka reguluje lidské jednání z hlediska dobra a zla. Její regulativy (příkazy, zákazy, ideály, normy a doporučení) jakoby lidem přímo i nepřímo naznačují, tedy nikoli explicitně vysvětlují, co se má v určité situaci dělat nebo nedělat. A to je bez vnitřně přijaté zvykové, mocenské či ontologické autority nesnadný úkol. Lze dokonce říci, že morálka se reprodukuje jako kulturní návyk, že neobjasňuje, ale působí na společnost a její fungování stimulačně, retardačně, či dokonce jako její plíživá zkáza.¹⁵

Velkým problémem morální regulace, který se v plném významu projevuje až dnes, tj. v období vzniku globální společnosti, je zejména to, že se naše biologická i kulturní schémata chování přežívají, že neodpovídají rozsahu a síle lidské technologické moci.¹⁶ Racionální volba mezi dobrem a zlem, která by mohla málo účinnou morálku posílit, není proto snadná. Protože spontánní expanze kultury předbíhá možnost racionálního pochopení jejích důsledků pro přírodu, nelze morálku odvozovat ani jen z vědeckého poznání, ani jen z procedur běžného života. Dnešní vědomá morální volba, protože se nemůže odvolat k osobní autoritě, nýbrž jen k soubornému vědění o možném vývoji protipřírodní kultury, předpokládá **existenci**

¹³ Ani televize není dnes nakloněna pomoci rozpoznání příčin této potenciální hrozby. Její hlavní funkcí je šíření plytkých politických a ekonomických vizí, špatných zpráv, zábavy a reklamy. Na místo nové ontologie šíří spíše jen strach z budoucnosti a nejistotu.

¹⁴ První formy polyteistického náboženství, na rozdíl od pozdějšího křesťanství, chápaly ještě přírodu spirituálně, tj. byly spojeny s posvátnou úctou k jedinečným přírodním výtvorům, úkazům a místům. Teprve monoteistické křesťanství přírodu postupně demytologizovalo (odkouzliho – M. Weber), čímž výrazně napomohlo jejímu technologickému racionálnímu ovládnutí.

¹⁵ Na fakt, že v návaznosti na naturalismus budoval klasický pragmatismus etiku na návycích upozorňuje Emil Višňovský při výkladu pragmatické etiky. „Prvotní návyky dědíme biologicky, druhotné návyky si osvojujeme, tedy ‚dědíme‘ kulturně.“ Remišová, A. (ed) *Dějiny etického myšlení v Evropě a USA*. Bratislava. Kulligram 2008, s. 598.

¹⁶ Ještě řemeslník pracující s nástrojem mohl destruktivní roli své práce na přírodní předmět bezprostředně pozorovat. Těžební činnost, výstavba komunikací a měst, podobně jako používání osobních automobilů, se však jakékoli globální kontrole zatím vymykají.

explicitního **filosofického konceptu skutečnosti**. Pokud však takový koncept nemáme, pokud existuje ontologická slepota, lidé pouze napodobují empirické či mediální vzory a morální regulace přizpůsobuje lidské chování živelnému pohybu kulturních struktur. Morálka tak nemůže plnit ani individuálně kultivační, ani kulturně sebezáchovnou roli. Nová obecně přijatelná morální volba, které musí předcházet filosofické pochopení světa, vznikne patrně až v procesu přestavby kulturního systému v souladu s ontologickou teorií.

V ekologicky neohrožené kultuře, která ještě nepřekročila mez přípustné sociokulturní zátěže Země, a která se proto mohla rozvíjet v souladu s lidskou přirozeností (především v jednotě s geneticky fixovanou útočnou adaptivní strategií člověka jako druhu), nebylo ovšem explicitní zdůvodňování volby mezi dobrem a zlem ve vztahu k přírodě nezbytné. Člověk, podobně jako většina živočichů, svůj genom do jisté míry „pocíťoval“, nevědomě i vědomě se jím „řídil“. Kulturní systém byl prodloužením útočné adaptivní strategie člověka a jeho vztah k přírodě byl regulován především technologicky – regulativy úspěšného využívání vnějších přírodních sil. Protože kulturní systém ve vztahu k přírodě ještě nebyl systémem dysfunkčním, morální zdůvodnění lidského technologického chování nemuselo být předmětem etických úvah. Také v rodině, ve škole či v továrně, podobně jako v každé jiné podobně formalizované organizaci, se obvykle verbální zdůvodnění lidského chování nevyžaduje. Pro chování lidí tu platí ustálená pravidla (např. v rodině autorita rodičů, v armádě řády a předpisy, v továrně centrální řízení a technologická kázeň), existuje zde silný vliv tradice nebo autority, a proto regulativy, které se osvědčily, tu optimalizují fungování příslušné organizace. Teprve vážné poruchy v činnosti těchto institucí vyvolávají potřebu reflexe a optimalizace nekriticky přijímaných pravidel lidského chování.

Etika jako součást filosofie vznikala obvykle s cílem obhajovat novou morálku po velkých společenských změnách, z potřeby sladit ji s novou společenskou strukturou a směřováním společenského systému. Vznikala tu totiž potřeba podpořit morálku obecnými filosofickými argumenty a pochopením nové situace. Zdá se, že zatím nikdy morálka nevznikala z potřeby velké **kulturní tragedii zabránit**.¹⁷

Fakt vzniku morální regulace lidské aktivity byl kdysi nepřímým důkazem toho, že lidská aktivita nebyla již ani plně biologická, ale ani plně kulturní, že vrozené způsoby chování a biologické způsoby nápodoby sociálních forem chování (animální sociální učení) nestačily.

Kultura je totiž nebiologickým systémem s umělými strukturami a pravidly chování.

¹⁷ Z takové historicky bezprecedentní potřeby dnes vzniká nejen nová environmentální etika, ale především nová ontologie jako východisko změny predátorského duchovního základu kultury na základ biofilní. A teprve ve světle této velké hodnotové změny se může plně ukázat závažnost úkolu, jímž je ontologické zakotvení nové anticipativní morálky, politiky, ekonomické i právní vědy.

Vznikala nepřírodním evolučním procesem uvnitř přirozeného procesu pozemské přírody. Nebyla pokračováním přirozené evoluce, ale lidmi vytvářeným systémem, který měl **částečnou svébytnost, umělou strukturu, vlastní konstitutivní informaci**, a proto i vlastní reprodukci a evoluci. Ponecháváme zatím stranou, že kultura mohla růst pouze na úkor staršího a širšího systému vysoce uspořádané přírody, tj. na úkor přirozené uspořádanosti Země.

V minulosti přitom platilo, že aby se odlišně uspořádaný kulturní systém v biosféře udržel, aby mohl na přírodě „úspěšně parazitovat“, museli lidé sloužit nikoli přírodě, ale kultuře. Bylo proto morální, když se v jejich nebiologickém chování dodržovala jistá nepsaná pravidla, která podporovala reprodukci a růst kultury – zejména ta pravidla, která se již v minulosti osvědčila. Každá dílčí kultura střežila, aby se v lidském chování dodržoval jiný než původní přírodní řád, aby se reprodukoval odlišný, i když **z přírody odvozený řád kulturní**. Jde vlastně o pokus nastolit také v kultuře jistou **analogii řádu přírodního**, posílit integritu a spolupráci (harmonii) všech složek kulturního systému, prohloubit soulad v lidských kulturních vztazích. Podobně totiž fungují přirozené ekosystémy, které sice nemají vlastní vnitřní informaci analogickou duchovní kultuře, ale v nichž se spontánně optimalizují složité potravní, reprodukční, kooperativní a parazitické vztahy mezi různými populacemi.¹⁸ **Ekosystémová regulace** je samozřejmě **regulací relativně slabou**, v terminologii evoluční ontologie **informačně nepředepsanou**. Také proto nemůže tato regulace změnit či přímo ovlivnit silnější informačně předepsanou regulaci genetickou, která je s to po milióny let reprodukovat stabilní strukturu i chování všech biologických druhů.¹⁹

Morální společenská regulace, která je vzhledem k ostatním sociokulturním regulativům rovněž **regulací relativně slabou**, tj. přísně informačně nepředepsanou,²⁰ představuje pokus o **omezení variety** potenciálně rozmanitých forem lidského jednání. Zužuje spektrum lidských možností, které jsou v případě životní aktivity jiných biologických druhů omezovány jak jejich vlastními vrozenými vzorci chování, tak také strukturou a aktivitou okolního prostředí: např. potravní nabídkou, biotopem, predátory, konkurenty, parazity atp. Tímto výše

¹⁸ Pokud bychom v přírodní analogii pokračovali, mohli bychom říci, že v ekosystému jsou axiologicky nejvýše postavené (odhlédneme-li od abiotických struktur) zelené rostliny. Jsou na jeho strukturu a fungování nejméně závislé (až na výjimky totiž nikoho nepožirají), neboť pouze sbírají a do svého těla (do vysoce uspořádané biomasy) kumulují výživu ze vzduchu, vody a půdy, včetně vesmírné ekosystémové energie – slunečního záření. Parazitují, lze-li to tak říci, pouze na Slunci, vodě, půdních bakteriích a atmosféře.

¹⁹ Připomeňme si, že kulturní systém, podobně jako přirozený ekosystém, se vytváří také dvěma způsoby: 1. přísně informačně předepsaným konstruováním prvků materiální kultury a techniky, 2. spontánní aktivitou lidí, která udržuje, reprodukuje a pozměňuje kulturní systém.

²⁰ Přísně informačně předepsanou regulaci zajišťují v kulturním systému např. právní zákony. Kulturními přísně informačně předepsanými strukturami jsou např. prvky společenské materiální kultury a předmětná těla technických systémů.

uvedeným zúžením však morální regulace umožňuje i novou diferenciaci a kultivaci lidských aktivit. Již jsme připomínali, že jde o regulaci výrazně **konzervativní**, protože historická zkušenost lidem ukázala, že je užitečné dodržovat pravidla, která se již osvědčila, než přijímat nevyzkoušená pravidla nová. Tradiční morálka (ale i tradiční politika a právo) šla tedy jakoby za vozem sociokulturního pohybu (nastaveného skrytým duchovním základem kultury), učila se z chyb, ale nebyla s to vystoupit z jeho rámce. Protože všechno nové je nejen v biosféře, ale i v rychle rostoucím umělém kulturním systému existenčně nejisté, morálka vždy neochotně přijímala jiná hlediska a nové hodnoty. Ovšem pod tlakem okolností se nakonec hroutily nejen konzervativní systémy morální regulace, ale i celé regionální kultury.

1.2 K předpokladům konstituování etiky podnikání

Podle ekonoma P. A. Samuelsona²¹ je morálka **veřejným kapitálem**. Podle jiných teoretiků, např. sociologa Piera Bourdieu, jsou morálka a vzdělání **kapitálem kulturním**.²² Podobně kdysi uvažoval také Adam Smith, morální filosof a ekonom, kterého lze považovat za předchůdce etiky podnikání a který se proslavil svou nejen knihou *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* z roku 1776²³, ale i již připomenutou knihou *Teorie morálních citů*. Uznáváme-li čtyři druhy kapitálu, tj. **lidský, přírodní, finanční, zpředmětněný**, pak lze morálku považovat také za jeho pátý druh.²⁴

Už na počátku úvah o podnikatelské etice²⁵ se však musíme zeptat: proč v situaci, kdy výroba zboží přestala být hlavním společenským problémem, tj. v situaci, kdy je ve všech technicky rozvinutých zemích jeho všeobecný přebytek, se v ekonomických vědách klade takový důraz na růst účinnosti kapitálu, na podnikatelskou etiku? Proč se ve společnosti hojnosti vynakládají nemalé prostředky na reklamu, ale nikoli na spotřebitelskou etiku, která by mohla, pokud platí, že výroba je určována poptávkou, omezovat produkci? Zdá se, že tu existuje trojí vysvětlení: **za prvé**, ekonomická teorie se stará jen o polovinu reálného cyklu oběhu zboží, tj. jen o jeho výrobu, distribuci a prodej; **za druhé**, taková etika by nebyla v souladu s nynějšími zájmy kapitálu přednostně vykořisťovat přírodu;²⁶ **za třetí**, vznik etiky podnikání může být odpovědí podnikatelské sféry na pozitivní ohlas etiky environmentální.

²¹ Samuelson, P. A. Nordhaus, W. D. *Ekonomie*. 2. vyd. Praha: Svoboda, 1995.

²² Srovnaj Bourdieu, P. *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press 1996.

²³ Smith, A. *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: SNPL 1958.

²⁴ Je zajímavé, že Arnold S. Luknič použil pro název knihy věnované etice podnikání metaforu „čtvrtý rozměr“. Luknič, A. S. *Štvrtý rozmer podnikania – etika*. Bratislava: Slovac Academic Press 1994.

²⁵ Současnou podobou podnikatelské etiky se zabývá Ivo Rolný ve třetí části této knihy.

²⁶ Nabízí se tu ještě čtvrté vysvětlení. Vznik podnikatelské etiky (analogicky jako vznik etiky environmentální) může být stydlivým přiznáním společenských věd, že narůstají problémy, které vyžadují nový teoretický přístup.

Z naznačených souvislostí již částečně vyplývá, že je třeba rozlišovat dva subjekty morálního chování v rámci podnikání a že je užitečné chápat podnikatelskou etiku **ve dvojitým smyslu**. Nejprve ke dvěma subjektům morálního chování. Za prvé je třeba rozlišovat **morální chování lidí v podniku** či v celé společnosti, kde se prosazuje spíše spolupráce a spoluúčast a kde je vzájemné soupeřivé chování záměrně potlačováno; za druhé **morální chování podniků** jako právních subjektů, mezi nimiž se zatím soupeřivé chování (podmíněné společným rámcem, jímž je kultura, ale i společným nepřítelem, jímž je „příroda“) stále ještě předpokládá. V této oblasti jde vlastně o soupeřivé chování znovu na dvou úrovních: **mezi podniky v rámci kultury a mezi podniky a přírodou**.

K etice podnikání ve dvojitým smyslu. Za prvé je třeba usilovat o vytváření podnikatelské etiky **v širším smyslu**, tj. jako široce pojaté, ale v nynějším duchovním paradigmatu málo účinné etiky podnikání vůbec; za druhé o vytváření podnikatelské etiky **v užším smyslu**, tj. jako teorie optimálního morálního chování lidí uvnitř organizací a firem, a částečně i navenek, k zákazníkům, konkurentům, partnerům, institucím.

1.2.1 Podnikatelská etika v širším smyslu

Z faktu, že **ekonomika je subsystémem umělého systému kultury**, a kultura cizorodým, odlišně uspořádaným subsystémem přírody, vyplývá, že **každý podnik** (podnikatelský subjekt) má **dvě různá vnější prostředí**, která musí respektovat, jímž je systémově podřízen: s podnikem **onticky sourodé prostředí kulturní**, a s podnikem **onticky opoziční prostředí přírodní**. Je paradoxní, že podřízenost kulturnímu prostředí se v predátorském paradigmatu na jedné straně všeobecně uznává a dodržuje, ale na druhé straně záměrně porušuje ekonomickou konkurencí a diktátem ekonomických hledisek neekonomickým částem kultury: školství, zdravotnictví, vědě, literatuře, sportu atp. Podřízenost produktivní aktivity podniků širšímu přírodnímu systému se často záměrně zkresluje a před veřejností zamlčuje.

Pokud zaměstnanci podniku (institute) žijí ve městě a svou obživu si kupují za mzdu vyplácenou podnikem (institucí), mají jakoby jen jedno hlavní **umělé prostředí: kulturu a v jejím rámci podnik**. Jejich vztah k přírodě je tedy značně zprostředkovaný: pokud pracují, je zprostředkován podnikem a kulturním systémem (technologí a organizací kultury); pokud nepracují, tj. v jejich volném čase, je zprostředkován kulturním systémem, jejich formou bydlení, používanými artefakty, službami, spotřební technikou, sdělovacími prostředky, právem, mírou osobní svobody atp. K přírodě se přímo vztahují (neuvažujeme-li potravu, všudypřítomné mikroorganismy, dýchání, gravitaci atp.) jen v některých aktivitách volného času, kdy ve volné přírodě pobývají přímo, fyzicky. Jejich celoživotní hodnotový vztah

k přírodě, který se ve způsobu jejich života nemůže snadno projevit, je ovšem rámcově určen vtištěním přírody v první senzitivní fázi jejich osobní ontogeneze.²⁷

Stále zřetelněji se ukazuje, že nejen dnešní občanská morálka, ale do značné míry i podnikatelská etika si svůj předmět zájmu nepřiměřeně zužují. Tradiční etika např. z hlediska dobra a zla posuzovala (pomineme-li starší pohanské rituály) jen mezilidské vztahy a vztahy lidí k některým objektům a procesům kulturního prostředí (ke světským a náboženským symbolům, obřadům, praktikám, institucím, materiální kultuře atp.). Má-li však morálka zahrnout vztahy lidské kulturní aktivity k vnějšímu prostředí vůbec, tj. všechny vztahy, pak je zřejmé, že musí regulovat nejen aktivitu mezi lidmi a aktivitu lidí vůči kulturnímu systému, ale i strukturované vztahy člověka a kultury k přírodě. Tento problém se však komplikuje tím, že vztahy lidí (společnosti) k přírodě byly už z velké části zpředmětněny v organizační struktuře a fungování kulturního systému, v ekonomice, materiální kultuře a technice. Dnes jsou tedy tyto vztahy zpředmětněny i ve spotřební technice, v zařízení bytů a kanceláří. Jsou zprostředkovány také strukturou lidských sídel, pozemních a leteckých komunikací, tj. způsobem, jakým se lidé v krajině mohou pohybovat pěšky i s pomocí prostředků dopravy včetně osobních automobilů.

Vztahy k přírodě jsou však zprostředkovány i etnickými jazyky, morálkou, uměním a náboženstvím, tj. formami duchovní kultury, které vznikaly už v lovecko-sběračských a zemědělských kulturách. Ve starých kulturách ovšem chybějí výrazové prostředky nejen pro formy dnešní závislosti lidí na přírodě, ale i pro globální devastaci přírody nynější technickou civilizací. V důsledku nevhodného obsahu vzdělání, které je zatím podřízeno predátorskému duchovnímu paradigmatu, může být příroda jen velice nesnadno (a to nejen při práci lidí, ale i v oblasti jejich osobní spotřeby) pocíťována jako širší domov člověka. Nikdy nebyla lidem představena jako tvořivá aktivita vytvářející vše neživé i živé včetně člověka, jako nejširší, nejstarší a člověku i kultuře nadřazený subjekt. Také volně žijící zvířata, která zemědělská a průmyslová technologie spolu s dopravou i spotřebou hubí, nejsou brána jako jedinečné živé bytosti hodné důstojné ochrany a úcty.

Nešetrné produktivní postupy vůči přírodě, objevené a odzkoušené v době prvotní expanze průmyslové společnosti, tj. ve fázi uspokojování základních životních potřeb lidí, kdy nebylo naléhavějšího úkolu než nasytit, obléci a ubytovat každého člověka, se dnes dostávají do

²⁷ Podnikatelská zkušenost firem, které se zabývají zelinářstvím, květinářstvím a pěstitelstvím a které mají nedostatek dostatečně motivovaných pracovníků, je bohužel taková, že na trhu pracovních sil neustále klesá zájem o zajímavou, osobnostně seberealizační a zdraví prospěšnou venkovní práci s živými systémy. Zdá se, že niterný celoživotní vztah lidí k přírodě nemůže u městských dětí snadno vzniknout při jejich trvalém odloučení od kontaktu s krajinou, s neživým a živým přírodním prostředím.

rozporu s přípustnou sociokulturní zátěží Země. Tyto vůči přírodě lhostejné přístupy dnes nepozorovaně vstoupily také do nekontrolované sféry lidské osobní svobody. Ve formě sofistikované spotřební techniky (osobních automobilů a ostatní bytové a kutilské techniky) je dnes predátorský vztah k Zemi zpředmětněn, právně uznán a vnucován stále širšímu okruhu veřejnosti. Ekologicky vnímavá část populace svůj odlišný hodnotově morální vztah k Zemi nemůže snadno projevit.²⁸ Právem i politikou schvalované používání spotřební techniky v životním způsobu několika miliard lidí však svými účinky na přírodu převyšuje negativní vliv populační zátěže, a patrně i zátěže průmyslové. Nadměrná spotřeba spolu s výrobou a dopravou tak vyvolávají nejen dosud **největší devastaci planety, ale i hodnotové zmatení ve sféře lidského chování.**²⁹

Rozšiřování spotřební techniky regulované její cenovou dostupností pro širokou veřejnost, tj. proces, který sleduje jen tržní realizaci vyrobené produkce (i když je tato technika patrně neutrální k lidské psychosomatické struktuře), zachování příznivých přírodních podmínek dalším generacím znemožňuje. Části ekologicky citlivé veřejnosti začíná být zřejmé, že dnešní technologické postupy vůči přírodě jsou určovány nejen ekonomickým **zájmem podnikatelských subjektů**, ale také úzkou produktivní orientací **parciálních přírodních věd**. „Nejde ani tak o to“, píše v této souvislosti Z. Bauman s odvoláním na názor na J. Seabrooka, „že kapitalismus dodává zboží lidem, jako spíš o to, že lidé jsou dodáváním zboží.“³⁰ Vztahy lidí k přírodě už tedy zdaleka nejsou morálně bezprostřední, ale jsou zprostředkovány aplikovanými přírodními zákony (technologii), jsou podřízeny **právnímu rámci podnikání, nedemokraticky přijatým pravidlům hospodaření a dosahování zisku**. Jen okrajově jsou zatím ovlivněny širšími a perspektivními hledisky, tj. ohledem na jedinečnost přírody, štěstí člověka a lidskou budoucnost. Také proto se dnešní ekonomika chová dysfunkčně.³¹

Možnosti právní regulace vztahu člověka a kultury k přírodě jsou tedy v predátorském duchovním paradigmatu kultury omezené. Právo je zatím pojato jako dominantní vnitřní regulativ systému protipřírodní kultury, jako **minimum antropocentrické morálky**. Právní

²⁸ Vysoká osobní spotřeba, která podle většiny klasických teoretiků byla přípustná pouze u majetných vrstev a která by při rozšíření na bezprostřední výrobce ovlivňovala ekonomický vývoj negativně, se ve 20. století stala důležitou podmínkou výroby, jakoby novým kulturotvorným faktorem. Srovnej např. Galbraith, K. *Společnost hojnosti*. Praha: Svoboda 1967.

²⁹ Vzniká tak dříve nemyslitelná otázka: Poškozuji továrny na automobily s roční produkcí v řádu milionů kusů vyrobených automobilů přírodu a člověka méně, nebo více, než každodenní provoz miliardy těchto vozidel ve městech, na silnicích a dálnicích?

³⁰ Bauman, Z. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta 2002, s. 137.

³¹ I když termín *dysfunkce* je rozšířený zejména v biologických vědách, zajímavým způsobem byl využit A. Gorem pro charakteristiku dnešní technické společnosti. Gore, A. *Země na misce vah*. Praha: Argo 1994.

rámec podnikání ve vyspělé části světa sice dostatečně přesně vymezuje konkrétní vlastnické a dědické vztahy, ale např. vlastnický vztah dílčí kultury ke své vlastní přírodní nice, k přírodnímu dědictví (bohatství), zůstává nevyjasněný.³² A zcela nevyjasněný zůstává vlastnický vztah globální kultury k Zemi. **Proto také právní ochrana přírody** jako nejstarší a nejširší produktivní aktivity, jako kultuře nadřazeného hostitelské systému, který člověka vytvořil a s okolní přírodou funkčně optimalizoval, **dosud neexistuje**. Existují dílčí zákony, ale nikoli **ústava Země**, nikoli práva přírody zakotvená v její ontologii. Příroda nebyla zatím uznána jako právní subjekt, jako přirozený domov člověka, tj. jako svébytný planetární systém, který člověka zrodil, reprodukuje a s nímž lidský organismus zůstává sourodý. Z hlediska evoluční ontologie je zřejmé, že příroda je trvalejší, univerzálnější a mocnější subjektivitou než dočasná, parciální a omezená subjektivita lidská, podnikatelská i obecně kulturní. Lidská subjektivita včetně subjektivity podnikatelské je ovšem vůči subjektivitě kultury nejen dílčí a neúplná, ale spolu s touto širší kulturní subjektivitou je vůči přírodě nepřátelská, **onticky opoziční**. Také proto není kultura pokračováním historie přírody, není s to rozvíjet její evoluční kreativitu. Umělá kulturní konstruologie rozbíjí přirozené struktury, řídí se jinými pravidly (jinou onticky konstitutivní informací), vytváří jiné formy a směřuje jinam.

Hlavním regulativem chování podniků ve vztahu k jiným podnikům, k systému kultury a přírodě jako celku je dnes zdánlivě neutrální trh a dílčí právní zákony vymezující rámec podnikání. Trh i zákony ochraňují dnes hlavně podnikatelskou svobodu a soukromé vlastnictví.³³ Okamžité podnikatelské zájmy jsou ekonomickými vědami i politikou stále ještě nadřazovány perspektivním zájmům našich potomků i zájmům Země, mají větší váhu než požadavky ochrany jedinečných přírodních struktur, živých systémů a lidského zdraví. V protipřírodně nastavené kultuře má veřejnost jen malou šanci zájmy právně nechráněné přírody zastupovat a obhajovat. Již jsme uvedli, že má i omezenou možnost ovlivňovat strukturu své vlastní spotřeby a obsah aktivit svého životního způsobu. Spontánní proces ekonomické, finanční a technologické globalizace, směřující proti přírodě, nelze totiž morálně **korigovat až u konzumentů**. Predátorské duchovní paradigma prostoupilo celý nynější protipřírodní kulturní systém, a ten je proto nutně silnější, než jakékoli dodatečně

³² Na nezbytnost právního rámce podnikání (formalizovaných vlastnických vztahů), s jehož nepřítomností spojuje malou výkonnost rozvojových a postsocialistických ekonomik, upozorňuje Hernando de Soto v práci *Mysterium kapitálu*. Praha: Rybka Publishers, 2007.

³³ Zdánlivá neutralita trhu zakrývá fakt, že trh slouží rozvoji nadindividuálního těla kultury, že je to vnitřní regulativ stále rostoucího systému ekonomiky a technosféry, a nikoli regulativ přírody a lidského rozvoje.

morální regulativy lidí. Patrně také proto je dnes veřejnost světonázorově rozpolcená, morálně zmatená a politicky pasivní.

Tyto širší souvislosti podnikatelské etiky tu uvádíme proto, aby bylo zřejmé, že proces jejího konstituování se stále ještě nachází ve fázi vzniku podnikatelské etiky v užším smyslu, tj. převážně jako pokus uplatnit tradiční slábnoucí morálku v podnikatelské sféře.³⁴ K tomu, aby tato etika mohla podpořit také šetrné chování podniků ve vztahu k přírodě, nebude patrně stačit, aby si pouze lépe ujasnila svůj předmět a své možnosti. Také protipřírodní kultura včetně podnikatelská praxe musí „dozrát“ (projít ještě hlubší krizí) pro nástup biofilního podnikání v souladu s novým duchovním paradigmatem kultury.

1.2.2 Etika podnikání v užším smyslu.

Dobrá podniková morálka uvnitř firmy, která respektuje politickou svobodu, samostatnost, iniciativu a potřebu lidské pracovní seberealizace, přestože je **relativně slabým** (informačně přísně nepředepsaným) kulturním **regulativem**, může upevňovat přátelské vztahy mezi zaměstnanci, mezi zaměstnanci a vedením podniku. Nepřímo tím snižuje výrobní náklady a zlepšuje komunikaci mezi spolupracujícími podniky. Snad by mohla stimulovat i součinnost podniku s územními orgány té které kultury, s místními kulturními institucemi.³⁵

V souvislosti s nerozlišovaným **dvojitým pojetím** podnikatelské etiky se neustále vrací **dilema**: je správné integrovat tradiční antropocentrickou etiku, která opustila ideál povinnosti a proměnila se v etiku soudržnosti a osobního zapojení (Lipovetsky), do stávající podnikové strategie určené protipřírodním charakterem kultury, technologií a organizační strukturou nynějších podniků? Je efektivní integrovat ji do podnikové aktivity zaměřené na zisk a úspěch v konkurenci? Nebo je naopak nutné podřítit nynější podnikovou strategii (technologie, organizaci, zaměření podniku na zisk a prosperitu) vyšším globálně etickým principům vzájemné spolupráce kultury se Zemí – **novému duchovnímu paradigmatu**? I když je třeba kombinovat obě možnosti, perspektivnějším směrem vede druhá alternativa.

Etika podnikání se dnes na ekonomických fakultách přednáší jako aplikovaná filosofická disciplína.³⁶ Je přitom přibližně tak stará, jako **etika environmentální**. Obě tyto etické teorie se konstituují přibližně v téže době, tj. v 60. - 70. letech dvacátého století (zejména v USA, kde již od třicátých let vzniká Leopoldova etika země). V té době totiž podle G. Lipovetského

³⁴ Přibližně v tomto duchu pojednává o podnikatelské etice Ivo Rolný ve třetí kapitole této knihy.

³⁵ Existují ekonomičtí autoři (na Slovensku např. Vladimír Choluj), kteří připomínají, že právě spolupráce a nikoli konkurence by měla být motorem hospodářského a společenského vzestupu.

³⁶ Přibližně takový názor zastává také Arthur Rich. „Z povahy věci není tedy etika hospodářství nic jiného než aplikace sociálně etických formulací problémů, hledisek a principů na základní problémy hospodářství“. Rich, A. *Etika hospodářství*. Praha: Oikoyemenh 2004, s. 63.

dochází k renesanci etické problematiky, k postupnému opouštění staré etiky odříkání a povinnosti, která odpovídala pevným strukturám moderního světa. V souvislosti se vznikem „tekuté modernity“ (Z. Bauman) vzniká potřeba řídit se „...slabou a minimální etikou, jež nezná povinnosti ani sankce.“³⁷ Ale i zde se znovu vnučuje otázka, proč ve fázi vzniku spotřební společnosti vzniká etika podnikání a nikoli podnikatelská etika ochrany živých systémů a ohroženého přírodního bohatství planety.

Domníváme se, že etika podnikání vzniká ze dvou hlavních důvodů: **Za prvé** v souvislosti s technickým pokrokem se objevují méně deterministické výrobní a řídicí instituce, než jakými byly tradiční strojové továrny s přísnou mechanickou technologií a pracovní kázní. Vzniká nové málo průhledné finančníctví i obchodování s nemateriálními komoditami. Také proto (zejména po kodifikaci lidských práv a svobod) vzniká potřeba optimalizovat svobodnější seberealizační chování zaměstnanců ve firmách a organizacích, které mají složitou vlastnickou a organizační strukturu. Podniky dnes zaměstnávají pracovníky různých etnik a profesí, existuje v nich nejen čilá podniková dynamika, časté zeštíhlování a fúzování, časté přijímání a propouštění, nýbrž i přesun lidí v rámci pružné organizační struktury firmy.³⁸ Pracovníci terciární sféry, kteří se rekrutují z normální většinové populace, nemohou mít vždy vhodnou strukturu osobnostních a morálních předpokladů. Pro intelektuálně náročnou práci je nezbytné je motivovat, vzdělávat a často přeškolovat. Vzhledem k větší technologické volnosti, ale i vzhledem k tomu, že mnozí zaměstnanci nemají vhodné mentální předpoklady pro realizaci výrobního, obchodního či finančního záměru, musí firma probouzet jejich zájem o spolupráci, získávat je k věrnosti a k výraznější účasti na prosperitě. Tradiční finanční odměna v rámci podnikání, které se snaží šetřit lidskou práci, je nedostatečná a často selhává. Vzniká proto požadavek lidí absorbovat do tekutého procesu jejich vlastní seberealizace v rámci podnikové spolupráce či příslušných správních institucí.³⁹ Fritjof Capra v této souvislosti připomíná, že dnešní síťová informační společnost už nemůže být založena na mechanickém řízení lidí na způsob řízení koleček uvnitř stroje. „Neformální struktury představují pohyblivé a stále se měnící komunikační sítě. Patří sem neverbální

³⁷ Lipovetsky, G. *Soumrak povinnosti*. Praha: Prostor 1999, s. 14. „Protináboženská ofenziva vyústila v první vlnu moderní laické etiky, kterou lze orientačně datovat léty 1700-1950. První cyklus sekularizace etiky byl charakterizován emancipací od náboženského ducha, jež mu zároveň vtiskla jednu ze svých klíčových podob: pocit nekonečného dluhu, absolutní povinnosti“. *Tamtéž*, s. 13.

³⁸ Srovnej Bauman, Z. *Tekutá modernita*, s. 222-235.

³⁹ Tato spontánní spoluúčasť má však i svoji odvrácenou tvář. „Principiálně stojí na prvním místě ideály, reálně je jádrem věci výkonost podniku... projekty musí svůj nejzazší cíl vždy zastírat.“ Lipovetski, G. *Soumrak povinnosti*, s. 300. „V japonských ‚transplantátech‘ (Mazda, Nissan) ve Spojených státech, kde klíčová slova znějí dialog, soulad a shoda, je pracovní rytmus mnohem vyšší než ve srovnatelných amerických továrnách.“ *Tamtéž*, s. 303.

formy vzájemných interakcí při společenské činnosti, v jejichž rámci dochází k výměně schopností a sdílení skrytých vědomostí.⁴⁰

Druhým důvodem vzniku etiky podnikání v užším smyslu je jak osvobození podnikání od omezení daných původní lokalitou firmy, tak osvobození pracovníků od původní země narození, dospívání, vyučení a studia. Jde tedy jednak o možnost podnikat v jiné zemi a v jiném sociokulturním prostředí, a jednak o možnost ve vlastní zemi zaměstnávat cizince. Potřeba této nové vnější podnikové morální regulace tedy vyplývá ze zaručené mezinárodní svobody podnikání, z osvobození kapitálu od národního rámce, od etnických, politických a celních bariér.⁴¹ V každém konkrétním prostředí je totiž třeba optimalizovat chování podniků nejen s místní územní správou, ale také s tamním obyvatelstvem, s jeho zvyky, světskými i náboženskými hodnotami, s jeho způsobem života. Podniky se v globalizované kultuře stále častěji utkávají v místní i mezinárodní soutěži o postavení a prestiž firmy.⁴²

Taktickou výhodou podnikatelské etiky v tomto druhém užším smyslu je totiž to, že etická argumentace tu nemusí soupeřit s tradiční etickou interpretací antropocentrickou. Může hájit především aktuální zájmy lidí uvnitř stávající struktury podniku, nemusí usilovat ani o změnu podnikové strategie, ani o nové chování podniku vůči přírodě. Vyjasněním práv, povinností a zásad etické spolupráce lidí může optimalizovat morální klima podniku, vytvářet jeho vnitřní soudržnost a dobré jméno, omezovat korupci.

1.3 K předpokladům konstituování environmentální etiky

Velkým impulsem pro vznik environmentálního myšlení byla všeobecně známá kniha *Limity růstu*.⁴³ Důležitým podnětem pro environmentální etiku byla Leopoldova *Etika země*, napsaná už před 2. světovou válkou, ale nově objevena až v šedesátých letech minulého století.

Iniciační roli tu sehrála i kritika náboženských kořenů ekologické krize od L. Whitea (*The Historical Roots of Our Ecologic Crisis*)⁴⁴ a kniha *Silent Spring* od R. Carson.⁴⁵

Aldo Leopold ve své práci *Etika země* na klasickém antickém příkladu názorně ukazuje, co je zamlčeným předpokladem každého morálního vztahu. „Když se bohům podobný Odysseus

⁴⁰ Capra, F. Skryté súvislosti. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov 2009, 122.

⁴¹ Také tímto problémem se systematicky zabývá sociolog Zygmund Bauman. „Kapitál cestuje sem a tam pln naděje, počítá s krátkými riziky a rychlými zisky a je přesvědčen, že výnosů a partnerů, se kterými je bude sdílet, bude vždy dost.“ Bauman, Z. *Tekutá modernita...*, s. 195.

⁴² Zaměstnanci firmy, pokud pracují, mají pochopitelně jako vnější prostředí jen vlastní podnik, ale po skončení práce mají spolu s podniky znovu *dvě různá prostředí*: sociokulturní (místní, národní, globální) a přírodní (místní, regionální i globální).

⁴³ Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. *The Limits to Growth*. New York 1972.

⁴⁴ Český překlad této pozoruhodné stati vyšel ve *Filosofickém časopise* roč. 48, 2000, č. 5. 765-775.

⁴⁵ Carson, R. *Silent Spring*. Boston: Houghton-Mifflin 1962.

vrátil z trojské války, pověsil na jediném provazu tucet otrokyň ze své domácnosti, které podezíral, že se za jeho nepřítomnosti chovaly nemorálně...Dívky byly jeho majetkem...“ A autor dodává: „Země, tak jako Odysseovy otrokyně, je stále ještě majetkem“.⁴⁶

Manželku Odysseus nepověsil, i když mohl předpokládat, že by se také mohla chovat nemorálně. Nebyla jeho majetkem, respektoval její lidství, měl k ní morální vztah, tj. vztah úcty a obdivu, který omezuje či zpovídá kruté sankce.

Na tomto jistě smyšleném příběhu dobře vidíme, že **morální vztah předpokládá úctu a respekt k předmětu, jehož se týká**, že tento vztah byl kdysi těsně propojen s uznáním „subjektivity“ předmětu. To se v případě jiného člověka, zaměstnanců ve firmě, obyvatel vlastní či jiné země, menšinového etnika atp. naštěstí už intuitivně předpokládá. Méně snadné je přimět lidi, aby respektovali kulturní subjektivitu vzájemně si konkurujících podniků, států či vyšších nadnárodních uskupení. Ale, má-li zde fungovat morální regulace, i zde by mělo platit, že předpokladem morálního vztahu mezi podniky a státy je uznání jejich osobitosti, jejich minimální **kulturní subjektivity**.

Zdá se však, že pouze vztah respektující **subjektivitu přirozenou**, tj. subjektivitu lidskou či subjektivitu Země, a nikoli omezenou subjektivitu umělou (kulturní), může lidem uložit povinnost všeobecně závazné úcty, srovnatelné (či dokonce vyšší) s tradiční úctou člověka k člověku.⁴⁷ Patrně teprve takový vztah může mít sílu zakázat jisté jednání, omezit libovůli individuálních a skupinových subjektů v používání prostředků. Například pro účinnou ochranu půdy je třeba dosáhnout toho, aby nejen občané, ale i podnikatelé viděli v obyčejné půdě jemně uspořádaný živý systém umožňující život pozemských ekosystémů i život lidský. Aby věděli, že jde o bakteriemi prosycenou živou tkáň, vytvořenou dlouhou přirozenou evolucí, že je to jemně vyvážený systém, který nesmíme zamořit kulturou. Půda, která spolu s vodou nese a živí všechno živé, není hlína či terén pro výrobní a stavební činnost.

Dnešní krajně liberální regulaci ekonomiky, která je ovšem liberální pouze vzhledem k subjektům podnikání, je proto třeba změnit. Tato regulace by měla být analogický liberální také k Zemi, pokud jde o její práva jako onticky tvořivého subjektu. Zatím zahrnuje pouze právo kapitálu svobodně jednat, tj. podnikat, těžit, stavět, expandovat a soutěžit kdekoli na zemském povrchu. Zahrnuje dokonce právo opustit zdevastované území a přesunout se

⁴⁶ Leopold. A. *Etika země*. In: *Závod s časem. Texty z morální ekologie*. (Kohák, E., Kolářský, R., Michal, I. ed.) Praha: MŽP 1996, s. 36.

⁴⁷ Uvědomujeme si ovšem, že přídavné jméno „tradiční“ je v tomto kontextu nepřesné a zavádějící. Ještě v období rozkvětu klasické řecké filosofie Řekové silně opovrhovali Peršany, považovali je za barbary.

jinam.⁴⁸ Přehlíží analogická práva četných subsystémů živé přírody na existenci, reprodukci, soutěživost a vlastní rozvoj. Je to nepřímý důkaz, že v nynější protipřírodní kultuře platí predátorské duchovní paradigma, které nesprávně nadřazuje člověka a kulturu přírodě, a subjektivitu přírody přehlíží. V takovém paradigmatu pochopitelně dominuje ekonomická soutěživost a konkurence, nikoli vzájemná pomoc a spolupráce.⁴⁹

Kulturu jako vysokou, přírodě nadřazenou hodnotu pojmáme my lidé od počátku. Vidíme v ní své dílo, zpředmětnění své jedinečnosti. Nevidíme v ní hrozbu, kterou pro člověka a přírodu představuje svou protipřírodní orientací. Neúměrně vysokou hodnotu kultury musíme tedy včas korigovat. Tuto pouze instrumentální hodnotu je nutné podřídít evolučně vyšší a ničím nepodmíněné hodnotě přírody. K tomu je však nezbytné, žákům, studentům i veřejnosti záměrně zakrývanou roli kultury v přírodě odhalit a veřejně odsoudit.

Proto také úkol přejít od dnešního svobodného konkurenčního vztahu mezi podniky, který je založen na implicitní kartelové dohodě o oprávněnosti produktivního útoku na přírodu, k uvážlivé produktivní spolupráci se Zemí jako nadřazeným subjektem, připomíná pokus o vytvoření reálného socialismu. Naštěstí jen připomíná.

Jde totiž o odlišný, hlubší a komplikovanější problém. Kdysi jsme jako cromagnonci s vrozenou útočnou adaptivní strategií přijali a v pozdějších lidských dějinách uplatňovali předpoklad, že to, co si nemůžeme brát z přírody jako hotové, to si můžeme a smíme vypěstovat a vyrobit z přírodních produktů jejich záměrnou technologickou transformací. Byl to sebezáchovně obhajitelný přístup pro dobu, v níž bylo nutné uspokojovat základní životní potřeby lidí, v níž lidé byli chudí, a bylo jich málo.

Dnešní technicky rozvinuté kultury však uspokojují lidské spotřební zájmy nejen málo naléhavé a nadbytečné, ale také výrobou a reklamou lidem vnucované: běžným spotřebním předmětem se např. stala materiálově a energeticky náročná technika, která žádnou důležitou biologickou funkci člověka nesaturuje.⁵⁰ Běžným se dnes stalo to, co bylo kdysi zbytečné, výjimečné nebo nemožné: podnikatelské a turistické cestování do vzdálených zemí, samozřejmé používání osobních automobilů pro poněkud rychlejší pohyb ve velkých městech. Pokoušet se morálně regulovat tento technicky zpředmětněný kořistnický vztah kultury k Zemi až na samém konci výrobně spotřebního cyklu, tj. v oblasti konečné osobní spotřeby

⁴⁸ Dnešní kapitál již cestuje nalahko, jen s příručními zavazadly, ke kterým patří pouze kufřík, mobilní telefon a přenosný počítač. Může se zastavit takřka všude a nikde nemusí zůstat o nic déle, než potřebuje ke svému uspokojení.“ Bauman, Z. *Tekutá modernita...*, s. 95.

⁴⁹ Se Zemí, která je přetížená kulturou, bude třeba jednat jako s nemocným pacientem, jemuž by se tým lékařů měl snažit navrátit poškozené zdraví, integritu a sebereprodukci.

⁵⁰ Co například saturuje osobní automobil s jediným člověkem jako jeho řidičem? Koneckonců jen pocit falešné důstojnosti a rychlejší chůzi.

lidí, je nejen alibistické a nepoctivé, ale také neúčinné. Tento vztah je třeba morálně regulovat tam, kde se vytváří, tj. na samém počátku hospodářské činnosti. Kdyby totiž nebyla vysoká abiotická osobní spotřeba vyvolána výrobou, bylo by možné ji snižovat morálním působením na spotřebitele a za poškozování přírody vinit veřejnost.

Nové politické, právní a morální regulaci je dnes třeba vystavit samotný princip vztahu kultury a ekonomiky, kultury a Země. Kritizovat je třeba predátorské duchovní paradigma kultury. Zejména filosofie musí usilovat o to, aby Země nesoucí život i s člověkem a jeho kulturou byla nově pochopena a rehabilitována. Měla by být uznána nejen za nejvyšší hodnotu, ale také za aktivně tvořivou subjektivitu, za kolébku, domov i hrob člověka, za jediné možné hostitelské prostředí kultury. Je totiž člověku nadřazeným, na něm nezávislým a ničím nenahraditelným systémem, který člověka vytvořil, který umožňuje život i veškerou subjektivitu lidskou a podnikatelskou.⁵¹

Společenské vědy, jejichž úkolem by mělo být kriticky reflektovat nynější ekologickou situaci, dnes evidentně selhávají. Jsou roztržštěné a ve svých funkcích paralyzované kognitivní mafii ekonomických věd spojených s mocí. Jsou nedostatečně biologicky kultivované, a proto ignorují fakt, že v době, kdy rostou naše územní, potravní a materiálové nároky na Zemi a kdy se současně zvětšují naše protipřírodní síly a prostředky, nemůže oslabená příroda rostoucímu náporu kultury vzdorovat. Ve fázi ekologicky ohrožené kultury by školní i občanské vzdělání mělo působit tak, aby lidé spolehlivě věděli, kdo a čím je ohrožen. Mělo by jim být jasné, že nikoli přírodní, ale kulturní systém může a musí změnit vývojovou strategii. Patrně jen přijetí odpovědnosti za kulturu (spojené s úctou k přírodě), se může stát východiskem transformace ekonomického i technického subsystému společnosti. Je to základní předpoklad toho, aby vesmírný evoluční zázrak jménem Země, jehož je člověk dočasně účasten, mohl pokračovat. Zvíře má biologicky „jasno“ v hodnotách proto, že je svým genomem nastaveno na určitý typ závislosti na prostředí: na potravu, ekologickou niku, opatrnost vůči predátorům atp. Lze to říci také tak, že je dokonale konstruologicky vřazeno do struktury Země, do systému biosféry, kam náleží a kde existují vztahy spolupráce i boje, závislosti i dominance, parazitismu, koexistence i koevoluce.

Lidská závislost na přírodě je komplikovanější. Protože člověk svou nebiologickou aktivitou vytváří kulturu, v rozporu s jeho původními životními zájmy se stále silněji prosazují

⁵¹ Je neudržitelné považovat člověka za subjekt, a současně upírat statut subjektivity evolučnímu procesu, který prokazatelně organismus i psychiku člověka vytvořil.

požadavky reprodukce a expanze nadosobního kulturního systému.⁵² Prosazuje se umělá účelová „subjektivita“ kulturního systému, která je vůči přírodě destruktivní a s níž se lidé nemohou ztotožnit. Proto také vítězí hodnocení a poznávání přírody dílčím technologickým hlediskem, tj. úzce pojaté teoretické poznávání, jehož kritériem je **pravda, ale nikoli kompatibilita kulturních struktur s přírodou**. Takový parciální teoretický přístup k přírodě, který je dobře slučitelný s ekonomickým zájmem, ale který nezahrnuje služby a síly, které příroda zadarmo poskytuje kultuře (např. čistou vodu a vzduch, schopnost hoření organických materiálů, schopnost organického růstu a rozkladu atp.), je třeba kritizovat.⁵³ Tento druh uvažování totiž přehlíží evoluční kreativitu přírody, ohrožené zdraví a integritu biosféry, podceňuje význam přírody pro normální průběh lidské ontogeneze. I když v individuální či skupinové aktivitě uvnitř kultury, kde se obvykle vychází z falešné opozice člověka a přírody, umíme rozpoznat morálně správné jednání, v rovině odlišně uspořádaného kulturního systému, který musí s přírodou spolupracovat i bojovat, se takové posuzování komplikuje. Bez evolučně ontologického hlediska je zde morální rozhodování téměř nemožné. Brání tomu jak všeobecně neznámá protipřírodní povaha kultury, tak dosud plně nepochopené způsoby, jimiž kultura závisí na širším a starším přírodním systému. Brání tomu neznalost způsobů, jimiž umělý kulturní systém svou závislostí na látkové a energetické výživě z přírody likviduje její přirozené, evolučně vytvořené struktury. Důvodem likvidace přírodních struktur, které dnes příroda nemůže či nestačí obnovovat, byl kdysi soubor základních životních potřeb člověka. Ve společnosti hojnosti již ovšem převažují abiotické reprodukční požadavky nadosobního kulturního systému. Jinak řečeno, na počátku kultury dominovaly ve vztahu k přírodě biologické reprodukční potřeby člověka jako druhu, které příroda uspokojovala svou přirozenou nadprodukcí. Dnes už ve struktuře sociokulturní zátěže Země převažují nároky rozšířené reprodukce ekonomického subsystému spotřební kultury. Prosazují se specifické nároky kultury jako velkého umělého systému, který se může reprodukovat a dále rozvíjet, jen když bude široké veřejnosti vnucovat stále více nových forem techniky, zboží a služeb. Ekonomika, která byla původně podřízenou částí kultury (jejím subsystémem pro snadnější uspokojování lidských potřeb), hraje dnes v kulturním systému dominantní roli proto, že se s pomocí politiky prosadila jako jeho hlavní aktivita. Produkuje totiž nejen užitečné věci, ale

⁵² Na fakt nadřazenosti kulturních subsystémů nad jednotlivými lidmi poukazovalo v minulosti více autorů. Srovnej např. Weber, M. *K metodologii sociálních věd*. Bratislava: Pravda 1983.

⁵³ Služby, které globální ekonomice poskytuje příroda, se dnes odhadují asi na trojnásobek světového hrubého domácího produktu (HDP). Srovnej např. Greer, J. M. *The Wealth of Nature. Economics as if Survival Mattered*. Gabriola Island: New Society Publishers 2011.

nepřímo i právní a politický rámec kulturního života, v němž se realizují ostatní životní zájmy lidí. Reprodukuje tedy materiálně technickou, organizační a do značné míry i duchovní stránku společnosti: podnikatelskou i spotřebitelskou svobodu lidí. A jak jsme již uvedli, ekonomika lidské potřeby nejen uspokojuje, ale také vytváří, evokuje. Vytváří např. problematickou „potřebu“ osobního vlastnictví drahé a snadno zranitelné spotřební techniky, „potřebu“ rychlého dalekého cestování a závislosti na internetu, mobilních telefonech a parciálních informacích.

Zdá se však, že i v této oblasti platí, že pýcha předchází pád. Nynější dominantní role ekonomiky již patrně dosáhla vrcholu a bude spíše slábnout. V lidském rozhodování budou patrně důležité také jiné faktory života: např. zdravé potraviny, zdravé bydlení, přítomnost a snadná dosažitelnost volné přírody. Lidé budou stále více vyhledávat a požadovat také to, co ustupuje a co se vymyká možnostem ekonomické produkce: mizející volnou přírodu.⁵⁴

Proto i širší veřejnost by měla pochopit, že lidská aktivita je kvalitativně odlišnou úrovní pozemské ontické aktivity. A nejde jen o to, že je s přirozenou ontickou aktivitou obtížně slučitelná. Jde o to, že vytváří konstitutivní proces umělé kulturní evoluce, který je svou povahou nepřirodní a svou orientací protipřirodní. Na počátku lidských dějin šlo sice jen o nevýznamné obrácení přirozených **lidských bytostných sil** proti původní přírodě, tj. fakticky jen aktivity malé a obnovitelné části přírody uvnitř člověka. Dnes se však přesunem těžiště z vykořisťování přírodních sil uvnitř člověka na přírodu vně člověka, tj. prostřednictvím globální ekonomiky a technosféry, daří proti přírodě obracet stále větší **vědeckotechnicky ovládnuté abiotické síly**.

Ekonomika, která za časů D. Ricarda a A. Smithe vykořisťovala především člověka, tj. obnovitelné přírodní síly uvnitř lidského organismu (lidskou schopnost pracovat), a která později podle Engelsových slov zbídačovala dělníky, vykořisťuje dnes neobnovitelné síly přírody a, obrazně řečeno, nevratně zbídačuje Zemi. Ve stále větším rozsahu tedy vyčerpává a pustoší zákony nechráněný přírodní kapitál, z jehož úroků zatím žily všechny minulé generace. Souhlasíme proto s autory *Přírodního kapitalismu*, že se od poloviny 18. století „...zničila větší část přírody než za celé předchozí dějiny“ a že „...s rostoucím množstvím lidí i obchodních aktivit zatěžujících živé systémy začínají být meze prosperity určovány spíše přírodním kapitálem než výkony průmyslu... Tím, co začíná omezovat náš rozvoj, nejsou zásoby ropy ani mědi, ale život sám. Trvalý pokrok není dnes omezován počtem rybářských

⁵⁴ Často používaná formulace, že příroda některé podmínky kulturního života reprodukuje a jiné nikoli, je nejen „slabá“, ale i nesprávná. Ustálený přírodní rámec kultury se totiž lidskou aktivitou nesmí změnit. Příroda je v nynější formě jediným možným existenciálním prostředím lidského života i kultury, a v tomto smyslu člověka a ekonomiku nejen ovlivňuje, ale umožňuje jejich existenci.

lodí, ale klesajícím počtem ryb, nikoli výkonností čerpadel, ale vypleněním podzemních zásob vody, ne počtem motorových pil, ale mizením pralesů...⁵⁵

Ale znovu si v této souvislosti připomeňme strukturu ekologické zátěže, kterou zatím ekonomická teorie přehlíží. Prostřednictvím používání spotřební techniky i její trvalé přirozené entropizace, která snižuje užitnou hodnotu této techniky, se její sofistikované konstrukce, a to i tehdy, když nejsou prakticky využívány, přeměňují v odpad. Legální ekonomická aktivita, v níž regulativ trhu zajišťuje koneckonců „úsporné“ vykořisťování Země, tak pokračuje jejím právě tak legálním, ale zcela živelným poškozováním v životním způsobu lidí.

Problém environmentální etiky⁵⁶, která by měla obhajovat novou ekologickou morálku ve vztahu k Zemi, se tedy komplikuje tím, že se dnes proti přírodě neobrací jen výroba, ale veškerá aktivita společnosti: duchovní i materiální kultura, svobodná, technikou prosycená **konečná osobní spotřeba stále většího počtu lidí**. Obracejí se proti ní i kulturou produkované artefakty, které ještě před, tím než doslouží a přemění se v odpad cizorodý pro přírodu, vytvářejí různé formy znečištění biosféry, a které se do jejích reprodukčních cyklů obtížně vřazují.⁵⁷ Oklamaný člověk spotřebitel ztrácí část své občanské svobody a stává se rukojmím živelně rostoucího těla ekonomiky a technosféry. Tím že musí nakupovat hromadně vyráběné zboží včetně spotřební techniky, pomáhá roztáčet **kolotoč destrukce přirozeného prostředí Země**.

2 Evolučně ontologické pojetí člověka, přírody, kultury⁵⁸

2.1 K problému člověka

Přestože člověk není evoluční ontologií záměrně tematizován na prvním místě, jeho jedinečná schopnost vytvářet kulturu je implicitním tématem všech ontologických reflexí. Důvod prvořadé pozornosti k nadosobnímu procesu ekonomiky uvnitř širšího systému kultury, tj. umělého planetárního systému, jehož přirozeným prostředím je příroda, je pochopitelný.

⁵⁵ Hawken, P., Lovins, A., Lovinsová L. H. *Přírodní kapitalismus. Jak se rodí další průmyslová revoluce*. Praha: Mladá fronta 2003, s. 21-22.

⁵⁶ Problematikou environmentální etiky se dlouhodobě zabývá B. Binka, autor druhé části této knihy. Srovnej Binka, B. *Environmentální etika*. Brno: Masarykova univerzita 2008. Zajímavé informace přináší též kniha John Ruskin a příroda. Srovnej Stíbrál, K., Binka, B., Johanisová, N. *John Ruskin a příroda*. Praha: Dokořán, 2011.

⁵⁷ Připomeňme si, že např. hlavní odpad zemědělské technologie, chlévský hnůj byl důležitou „prvotní surovinou“. Jeho zpracování do půdy bylo zvláštní substitucí činnosti původních přírodních podmínek, které reprodukovaly přirozenou úrodnost půdy.

⁵⁸ Podrobnější seznámení s konceptem evoluční ontologie obsahují práce: Šmajš, J. *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha: Academia 20008; Šmajš, J. *Evolutionary Ontology. Reclaiming the Value of Nature by Transforming Culture*. New York and Amsterdam: Rodopi 2008.

Člověk jako biologická bytost vytvářející kulturu **není totiž přímou příčinou krize**. Touto příčinou je lidmi generovaný *proces kulturní evoluce*, tj. vytváření odlišně onticky uspořádaných struktur kultury z původních struktur přirozených. Jinak řečeno, podstatou ekologické krize je **ontický konflikt kulturního systému s pozemskou přírodou**. A protože evoluční ontologii jde nejen o výklad a pochopení bytí v jeho celku, ale také o zachování bytí, které vznikalo přirozenou evolucí a do něhož i člověk onticky náleží,⁵⁹ v situaci vážného poškození biosféry se nemůže zabývat jen úzce antropologickými problémy. Nemůže se tvářit, že se s přirozenou uspořádaností Země nic neděje. Jako lékař u lůžka nemocného se musí i ontologie v krizové situaci o osud přirozeného bytí (tj. i o osud člověka) obávat, musí něčemu bránit a o něco usilovat. Neměla by vytvářet falešný dojem nestrannosti tam, kde je jde o nebezpečnou válku kultury s přírodou.

Evoluční ontologie, která je obecnou teorií spontánně onticky tvořivé skutečnosti, tj. reflexí přirozeného bytí (a teprve v jeho rámci reflexí opozičního bytí kulturního), pochopitelně straní přírodě a přirozenému, straní člověku, jehož organismus zůstává sourodý s původní pozemskou přírodou. Proto také tato ontologie hledá etiologii, diagnózu i terapii kulturou poškozeného ekosystému Země.⁶⁰ Kompetentní může být pouze tak, že se v konfliktu kulturního a přírodního bytí postaví na stranu širšího a staršího bytí přírodního, **na stranu Země a života**. Takže nejde o paradox, když se evoluční ontologie při obhajobě lidských zájmů a práv v rozporu s celou tradicí zastává také zájmů a práv pozemské přírody.

Evoluční ontologie je proto přímou i nepřímou kritikou filosofického antropocentrismu. Ukazuje, že konflikt mezi přírodou a kulturou, k jehož vyhocení by bez protipřírodní orientace duchovní kultury patrně vůbec nedošlo, je spolehlivým důkazem neadekvátnosti všech forem antropocentrismu. Dnes všeobecně rozšířená antropocentrická představa světa není totiž nesprávná v jednotlivostech či v dílčích argumentech, nýbrž ve své nejhlubší podstatě, v celku. A to dokonce i tehdy, když na vytvoření explicitního filosofického konceptu skutečnosti rezignuje. *Antropocentrismus*, jakkoli si to ani filosofové většinou neuvědomovali, totiž **žádný explicitní koncept skutečnosti nepotřebuje**. Prosazuje se silou svého biologického zakotvení v konzervativním lidském genomu. A výsledek nekorigované biologické determinace lidského chování dobře vidíme kolem sebe: také teoretické složky

⁵⁹ Problém zachování přirozeného bytí se samozřejmě nekryje s fyzikální otázkou zachování látky a energie. Vesmírné bytí totiž existuje nejen jako aktivní a spontánně onticky tvořivé, ale také jako přirozeně (a dočasně i kulturně) uspořádané. Otázkou zachování bytí máme proto na mysli zachování jeho přirozené uspořádanosti, jeho schopnosti tuto nenahraditelnou uspořádanost udržovat a rozvíjet.

⁶⁰ Chce-li však filosofie znovu získat přiměřenou věrohodnost, měla by to učinit způsobem kompetentním a nespekulativním. Patrně jen rázným odklonem od nic neřešícího vztahu jsoucna a bytí může rozptýlit nedůvěru speciálních věd k filosofickému způsobu myšlení. A pouze příklonem k Zemi a globálním existenciálním problémům lidstva se může ucházet o pochopení a podporu ze strany vědy, veřejnosti i politiky.

duchovní kultury podporují kořistnický přístup veřejnosti k Zemi, lhostejnost k narušené evoluci pozemského života, masový konzum a tichý souhlas s dalším ekonomickým růstem a protipřírodní orientací kultury.

Hájíme tedy názor, že teprve evolučně ontologická reflexe vztahu přírody a kultury umožňuje adekvátní interpretaci člověka. Vztah člověka ke světu už nelze vymezovat jen duchovně a morálně, tj. bez pochopení jednoty člověka jako živočicha s celým abiotickým a biotickým prostředím Země. Ale ani funkční vřazení člověka do přírody nepostihuje celou pravdu o povaze člověka. Člověka charakterizuje především kultura, umělé vnější tělo, které svou aktivitou vytvořil a kterým se zatím útočně „adaptuje“ na přírodní prostředí.⁶¹

Evolučně ontologická reflexe skutečnosti proto na jedné straně ukazuje, že člověk i dnes systémově náleží do biosféry a že ekologická krize nemůže být rozparem člověka s přírodou – **přírody s lidskou přirozeností** (přírody vně a uvnitř člověka). Lidskou biologickou přirozenost, z níž vyrostla i útočná adaptivní strategie kultury, formovala už kdysi dávno sama příroda. Tuto přirozenost, „...která se vyvíjela stovky tisíc let“ a která „stále hluboce ovlivňuje rozvoj kultury“, změnit nemůžeme a ani nesmíme.⁶² Na druhé straně však tato ontologie připomíná i to, že **člověk je jediným biologickým druhem, který v přírodě vytváří nepřírodní struktury, umělé kulturní bytí**. Přestože je jako většina ostatních druhů biologicky konzervativní, sféru smyslově neuronálního poznávání a jednání se mu podařilo pozoruhodně rozvinout. V relativně krátké době vytvořil sofistikovaný systém globální protipřírodní ekonomiky a technosféry. Proto také to jediné, o co se dnes můžeme pokusit, je změna protipřírodního ontického směřování kultury, změna jejího skrytého duchovního základu (paradigmatu), z něhož vyrůstá vnitřní konstitutivní informace kultury (ideje, teorie, postoje, hodnoty), tj. neuronální informace, která staví kulturu do opozice vůči přírodě. Právě proto se evoluční ontologie snaží reflektovat i to, jak přirozená evoluce člověka formovala, vybavila a omezila. Respektuje jeho jedinečnost, ale na pozadí širšího ontického systému života. A jak jsme již uvedli, straní nejen člověku, ale celé Zemi, životu jako ničím nepodmíněné hodnotě.⁶³ Tradiční antropocentrické ontologie totiž pořadí hodnot převracejí: přírodu považují za onticky pasivní, hodnotově neutrální a filosoficky nezajímavou. Považují

⁶¹ Uvažme, zda právě toto není dostatečně silný argument pro konec tradiční ontologie, jejíž kategorie, interpretační schémata a styl uvažování koření v naivním předpokladu zlepšování Země kulturou, v lidské pýše na rozum, morálku a odpovědnost – v panském postoji člověka k přírodě.

⁶² Wilson, E. O. *Konsilience. Jednota vědění*. Praha: Lidové noviny 1999, s. 299.

⁶³ Myšlenku života jako nejvyšší hodnoty vůbec důsledně rozvíjí současný polský filosof Henryk Skolimowski, který je přesvědčen, že pro vyřešení ekologické krize potřebujeme zejména nové čtení vesmíru, novou kosmologii, nové pojetí evoluce. „Všechny hodnotové systémy jsou v konečném důsledku zdůvodněny životem.“ Skolimowski, H. *Living Philosophy. Eco-Philosophy as a Tree of Life*. New York: Penguin Books 1992, p. 221.

ji za svět člověka a pro člověka. A takový svět si člověk v souladu se svou přirozeností instinktivně přivlastňuje, podrobuje a obdařuje svým vlastním významem a smyslem. V takovém světě se bez zábran prosazuje, emancipuje a seberealizuje. V souladu s ofenzivní adaptivní strategií kultury, která je rozvinutím části jeho biologické predispozice, svět humanizuje a předělává ke svému okamžitému prospěchu. Posilován rozvojem své dílčí racionality necítí respekt a pokoru před tím, že je pouze nepatrnou větvičkou na stromě života, která nemůže žít samostatně a která musí být jeho kmeni, jakož i planetě Zemi a všem ostatním vesmírným strukturám, lhostejná.⁶⁴

Zdá se, že teprve tehdy, když filosofie správně ocení přírodně biologické i kulturní potence člověka, když vypracuje nový evolučně ontologický statut člověka, bude moci i širší veřejnosti srozumitelně sdělit to, co zatím jasně řečeno nebylo: že člověk sice není korunou tvorstva a že jeho kultura není ve vztahu k živé přírodě skutečností významnější, vyšší a organizačně složitější, ale že je i přes to **dostatečně výjimečný**. Jako jediný nepřirodně onticky tvořivý živočich **vnutil přírodě kulturu, rozdělil přirozené bytí na přírodu a kulturu a prosadil se jako druhý pozemský tvůrce, jako malý opoziční bůh**.

Ale ani zjištění, že člověk vytváří skutečnost onticky nižší, účelově organizovanou, a proto lokálně silnější a vůči biosféře destruktivní, nemusí být vnímáno jen negativně. Naopak, ontologicky poučené filosofii a společenským vědám to dává právo včas varovat veřejnost. Teprve když nic neuděláme, když budeme rezignovat na možnost rozvoje globální kritické racionality, na její schopnost usměrnit spontánní proces kulturní expanze, musíme očekávat blížící se konec člověka i kultury.

Z hlediska evoluční ontologie lze ovšem srozumitelně formulovat i to, co tak či onak intuitivně pociťují mnozí občané a co je v dobrém souladu s poznáním speciálních věd. **Za prvé**, že žijeme v rozlehlém a vůči Zemi zcela lhostejném vesmíru a že naši dočasnou kulturu můžeme vytvářet jen díky bezchybné biologické reprodukci naší somatické a psychické struktury, tj. fakticky díky integritě, rozmanitosti a funkční jednotě biosféry. **Za druhé** je nepochybné, že za rychlými kulturními změnami vnějšího prostředí pomalé evoluční změny lidského organismu (kdysi sladěné s pomalou evolucí biosféry) výrazně zaostávají. Rychlý rozvoj lidského mozku (neokortexu) v průběhu antropogeneze (vývoje našeho druhu) patrně vytvořil příznivé podmínky také pro jeho plasticitu v průběhu ontogeneze (v procesu

⁶⁴ Podle S. J. Gouda je člověk výsledkem „...souhry náhod, je nepatrná větévka na košatém stromu života, který kdyby se začal vyvíjet znovu od samého začátku, téměř jistě by v této podobě a s touto drobnou větvičkou už nevyrostl.“ Gould, S. J. *Dinosauři v kupce sena*. Praha: Academia 2005, s 462.

formování jedince), ale o dalších somatických, fyziologických a emocionálních strukturách to neplatí: ostatní struktury lidského organismu tuto plasticitu postrádají.

Také biologické úvahy o původu člověka nás znovu vracejí k evolučnímu pojetí přírody, k podstatě, místu a roli kultury v přírodě. Jsou silným argumentem pro změnu orientace a obsahu tradiční ontologie. Dnešní ontologie by se neměla zajímat pouze o to, co je abstraktně pojaté bytí vůbec, jaký je vztah tradičních kategorií jsoucna a bytí. Poprvé v dějinách filosofie musí ontologie zkoumat také to, jakým ontickým jsoucnem je kultura, Země a člověk jako živočišný druh. Musí se zabývat bezprecedentní otázkou, jakou ontickou strukturu a jaký rozsah by měla mít kultura, aby mohla lidi hostit a současně neubližovala životu, na jehož aktivitách a vysoké úrovni rozmanitosti (biodiverzité) existenčně závisí. Ontologie musí poprvé zkoumat, co bychom my lidé měli udělat, abychom zde na Zemi – po svůj biologicky vyměřený čas – spolu s podobně časově omezenými druhy přežili.

V pojetí člověka však zjišťujeme mnoho tradičních předsudků. Slovníkové charakteristiky se zpravidla omezují jen na člověka samého. Přeceňují lidskou schopnost teoreticky poznávat, mluvit etnickým jazykem, kriticky myslet, věřit a nést odpovědnost.⁶⁵ Člověk se tak neprávem stává „...pánem Země, mocným však jen v očích obdivovatele, kterým je on sám.“⁶⁶ Správné pojetí člověka je totiž vázáno na filosofické **pochopení světa bez člověka**. Svět vznikl a byl spontánně onticky tvořivý dávno před objevením se člověka. Člověk jako produkt Země, jako její dočasně živá větvíčka, je i se svou kulturou Zemi podřízený. Ale pravdivé poznání člověka je právě tak vázáno na adekvátní **pochopení světa s člověkem**. Je vázáno na analýzu faktu, že náš biologický druh vytváří kulturu. A právě za kulturu, kterou Zemi pustoší nese člověk dosud neupřesněnou **kolektivní (druhovou) odpovědnost**. Má tedy **odpovědnost nejen za to, co vytvořil, ale i před tím co nevytvořil**, co ho přesahuje.

Všechny dosavadní biologické výzkumy potvrzují, že anatomicky moderní člověk, tj. člověk cromagnonský, je obyčejným zoologickým druhem. Je obratlovcem, který náleží do třídy savců, k řádu primátů, k čeledi hominidů. Je ovšem druhem mladým, který, měřeno geologickým časem, se objevuje teprve v poslední vteřině na pomyslném číselníku hodin znázorňujícím dobu existenci života na Zemi. Tato doba, jak víme, se odhaduje na více než tři a půl miliardy let.⁶⁷

⁶⁵ Max Scheler v souvislosti se zdůrazňováním lidské výjimečnosti dokonce píše, že člověk má přímou osobní účast na božství. Srovnej Scheler, M. *Místo člověka v kosmu*. Praha: Academia 1968.

⁶⁶ Lem, S. *Summa technologiae*. Praha: Magnet-Press 1995, s. 8.

⁶⁷ Neodpustíme si pravdivé, ale poněkud provokující připomenutí, že první tři miliardy let obývaly Zemi pouze bakterie a že, pokud Země někomu patří, pak právě jim. Když expanzi protipřírodní kultury nezastavíme, tj. když se náš panský přezíravý vztah k Zemi nezmění, budou tyto a jiné formy života na planetě brzy znovu dominovat.

Spolu s mnoha dalšími živočichy je tedy člověk poměrně pozdním produktem přirozené biotické evoluce. A protože má spolu s nimi biologicky vymezenou dobu své druhové existence, jsou lidé **ve dvojím smyslu smrtelní – jako jedinci i jako druh**. Druhy totiž v biosféře vznikají samovolně (vzhledem k pozdější délce své existence poměrně rychle) a po jisté době své druhové prosperity právě tak samovolně (a také poměrně rychle) zanikají. V průběhu svého druhového života se příliš nevyvíjejí. Dnes proto existuje jen malá část biologických druhů, které biosféra v průběhu své evoluce vytvořila. Poměr těch, které existují, k těm, které vyhynuly, je asi 1:1000.⁶⁸

Podle K. Lorenze je člověk sice posledním výkřikem, ale nikoli posledním slovem pozemské evoluce. Vývoj života na Zemi je asi v polovině svého vesmírem vyměřeného času. Důvody omezení doby rozvoje pozemského života jsou přitom dány délkou předpokládané životnosti naší životodárné hvězdy – Slunce, které je hvězdou tzv. 2. generace a které bude Zemi ozařovat ještě asi 5 miliard let.

Člověk je tedy součástí biosféry a je s ní svázán mnoha funkčními vztahy: látkovými, energetickými, informačními. Je zvláštním biologickým druhem nejen svou morfologií a fyziologií, ale zejména svým **chováním a psychikou**. Lidská psychika, která chování reguluje, není pouhým biologickým doplněním lidského organismu. Kulturní systém, který se člověku podařilo vytvořit, byl totiž pro lidskou psychiku novým rozvojovým podnětem. Dnes proto průměrná psychika úzké biologické potřeby lidského organismu přesahuje, a vzhledem k nim se jeví jako hypertrofovaná, rozšířená a deformovaná kulturou. Víme také, že u člověka se šedá kůra mozková už v předkulturní evoluci nejrychleji rozvíjela.

V jedinečnosti člověka jako druhu hraje mimořádnou roli vzpřímený postoj, barevné stereoskopické vidění, ruce uvolněné od pohybu. Velký a výkonný mozek je pak důležitou adaptační změnou na vynucený způsob života v křovinaté savaně.⁶⁹ A protože lidská psychika je mimořádně plastická, může se člověk osobnostně po celý život vyvíjet. Rámcově ji však formují rané fáze lidské ontogeneze, tzv. senzitivní období. Výrazně ji ovlivňuje rodina, příroda i ta která kultura. Vedle zmíněné plasticity části lidské psychiky, která se týká zejména evolučně nejmladších kognitivních procesů (lidského poznání a myšlení), je však lidská psychika také konzervativní, tj. vyznačuje se stálostí některých způsobů reakcí a emočních funkcí, jejichž sídlem je mozkový kmen. Je tedy analogicky konzervativní, jako lidský genom, který zatím spolehlivě reprodukuje druhovou identitu současného člověka.

⁶⁸ Srovnej např. Raup, D. M. *O zániku druhů*. Praha: Lidové noviny 1995.

⁶⁹ „V důsledku vytlačování stromovité savany křovinatou se mozek hominidů nebývale rychle zvětšil. Australopitékové už dále nemohli unikat před šelmami tak, že se vyšplhali na stromy. Byli odkázáni na vlastní důmysl.“ Mayr, E. *Co je evoluce*. Praha: Academia 2009, s. 282.

Proces formování osobnosti po narození, který neobyčejně jemně diferencuje lidské fenotypy, nebyl zatím uspokojivě filosoficky objasněn. Lidská ontogeneze je ve srovnání s jinými nám podobnými živočichy relativně dlouhá, je ovlivnitelná vnějšími faktory (péčí rodiny, přírodou, společností) a spolu s genetickými vlivy se promítá do struktury utvářející se lidské osobnosti. V tomto procesu je důležitá i fáze zrání lidského organismu, tj. spontánního vyzrání biologických struktur našeho centrálního nervového systému (CNS), které se dotvářejí samovolně, tj. bez vnějšího podmiňování a procvičování.

Měli bychom také vědět, že zvláštní roli v lidské ontogenezi hraje proces raného učení, v němž lze rozlišit několik období.⁷⁰ V této souvislosti má smysl připomenout zejména imprinting jako nejtrvalejší formu neuronální paměti vůbec. Do oblasti imprintingu patří i citová vazba dítěte na vnější svět (na matku, přírodu, důvěrně známou societu).

Protože pouze člověk vytváří a rozvíjí kulturu, její umělý systém stojí a padá s lidskou existencí, s lidskou nebiologickou aktivitou. Smrtelný proto není jen člověk jako druh, bez člověka je **smrtelné i druhové lidské dílo, kultura**. Ale tím, že kultura má svou vlastní vnitřní integritu, svůj vlastní protientropický implikátní řád (duchovní kulturu), je na člověku a přírodě nejen závislá, ale je také částečně nezávislá, relativně onticky svébytná.

Jako výtvar jednoho druhu nemůže kultura starší a mocnější implikátní řád přírody ani ovládnout, ani v evolučním procesu nadřazené přirozené evoluce pokračovat.⁷¹ Ale ani přirozená evoluce, která až po jistou mez rozmach protipřírodní kulturu „toleruje“, nemůže pokračovat v kulturou započaté ontické tvořivosti, nemůže bez zničení kultury (bez její entropizace) své ztracené pole přirozené evoluční tvořivosti získat zpět.

2.2 K problému přírody⁷²

Dnešní globální ekologická krize vyvolává potřebu zahrnout přírodu do předmětu ontologie, uznat, že její evolučně ontologický koncept může tvořit východisko všech dalších teoretických reflexí. Příroda totiž není ani beztvarou hmotou, ani dynamickou newtonovskou strukturou bez tření a vývoje (perpetuum mobile). Kniha přírody není napsána jazykem matematiky, jak se domníval Galileo.

⁷⁰ Těmito otázkami se zabýval zejména biologicky vzdělaný psycholog J. Piaget, který jako první rozlišil čtyři vývojová období rané ontogeneze. Piaget, J. *Psychologie inteligence*. Praha: SPN 1970, s. 87-106.

⁷¹ Komplementární pojmy implikátního a explikátního řádu přejímáme sice od fyzika Davida Bohma, ale chápeme je odlišně: uplatňujeme je jak v rámci systému přírody, tak v rámci opozičního systému kultury.

⁷² K tomuto problému viz naše autorské heslo *Nature*. In: Birx, H., J., ed. *Encyclopedia of Antropology*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications 2006, pp. 1700-1702.

Na základě poznatků speciálních věd je totiž nepochybné, že příroda představuje nevratný proces velkolepé ontické tvořivosti. Tento konstruologický proces, vytvořil nejen člověka, nýbrž i všechny ostatní přírodní předpoklady kultury. Příroda tedy zahrnuje **aktivitu, čas i uspořádanost (informaci)** jako své nejdůležitější ontické charakteristiky (atributy). A to je také hlavní důvod, proč je třeba pochopit přírodu nově, jako strukturu evolučně vzniklou, vysoce uspořádanou, a proto také rozvětvenou, tvarově bohatou, hodnotnou a krásnou.

Evolučně ontologické pojetí přírody jakoby oživuje starý geocentrismus, protože pozemské přírodě znovu navrácí to, co jí bylo novověkou vědou neprávem odňato: **hodnotu, tvořivost, paměť, subjektivitu**. I když Země nemůže být důvodem existence vesmíru a ani cílem jeho divergentní (rozbíhavé) evoluce, musíme uznat její jedinečnost. **Jedinečnost** danou nikoli její polohou v prostoru, místem, které ve vesmíru zaujímá, ale něčím, co filosofie i vědy přehlížely: **dosaženou úrovní přirozeného vývoje, vzácnou ontickou uspořádaností**.

Pozemská příroda totiž nemá jen „dějiny v prostoru“, jak to kdysi formuloval velký teoretik vývoje G. W. F. Hegel,⁷³ ale má i skutečné nevratné dějiny v čase. Jako součást vesmíru, o jehož vývoji už také nepochybujeme, je zvláštní tím, že s jejím prostorově nevýznamným postavením bylo spojeno ono povážlivě úzké pásmo podmínek, jež umožnily vznik života a jeho dostatečně dlouhý, nikdy zcela nepřerušovaný vývoj.

Kosmologie, termodynamika nelineárních systémů, synergetika a další syntetické přírodní vědy ukazují, že dnešní vesmír je výsledkem střetu dvou protikladných procesů: na jedné straně byl utvářen gigantickým hérakleitovským tokem „hmoty“ (vesmírné aktivity) po pomyslném termodynamickém spádu (směrem k maximální entropii a tepelné smrti), a na druhé straně byl formován protisměrným procesem její spontánní samoorganizace. Počáteční podmínky a čas jsou tedy nejdůležitějšími faktory dnešní podoby vesmíru. Struktura dnešního vesmíru vznikala totiž postupně, jakousi zvláštní „krystalizací“ aktivity velkého třesku, horké, koncentrované a původně nerozdělené na látku a záření. Předpokládáme, že vznikala v průběhu asi třinácti miliard let, které nás dělí od singularity.

S vesmírným vývojem souvisí i vývoj Země a živé pozemské přírody – biosféry.

Bezprostředně a nerozlučitelně však vývoj planetárního ekosystému souvisí s existencí vysoce stabilního energetického zdroje života, jímž je spolehlivě fungující **termojaderný reaktor – naše Slunce**. Biosféra je přirozeným pokračováním abiotické kosmické evoluce, rozvíjí se spolu s ní, protože jde o jediný onticky tvořivý proces. Přirozená kosmická evoluce je totiž v pozemských podmínkách od počátku mírně biofilně orientovaná. Život na Zemi se tedy

⁷³ O podstatě ducha Hegel říká, že jeho bytí je jeho čin, a že proměny v přírodě jsou jen opakování a pohyb v přírodě jenom koloběh. Hegel, G. W. F. *Dějiny filosofie*. Díl I., Praha: ČSAV 1961, s. 65-66.

samovolně vyvíjel od svých prvních forem (bakteriálních) až po současnou úroveň rozvoje – až po vznik člověka a čtvrtohorní biosféru.

Biosféra naší planety je vlastně velkou disipativní strukturou (otevřeným nelineárním systémem) vyživovanou sluneční energií. Entropizuje i strukturně obohacuje pozemské abiotické prostředí tak, že Země jako celek vytváří důmyslně uspořádaný organismus s vnitřní konstitutivní informací. A právě pro tento celoplanetární živý systém se dnes postupně ujímá, i když s dílčími výhradami, **Lovelockův termín Gaia**.⁷⁴

Pozemský život je vlastně dlouhodobým experimentem vesmírné evoluce probíhajícím v laboratoři s názvem Země. Proto je paradoxní, že v necelé polovině doby trvání tohoto pokusu naše mladá technická civilizace tak vážně zasahuje do jeho průběhu: bez zábran **ničí jeho nejkompexnější produkty, narušuje integritu planetárního ekosystému**. Je to absurdní zejména proto, že doba evoluce biosféry se počítá na miliardy let, zatímco průměrná životnost biologických druhů, mezi něž náleží také člověk, obvykle nepřesahuje několik milionů let.⁷⁵ A to stále ještě nevíme, v jaké fázi „životní dráhy“ našeho druhu se dnešní globální kultura nachází.

Domníváme se, že nádherný, obdivuhodně uspořádaný a jemně dynamicky vyvažovaný systém života na Zemi by neměl být dále poškozován minimálně ze dvou důvodů: **Za prvé** proto, že kultura jako výtvar a prostředek expanze jednoho biologického druhu přírodní struktury nevytvořila, nechápe jejich funkci v evolučním procesu biosféry a neumí je ani nahradit, ani konstrukčně zlepšit. **Za druhé** proto, že kultura existenčně závisí na biosféře, že prostřednictvím člověka zůstává jejím dočasným, odlišně konstruovaným subsystémem.

Pouze biosféra jako celek, pouze Gaia je patrně nejmenším relativně autonomním systémem schopným dlouhodobého vzestupného vývoje v čase. Všechny její subsystémy, jedinci, populace, biocenózy i kultura jsou dočasné a nesamostatné, závislé na prosperitě biotického celku.

Protože primárním energetickým zdrojem existence, reprodukce i rozvoje pozemských živých systémů bylo od jisté doby sluneční záření, narůstala jejich organizační a funkční složitost postupně, díky dostatečně dlouhé expozici Země slunečnímu svitu. Narůstala tempem, které

⁷⁴ „Teorie Gaia nutí k celoplanetárnímu pohledu. Jde o zdraví planety, ne jen o některé vybrané druhy organismů... Když jsem dal přednost planetě před lidstvem, uvědomil jsem si potřebu nové profese... jedním z cílů této knihy je definovat ‚geofyziologii‘ jako jádro planetární medicíny.“ Lovelock, J. *Gaia. Živoucí planeta*. Praha: Mladá fronta 1994, s. 14.

⁷⁵ V této souvislosti připomínáme sugestivní formulaci biologa Jaroslava Flegra. „Zatímco v darwinovském světě se všechny druhy radostně vyvíjejí a neustále se mění v odpověď na nové a nové požadavky měnícího se prostředí, ve světě zamrzlé plasticity zůstávají druhy víceméně neměnné a povětšinou pouze smutně čekají, až se změny v jejich prostředí nahromadí v takové míře, že jim nezbuďe nic jiného než způsobně vyhynout.“ Flegr, J. *Zamrzlá evoluce*. Praha: Academia 2006, s. 19.

patrně nemohlo být vyšší, neboť na jedné straně souviselo s omezeným příkonem zářivé sluneční energie a vysokou spolehlivostí přenosu genetické informace (víme, že evoluce využívá nejen vzácné spontánní přestavby genomu, ale také průběžně vznikajících mutací, nespolehlivosti informačního přenosu), a na druhé straně s dosaženou organizační strukturou živých systémů.

Dnešní živé organismy jsou proto důležitým zápisem – řečeno Bergsonovými slovy, „*protokolní knihou*“ – vývoje celé biosféry. Jako otevřené systémy s vnitřní informací jsou nepřímým i přímým záznamem spontánní konstitutivní funkce evolučních podmínek a času. Čas a podmínky se totiž nejen zpředmětnily, ale také informačně zapsaly v jejich specifických strukturách (také tkáňové buňky člověka obsahují část druhově diferencované evoluční paměti biosféry). **Evoluční hodnota živých organismů** je proto přímo úměrná neopakovatelnosti vývojových podmínek a délce proběhnutého času. Tato nevyjádřitelná hodnota úzce souvisí s tím, že vznikly samovolně, v podmínkách, které již neexistují, a že je už nikdy, pokud je zničíme, ani kulturní, **ani přirozená evoluce nevytvoří znovu**.⁷⁶

Udržení vysoké úrovně přirozené přírodní uspořádanosti, včetně rozmanitosti dnešních forem živých systémů, nemá tedy význam pouze reprodukční: funkční z hlediska biosféry a existenční z hlediska jejího prvku – člověka. Má neméně zásadní **význam konstitutivně kulturní**. Vždyť obsah našeho poznání, sociokulturní informaci, nevytváříme, neprodukujeme, ale „čteme“, rozpoznáváme ji z produktů přirozené evoluce. Konrad Lorenz, jehož přírodovědecké zkušenosti můžeme důvěřovat, v podobné souvislosti dokonce napsal, že „vědecká pravda je něčím, co lidský mozek nestvořil, nýbrž co urval mimosubjektivní skutečnosti, která ho obklopuje“.⁷⁷ Tuto informaci, zjednodušeně řečeno, získáváme studiem struktury přírody, poznáváním výtvorů přirozené evoluce. A již víme, že v živých systémech jako by zkrystalizoval celý nevratný vývojový proces planety. Je v nich zpředmětněno a jazykem nukleových kyselin i přímo zapsáno fantastické množství přirozené informace. Přehlízíme-li zatím to, že bez zachování přirozené rozmanitosti nemůže biosféra své dnešní nejvyspělejší formy života udržet, pak snad uznáme alespoň perspektivně kulturní význam této rozmanitosti: genetickou informaci biosféry, vestavěnou v živých systémech, nesmíme ničit také proto, že pouze její přesnější interpretace obohacuje a zpřesňuje naši neadekvátní

⁷⁶ Dříve jsem v této souvislosti citoval zdánlivě pravdivou (i když z hlediska časového údaje nepřesnou) tezi C. F. Weizsäckera: „Živé bytosti mohou vzniknout, jsou-li splněny nezbytné podmínky – a tyto podmínky jsou povrch Země a dvě miliardy let.“ Po prostudování další biologické literatury musím však konstatovat, že jde o tezi nepřiměřeně optimistickou. Pozemská evoluce života, pokud by započala znovu, jako nahodilostem vystavený proces by postupovala nejen po jiných cestách, ale zcela jistě by k dnešní úrovni čtvrtohorní biosféry, která zahrnuje člověka, nikdy nedospěla. Weizsäcker, C. F. *Dějiny přírody*. Praha: Svoboda 1972, s. 99.

⁷⁷ Lorenz, K. *Takzvané zlo*. Praha, Mladá fronta 1992, s. 228.

informaci neuronální. Zpřesňuje sociokulturní informaci o struktuře pozemského života a podmínkách dlouhodobě možné kultury.⁷⁸

Každé větší poškození paměťové struktury biosféry by ovšem mohlo mít nejen bezprostředně existenční důsledky, tj. zhroucení její dnešní úrovně dynamické rovnováhy a přechod do nového rovnovážného stavu. Pro část lidstva, která by snad mohla přežít, by to patrně znamenalo i vážné narušení okolností fyziologického i psychologického vývoje člověka jako druhu. V tomto bodě proto částečně souhlasíme s biologem F. Wuketitsem: „Dnešní situace je tak povážlivá proto, že se nám již nedostává naděje na nalezení východiska, kterou měly starší civilizace i přes všechny katastrofy, jež způsobily. ...dnes se ekologické systémy ničí globálně. A my již nemůžeme zabránit globální katastrofě.“⁷⁹

Domníváme se však, že nesmíme přehlédnout ani druhou stránku této jedinečné historické situace. Informační korelát každého otevřeného nelineárního systému – přírodního či kulturního, který příslušný systém potřebuje pro své udržení a evoluci – nutně vzniká až spolu s tímto systémem samým, až v průběhu jeho reprodukce a vývoje. Proto je zřejmé, že ani naše dnešní teoretické poznání nemohlo vzniknout dříve, v ekologicky neohrožených a informačně nepropojených regionálních kulturách.

Snad tedy z této argumentace logicky vyplývá, že odhalení jedinečnosti pozemské přírody radikalizuje potřebu nového lidského postoje morálního, teoretického i praktického. Evolučně ontologický koncept přírody totiž přímo **evokuje otázku, jak lze vysoké úrovně filosofického zobecnění využít pro záchranu všech vyšších forem života, pro záchranu člověka a jeho kultury.** Pyšná antropocentrická filosofie, která si zakládala nejprve na lidské poznávací subjektivitě a později na osobní svobodě, vlastnictví a nedělitelných právech člověka, bude nucena přiznat, že netušila, že **nedělitelný je především život**, s jehož osudem je spjata lidská svoboda, vlastnictví i lidská práva. A lidská práva – jak se dnes ukazuje – jsou omezena také samotnou „ústavou Země“: **imperativem zachování biologické rozmanitosti života.** A proto v této souvislosti připomínáme aktuální Wilsonovu myšlenku, zda by dnešní vlády neměly být „...vázány ekologickou obdobou Hippokratovy přísahy neudělat vědomě nic, co by ohrozilo biodiverzitu“.⁸⁰

⁷⁸ Kulturou způsobené vymírání biologických druhů je bohužel již ...několikasettisíckrát rychlejší, než tomu bylo před příchodem člověka“. Wilson, E. *Rozmanitost života*. Praha: Lidové noviny 1995, s. 357.

⁷⁹ Wuketits, F. M. *Přírodní katastrofa jménem člověk*. Praha: Granit 2006, s. 179.

⁸⁰ Wilson, E. *Rozmanitost života*. Praha: Lidové noviny 1995, s. 352.

2.3 K problému kultury⁸¹

Evoluční ontologie, z jejíž pozice tu argumentujeme, zdůrazňuje, že kulturu nelze chápat ani jako strukturu s přírodou identickou, ani jako strukturu s přírodou sourodou (onticky slučitelnou s přirozeným řádem vesmíru). Spontánní ontická aktivita vesmíru vytvořila pozemskou přírodu, ale kulturu nevytváří, aktivně ji nepodporuje a netoleruje. **Kultura**, jejíž evolučně ontologický statut nebyl dosud vypracován, je velmi zvláštní ontickou strukturou. Rozhodně není pouze informací, tj. kulturou duchovní, nýbrž je „fyzickým“ systémem, jehož je duchovní kultura „pouhým“ informačním subsystémem – vestavěným i rozptýleným „genomem“, **strukturní konstitutivní paměti**. Obsah této paměti ale netvoří fylogeneticky vzniklá informace genetická, která na jemné genotypové úrovni (na molekulární úrovni implikátní) integruje biosféru. Tento obsah tvoří účelově zabarvená lidská informace epigenetická, tj. sociokulturní informace neuronální, která vzniká v kulturním systému a která je kódovaná lidským etnickým jazykem. Jde o informaci, která pojmově integruje kulturu **na hrubé úrovni fenotypové** (na úrovni explikátní).⁸²

Z přírody odvozený a ní závislý řád kultury nevzniká tedy přirozeným způsobem, spontánní aktivitou atomů, molekul a složitějších struktur (včetně aktivity živých systémů), nýbrž předmětnou a myšlenkovou manipulací, **účelovou aktivitou**. A právě proto má tato druhově sobecká aktivita nebezpečné důsledky pro Zemi i pro člověka samého: expandující kulturní systém má totiž schopnost zcizovat ekologické niky ostatním živým systémům, hubit je a nebezpečně znásilňovat přirozený řád. Ten ovšem člověku i kulturnímu řádu předcházela, a proto se zpředmětnil v neživých i živých přírodních strukturách. Kultura jako odlišná struktura nemůže tedy přirozeně uspořádaný povrch Země nově strukturovat, aniž by nezničila přirozené ekosystémy, nezvýšila entropii a nepoškodila přirozený řád.⁸³

Kulturní systém není s to konstitutivně využít vysoce objektivní genetickou informaci člověka, která je konstitutivní druhově biologicky a která jeho organismus spolehlivě vřazuje

⁸¹ K tomuto problému viz naše autorské heslo *Culture*. In: Birx, H., J., ed. *Encyclopedia of Antropology*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications 2006, pp. 636-640. Viz též Šmajš, J. *Místo a role kultury v přírodě*. In: *Filozofia*, Bratislava: SAV 4/2006, s. 327-334.

⁸² Dobře to např. vidíme na historickém vývoji abiotické techniky, jejíž evoluce začíná makroskopickými formami (nástroji) a teprve nedávno se pokouší o využití molekulárních a atomárních dějů.

⁸³ Na fakt skryté entropizace přírody kulturou upozorňoval již v 50. letech 20. století C. Lévi-Strauss: „A tak civilizace v celém svém úhrnu může být popsána jako zázračně složitý mechanismus, v němž bychom byli v pokušení vidět pro náš vesmír šanci k přežití, kdyby jeho funkcí nebylo právě vyrábět to, co fyzikové nazývají entropií, tj. nehybnost. Každé slovo, které spolu lidé vymění, každá tištěná řádka vytváří komunikaci mezi dvěma mluvčími a vyrovnává tak úroveň tam, kde předtím byl rozdílný stupeň informace, a tedy větší míra organizace. Spíše než antropologie mělo by se říkat ‚entropologie‘, jako označení vědního oboru, jehož úkolem je studovat tento proces dezintegrace v jeho nejvyšších projevech.“ Lévi-Strauss, C. *Smutné tropy*. Praha: Odeon 1966, s. 290.

do celku abiotického i biotického prostředí Země. Naopak, již při svém vzniku musí stavět na své vlastní, tj. **přírodě cizí informaci sociokulturní**. Ta je sice vytvářena modifikací lidské smyslově neuronální informace, která je vůči instinktivní výbavě člověka doplňková a sladěná s jeho geneticky kódovanou adaptivní strategií, ale stává se **nositelkou poznávacího zájmu nadosobního kulturního systému**. Ve srovnání s jemným a vysoce objektivním poznáváním fylogenetickým, které slouží biotickému konstruování, je lidské ontogenetické poznání (určené regulací lidského chování) nejen hrubší a přibližné, nýbrž také druhově sobecké. I proto se materiální kultura konstituuje jako vnější neorganické tělo člověka, jako umělý systém postavený z rozbitých struktur Země, jako cizorodý útvar s **protipřírodní strukturou, orientací a režimem**.⁸⁴

Vůči biosféře je mladá kulturní uspořádanost nejen strukturně odlišná a jinak orientovaná. Je také pozoruhodně jednotná, s tendencí pohotově zpředměťovat volnou sociokulturní informaci, rozšiřovat svou ekologickou niku. Kultura tedy roste *z jediné linie* (lidské) biotické evoluce, *ale „buduje“ z materiálu téměř všech přirozených struktur Země*. Zpředměťuje totiž jinou informaci o vnějším světě. Vytváří odlišnou uspořádanost, svůj relativně samostatný implikátní a explikátní řád. Zejména vysoký příkon dodatkové energie z fosilních paliv a silná ekonomická integrace snižují její adaptabilitu k živému i neživému prostředí Země, podvazují její schopnost spontánní optimalizace negativními zpětnými vazbami z okolí. Přirozenou **dynamickou nerovnováhu života** kultura po průmyslové revoluci rozvrací i tím, že roste mnohonásobně rychleji než biosféra, že zatím nemůže dosáhnout klimaxu. Biologická diverzita mizí proto nejrychleji od přírodní katastrofy na konci druhohor, která zahubila dinosaury a zahájila věk savců. Vínou člověka tedy vzniká krize, která by mohla také naši epochu uzavřít.⁸⁵

Kulturou přetížený nelineární systém Země, pro který neplatí mechanická kauzalita, může však i malý podnět přivést do nového nerovnovážného stavu. Tento seberegulační systém, pro to, aby v nových podmínkách udržel vlastní integritu, „obětuje“ jakoukoli dnešní formu

⁸⁴ Formulace „protipřírodní orientace kultury“, kterou nejsou s to mnozí filosofové akceptovat ani pro fázi technické civilizace, ovšem dobře odpovídá již prvním lovecko-sběračským kulturám. „Vždy, když se někde objevili lidé, nejen v Americe, ale také na Novém Zélandu, Madagaskaru a v Austrálii, bez ohledu na podnebí brzy zmizela velká část megafauny, velcí savci, ptáci a plazi.“ S odvoláním na studie P. S. Martina a R. G. Kleina o vymírání živočichů v době ledové Wilson, E. O. *Rozmanitost života...*, s. 257.

⁸⁵ Zánik lidstva, který je z hlediska delší časové perspektivy stejně nevyhnutelný jako zánik kteréhokoli jiného živočišného druhu, by ovšem pro Zemi žádnou katastrofu neznamenal. Každý druh je jakoby realizací evoluční objednávky příslušné úrovně vývoje biosféry a je také její další evolucí průběžně testován. Přirozeným způsobem zaniká hlavně proto, že jeho morfologické, fyziologické a behaviorální struktury – reprodukované konzervativní genetickou pamětí – už novým biosférickým podmínkám neodpovídají, že „morálně zestárlý“. Šestá etapa hromadného vymírání biologických druhů v dosavadní historii Země, která je způsobena kulturou, tedy potenciálně uvolňuje niky pro nové evoluční experimenty biosféry. Snad by mohly znovu vzniknout i formy života, které znovu dosáhnou prahu reflexe a budou s to se poučit z našich chyb.

života. Jistá vyšší abstraktní spravedlnost je snad pouze v tom, že také člověk, který tuto „alergickou reakci“ biosféry způsobuje, je podřízen neúprosné logice uchování její integrity. **Stává se ohroženým druhem.** Poprvé ve své historii jsou tedy člověk i jeho kultura ohroženy mateřským prostředím planety, které jejich vznik kdysi umožnilo. I politika, jejíž hlavní starostí jsou dnes udržení moci, ekonomického růstu a podmínek podnikatelské svobody, bude brzy nucena rozhodovat pod tlakem ohrožené budoucnosti.⁸⁶

Pro hlubší pochopení opozice kultury vůči přírodě si však musíme položit nepříjemnou otázku, v jakém smyslu souvisí charakter nynější kultury s člověkem a jeho neuronálním poznáním, s obsahem sociokulturní informace, s charakterem kultury duchovní? Je zřejmé, že přímá souvislost s člověkem jako biologickým druhem je dána zvláštní strukturou lidského těla i lidské psychiky, vrozenou potencí k útočnému typu adaptivní strategie.

Biologická nespécializovanost člověka, která podmiňuje univerzalitu lidských zájmů, činí z jeho vnějšího prostředí nejen předmět uspokojování životních potřeb, teoretického poznávání a estetického hodnocení, nýbrž i předmět vlastnictví, spotřeby a ničím neohrazeného kořistění. Člověk jako druh totiž nikdy nepoznával jen proto, aby se kochal pravdou. Poznával, aby svět exploatoval, aby se na svět útočně adaptoval, aby mohl zvětšovat své vnější nebiologické tělo, kulturu. A protože kultura je systém s vlastní vnitřní informací, konflikt kultury s přírodou je volně spojen nejen s lidským genomem, ale velmi těsně i s obsahem a rolí společenské kultury duchovní. Ta totiž jako vnitřní informace kulturního systému – jako jeho pomyslný genom – formu nynější protipřírodní kultury reprodukuje.⁸⁷

Kulturnímu systému – podobně jako přirozeným ekosystémům – lépe porozumíme z hlediska rozlišení **dvou typů systémové uspořádanosti**. Na jedné straně **kultura** zahrnuje přísně informačně předepsanou uspořádanost (např. člověka, techniku, stavby, spotřební předměty atp.), ale jako výsledek evoluce **přísně informačně předepsaným systémem být nemůže**. Od přirozených ekosystémů, přestože také vzniká sukcesí, se výrazně odlišuje. Přirozené ekosystémy vznikají z populací vysoce uspořádaných živých systémů, které integruje vzájemná potravní a funkční závislost, ale nikoli zvláštní ekosystémová informace. Kulturní systémy, které rovněž obsahují živé systémy a další přísně informačně předepsané prvky techniky a materiální kultury, na druhé straně **integruje** – pochopitelně prostřednictvím člověka – také volná konstitutivní informace: **rozptýlená duchovní kultura**. A ta jako paměť

⁸⁶ Zatím se však ekonomické vědy chovají, jakoby hospodářská činnost nebyla podřízená širšímu přírodnímu systému, jakoby přežití lidstva bylo dostatečně zajištěno trhem a nezáviselo na změně nynější kulturní strategie.

⁸⁷ Změna „kulturního genomu“ (zaměření a obsahu duchovní kultury) je proto klíčová pro zmírnění a vyřešení krize. Chceme-li totiž změnit systém s vnitřní informací (paměť), musíme změnit jeho informaci. Stará konstitutivní informace systému má totiž schopnost fenotypové změny znovu vrátit zpátky.

otevřená informačním změnám poskytuje naději, že se nynější protipřírodní kulturu podaří biofilně transformovat, že se jí podaří naturalizovat.

Vlastní kořen protipřírodnosti kultury, který je třeba hledat jak ve struktuře lidského organismu, tak ve struktuře organismu kulturního, není ovšem snadné odhalit. Nejprve musíme uznat, že naše kultura nevzniká zpředmětněním lidské genetické informace, nýbrž zpředmětněním lidské informace neuronální, tj. společenské duchovní kultury. A již jsme uvedli, že pojmová interpretace světa, kterou vytváříme na bázi nervové výbavy svých živočišných předků, nemůže být tak věrnou reprezentací skutečnosti, jakou je na molekulární úrovni lidský genom. Kognitivní složka lidské psychiky, která se v evoluci našeho druhu nejrychleji rozvíjela a s níž spojujeme naději na rostoucí objektivitu poznávání světa, není totiž nezávislá, podřizuje se systémové logice kulturního systému: i když byla původně funkčním orgánem lidského organismu, stala se analogickým orgánem expanze protipřírodní kultury. Zjišťujeme, že obyčejné i teoretické interpretace jsou zabarvené našimi zájmy, a to nejen osobními a skupinovými, jak se všeobecně uznává, ale také obecně lidskými, druhově sobeckými, o nichž se nemluví. Všechny lidské aktivity jsou však přímo ovlivněny skrytým duchovním základem kultury (jejím duchovním paradigmatem), který je historickým produktem.⁸⁸

Proto ani dnešní vědecké pojmové poznání, které přísně informačně předepisuje prvky vysoce sofistikované techniky a společenské materiální kultury, nepostihuje přírodu v její fascinující uspořádanosti, ontické kreativitě a komplexitě. Věda např. stále souvisí s předvědeckým rozvržením světa, s obyčejným jazykem a poznáním. Ale svět jsme už jako hominidé a první lidé, tj. už jako lovci a sběrači, museli vnímat, jazykově kódovat a interpretovat druhově zkresleně: tak, abychom v něm se svou zvláštní biologickou výbavou přežili. Byl pro nás hlavně tím, co nám v té které epoše byla s to zprostředkovat naše konzervativní biologická přirozenost a co jsme díky tehdejší kultuře ze světa pochopili. A protože jsme byli svým organismem i svým genomem vnější skutečnosti apriorně evolučně přizpůsobeni, nikdy v minulosti jsme nepotřebovali vědět, co je příroda a život, co je kultura, a jaké je místo kultury v přírodě. Takové vědění, teoretický model ontického konfliktu kultury s přírodou, potřebujeme až dnes.

Protipřírodní kulturní systém vznikal z podstaty lidské přirozenosti, vznikal spontánně a jeho skrytý duchovní základ krystalizoval a upevňoval se selekcí dílčích kultur. **Predátorské**

⁸⁸ Toto výrazné ovlivnění dobře vidíme na příkladu lovecko sběračských kultur, které nikdy nevstoupily do přímé mezikulturní soutěže: na kulturách peruánských pralesních indiánů, na kulturách aborigenních obyvatel Austrálie, afrických Sanů, Pigmejů, Masajů.

duchovní paradigma se v něm proto nejen zpředměnilo, nýbrž i promítlo do oblasti lidské ontogeneze (formování lidí). Přijetí ekologicky pozitivní informační změny se tedy nynější kulturní systém dokáže „aktivně bránit“. Tato rezistence vůči biofilní sociokulturní informaci připomíná funkci mezidruhové informační bariéry či imunitního systému organismu: protože dnešní kulturní systém nevznikal zpředměněním ekologické sociokulturní informace, jeho věcná i lidská složka ji ignorují, lidé jí odmítají naslouchat, nechápou její perspektivní význam, její étos a kulturně sebezáchovný obsah.

Planetární řešení krize, které nemůže vycházet jen z lidské přirozenosti a konvenčního způsobu poznání, ale z filosofického rozpoznání jejích kořenů, musí tedy nejprve připravit vysoká teorie. A tak pozitivní ekologická transformace existenčně ohrožené kultury prostřednictvím jejího biofilního paradigmatu, prostřednictvím nové konstitutivní informace, představuje historicky bezprecedentní pokus lidstva ukončit živelnou fázi protipřírodní kulturní evoluce vůbec, zahájit etapu kulturní evoluce propřírodní, symbiotické s přírodou. Naděje, že se tento pokus nakonec podaří, však může čerpat i z toho, že podmínky ekologické změny samovolně uzrávají krizovým vývojem nynější protipřírodní kultury. Krize se bohužel musí ještě více vyhrotit, obyvatelnost Země se naneštěstí musí ještě více zkomplikovat, aby nezbytnost tak zásadní změny, kterou dnes paradoxně více pociťují prostí lidé než bankéři, podnikatelé a vrcholová politická reprezentace, přijala jako svůj program dnešní krátkozraká stranická politika.

Lidé se jako nový biologický druh nahodile objevili na samém konci třetihorní biosféry. Její struktura, již byli svým genomem evolučně přizpůsobeni, smyslově neuronálně rozumět nemuseli. Nemuseli znát své místo v ekosystému Země. Lidská psychika byla proto nastavena na tvrdý boj o přežití a nikoli na spolupráci se životem a péči o jiné druhy. Jistě i proto spontánně vznikající kultury, které rozvíjely lidské druhové predispozice, svým pozdějším rozmachem rozbíjely přirozené ekosystémy, obsazovaly a pustošily Zemi. Nelze si patrně představit vznešenější úkol pro vědy a filosofii, než spolu s etikou, právem a politikou intelektuálně připravovat nevratnou změnu: biofilní kulturní strategii, záchranu lidstva i přirozené uspořádanosti planety.

3 Ekonomie a příroda

3.1 Příroda, kultura, ekonomika

3.1.1 Příroda

Běžně používaný pojem přírody⁸⁹ je značně neurčitý a obsahově nesprávný. Školní vzdělání nás totiž o pozemské přírodě jako hostitelském prostředí lidské kultury náležitě nepoučuje. Přírodu škola představuje hlavně jako neživé a živé prostředí (organismy, tělesa a prázdný prostor), které společnost svou hospodářskou činností využívá. Pokud jde o vesmír, tj. o přírodu vůbec, převládá, a to navzdory mnoha ověřeným kosmologickým teoriím, staré newtonovské pojetí vesmíru jako velkého dynamického systému (perpetua mobile), jemuž vládne tajemná gravitace. Běžné lidské racionalitě je totiž blízká představa jednorázově stvořeného, majestátně se pohybujícího systému, v němž neexistuje čas, a v němž proto nic onticky nového nevzniká. Evolučně neškolenému rozumu, jemuž je vzdálený způsob procesuálního uvažování, připadá proto vztah přírody a kultury nepochopitelný. Pouze široké hledisko evoluce umožňuje rozpoznat, že jde o konflikt dvou pozemských forem uspořádanosti, **dvou onticky opozičních řádů**.

Chceme-li správně pochopit místo a roli ekonomiky v přírodě, nemůžeme dále obcházet teoreticky doložený fakt, že příroda je nejen souvislým evolučním procesem, který vytvořil její dnešní vesmírnou i pozemskou podobu, ale i **jediný možný domov člověka a kultury**. Musíme uznat, že příroda je i pro globální kulturu a ekonomiku nadřazeným systémem, svébytnou kosmickou silou, která rozhodne o lidském osudu.

Tvořivá schopnost kosmické aktivity, která na naší planetě pokračovala jedinečnou evolucí života, vytvořila totiž jak veškerou dnešní neživou přírodu, tak i veškerou přírodu živou (včetně genetické informace živých systémů). Evolučně vzniklá uspořádanost živých systémů, tj. jejich bioticky vestavěná informace, která zahrnuje i druhovou rozmanitost biosféry (včetně člověka jako druhu), je tedy skrytou podmínkou existence kultury.

Ve světě, v němž přirozená onticky tvořivá evoluce probíhá na pozadí vesmírné tendence k všeobecnému rozpadu (k růstu entropie), je přirozená biotická informace indikátorem vývoje života: samovolně se rozvíjí i upadá, část její struktury může být zničena přírodní katastrofou či kulturou, ale ve svém celku musí být nesmrtelná jako život sám.⁹⁰

Takže uzrál čas, abychom pozemské přírodě navrátili to, co jí newtonovská fyzika nesprávným pojetím času (jen jako parametru pro popis vratných dějů) nepřímou odnímá: spontánní evoluční **tvořivost, posvátnost, moc nad člověkem i kulturou**. I když Země nemůže být ani důvodem existence vesmíru, ani cílem jeho evoluce, musíme uznat její

⁸⁹ K pojetí přírody viz Šmajš, J. *Ohrožená kultura. Od evoluční ontologie k ekologické politice*. (3. rozšířené vydání) Brno: Host - MU 2011, s. 49-65.

⁹⁰ Člověk, prvek života, je naopak smrtelný nejen jako individuum a jako druh – bez člověka je smrtelné i lidské dílo, jakkoli rozvinutá kultura. Žádný vědecký objev, žádné umělecké či technické výtvořiny příroda bez člověka využívat a rozvíjet nemůže. Zánikem člověka podlehe lidská kultura entropii, znovu se samovolně ustaví původní ontická jednota bytí.

jedinečnost. A ta je dána nikoli její polohou v prostoru, místem, které ve vesmíru zaujímá, ale něčím, co zatím věda, filosofie i politika přehlížíjí: evolučně dosaženou úrovní přirozené uspořádanosti.

Také neživé struktury Země, které jako pouhé suroviny využívá hospodářská činnost kultury, jsou vzácné – v mnoha případech jen jednou evolučně vytvořené. Jde o vysoce uspořádané struktury, z nichž některé vznikaly za vysokých teplot a tlaků již v raných fázích vývoje planety (chemické prvky dokonce už ve hvězdách), jiné pomalou přeměnou, erozí či dlouhou sedimentací na pevninách i na dně moří. Mnohé však vznikaly ve spolupráci s živými systémy (např. některé vápencové horniny a železné rudy) a za působení vody a větru na zemském povrchu, či v důsledku mnohonásobných horotvorných procesů. Tyto neživé evolučně vytvořené struktury, které příroda po miliony let bezpečně uchovává (jakoby chrání před entropickými procesy), jsou dnes jako suroviny právě tak významnou podmínkou rozvoje kultury jako některé struktury živé.⁹¹

I když *biosféra* naší planety (kterou můžeme pojímat jako přirozený otevřený nelineární systém důmyslně vyživovaný sluneční energií) představuje celoplanetární výrobní podnik s širokým programem (zahrnujícím také člověka jako biologický druh), **neprodukuje žádné pro život škodlivé odpady**. A pokud nějaké odpady ve starších geologických dobách vytvářela, pak se staly obecně užitečnými látkami (např. atmosférický kyslík), nebo dnes významnými energetickými surovinami pro kulturu (např. tuhá a tekutá paliva).

Již jsme uvedli, že v dnešních živých systémech se evoluční podmínky nejen ztělesnily v jejich orgánech, tkáních a somatických strukturách, nýbrž také informačně zapsaly. Proto i lidský genom nese část vzácného historického textu rozptýlené evoluční paměti biosféry a somatická i psychická struktura dnešního člověka podávají svědectví o jemnosti slepého přirozeného konstruování. Tuto jedinečnou přirozenou konstruologii kultura však nikdy neovládne také proto, že jde o proces nesmírně komplikovaný, jehož spontánní konstitutivní podmínky již neexistují a jehož podobu by nedokázala znovu obnovit ani příroda sama.

3.1.2 Kultura

Ve stručném vymezení je kultura proces i výsledek lidské aktivity.⁹² Není však rozšířeným fenotypem člověka, jakým jsou v případě pavouků pavučiny a v případě bobrů jejich hráze.⁹³

⁹¹ „Skupina asi patnácti prvků označovaných jako vzácné zemin (lanthan, cér, neodým, samarium a další) je využívána prakticky ve všech moderních technologiích, jako je výroba televizních obrazovek, mobilních telefonů nebo vojenské techniky.... Jednou z nejnedostatkovějších vzácných zemin je dysprosium. Čína ohlásila, že jej během pěti let nebude už vyvážet vůbec.“ Cílek, V. *Vzácné zemin z Číny*. In: Šmajš, J. Klíma, I. Cílek, V. *Tři hlasy. Úvahy o povaze konfliktu kultury s přírodou*. Brno: Doplněk 2010, s. 136.

⁹² K pojetí kultury viz rovněž Šmajš, J. *Ohrožená kultura...* s. 67-81.

Kultura je mladým, uměle konstituovaným jsoucnem uvnitř staršího jsoucná konstituovaného přirozeně, uvnitř systému (řádu) pozemské přírody. A už proto musí být **ontickým protikladem přírody a přirozeného**. Vzniká jako lidmi vytvářený **nebiologický systém s vlastní vnitřní informací**, již je kultura duchovní. Duchovní a materiální kultura patří proto k sobě, jsou to dvě stránky téhož otevřeného umělého systému, jímž je nadindividuální systém regionální či globální kultury. Přednost pojetí kultury jako systému s vlastní vnitřní informací a evolucí spočívá v tom, že umožňuje rozpoznat nejen příčiny a podstatu nynější ekologické krize, ale také cesty k jejímu zmírnění a řešení.

Lidská kultura je však na přírodě nejen závislá a vůči přírodě opoziční, ale je také **časově ohraničeným jsoucnem**. Člověk, který si dnes Zemi arogantně přivlastňuje, na ní nežije od jejího počátku a nebude tu žít do jejího konce.⁹⁴ V důsledku své biologické predispozice k ofenzivní adaptivní strategii byl však jediným živočišným druhem, kterému se podařilo zapálit ještě jednu evoluci, s přírodou sice svázanou, ale odlišně zaměřenou a strukturovanou: **o několik řádů rychlejší evoluci sociokulturní**. A právě touto druhou evolucí, která přírodu pro člověka představuje jakoby zevnitř, tj. na úkor některých přírodních struktur, započala nejen pozoruhodná éra člověka, ale bohužel i kritické období v dějinách Země.

Lidské artefakty se totiž „pečou z téže mouky“, z jaké se kdysi pekly struktury přirozené. A protože tato pomyslná mouka (prvky periodické soustavy, které vznikaly v nitru hvězd první generace) byla již přirozenou evolucí vestavěna do neživých a živých struktur zemského povrchu, rozšiřování kulturního bytí způsobuje destrukci bytí přírodního; vyvolává úbytek a poškozování jemné přirozené uspořádanosti života.

Ontická opozice kultury vůči přírodě vyplývá z toho, že kultura je systém s jinou tvořivou aktivitou i s jinou vnitřní informací, než jaké má příroda, biosféra. Kultura, podobně jako každý živý systém s vnitřní informací, vzniká rovněž „**zpředmětněním**“ **své vlastní konstitutivní informace, své zvláštní kultury duchovní**. Tu ovšem nevytváří vysoce objektivní informace genetická, která integruje lidský organismus, nýbrž méně určitá a druhově zabarvená (sobecká) lidská informace smyslově neuronální (epigenetická), která v podobě duchovní kultury integruje kulturní systém.⁹⁵

⁹³ Využíváme terminologii a příklad s bobřími hrázemi uvedený v knize Dawkins, R. *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta 1998.

⁹⁴ Připomeňme si v této souvislosti pozoruhodnou Lorenzovu formulaci: „Představu, že člověk je od začátku stanoveným cílem veškerého vývoje, považuji za paradigma oné zaslepující pýchy, která předchází pád.“ Lorenz, K. *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta 1997, s. 186.

⁹⁵ Duchovní kultura v kulturním systému existuje nejen jako zpředmětněná, tj. strukturně a organizačně vázaná, ale také jako volná, disponibilní. Nezbytnost volné informace v kulturním systému, jejíž analogii v přirozených ekosystémech nenacházíme, je důkazem faktu, že kulturní struktury jsou umělými konstrukty. Příroda je ani neobnovuje, ani nereprodukuje, takže je musí udržovat a rozvíjet systémově koordinovaná lidská aktivita.

Vážným problémem nynější rychlé expanze kultury na konečné zeměkouli, pomineme-li otázku vyčerpávání surovin a paliv, odpady, změny klimatu i znečištění, je zatlačování a poškozování biosféry. Dobře to vidíme na ztrátě životem obsazeného povrchu Země.

Prostorový rozmach prvků materiální kultury (např. polí, dálnic, továren a měst), které jsou právě tak předmětné a prostorové jako živé systémy (či přirozené ekosystémy), probíhá totiž pouze tak, že kultura svou expanzí omezí, rozbije či zamoří živou evolučně vzniklou uspořádanost přirozenou. Vzhledem k tomuto poškození je kultura nejen naší druhově výhodnou přestavbou přírody, nýbrž také příliš rychlou a ukvapenou náhradou živého přírodního bytí, které jediné zůstává s člověkem biologicky sourodé.

Ale také dnešní silně globálně integrovaná protipřírodní ekonomika nepřestává být existenčně determinována přírodou. Sama sebe proto ohrožuje tím, že nemůže respektovat „slabou“ biofilní intencionalitu přírody, její evoluční směřování k rozvíjení pozemského života jako celku. Odstranit toto nebezpečí však znamená nejen ústup od nynější spotřební orientace kultury, nýbrž i hledání podmínek pro formování kultury důsledně biofilní, šetrné k člověku i přírodě.

3.1.3 Ekonomika

Zvířata jsou svým genomem „konstruována“ v souladu s okolní přírodní realitou, s níž jsou sourodá i svými vrozenými životními nároky a aktivitami: způsobem obstaráváním potravy, pohybem, odpočinkem i chováním vůči vlastnímu druhu, predátorům a parazitům.

Prostřednictvím sítě abiotických a biotických vazeb jsou proto dokonale konstruologicky vřazena do struktury Země, do složitě funkčně uspořádaného systému biosféry, kde existují vztahy spolupráce i boje, závislosti i dominance, parazitismu i koexistence, koevoluce i kompetice.

Závislost našich přímých předků na přírodě byla od počátku komplikovanější. Velká somatická přestavba jejich organismu, kterou patrně vyvolal ústup pralesních ekosystémů v oblasti rovníkové východní Afriky, si vynutila i nový typ jejich adaptivní strategie. Namísto přizpůsobování se pomalými adaptivními změnami, jejichž rozsah je geneticky omezený, byli naši předkové před přibližně dvěma miliony let přinuceni adaptovat se rafinovanějším způsobem: genomem podmíněnými proměnami svého chování, úpravami okolního prostředí za pomoci myšlení a nástrojů, přesnější a efektivnější komunikací a spoluprací.

Životní prostředky, které našim předkům nebyla s to poskytnout přirozená produktivita přírody, si už jednoduché kultury opatřovaly vlastní produktivní činností: nejprve sběrem a lovem, později pastevectvím a zemědělstvím. Ekonomikou tedy rozumíme každou záměrnou hospodářskou činnost, která přírodě odnímá její produkty, procesy a energii a která je předává

kultuře: buď pro přímou spotřebu lidí či pro další zpracování (pro stavby, řemesla a technické konstruování). Jako součást kultury (civilizace)⁹⁶ byla **ekonomika** – a to minimálně od neolitu – **hlavním způsobem uspokojování lidských potřeb**. Současně s tím však byla prostředkem lidské seberealizace i přestavby přirozeného prostředí Země na stále více se rozšiřující prostředí kulturní. Protože spolu s procesem uspokojování lidských potřeb výrobou narůstala sociální organizace a předmětná kulturní uspořádanost, úhrn starší přirozené uspořádanosti Země rozšiřováním hospodářské činnosti klesal.⁹⁷

Evoluce ekonomiky, v jejímž rámci se rozvíjela také technika a technosféra,⁹⁸ je sice **dílním protientropickým procesem**, ale jen uvnitř **umělého systému kultury**. Hospodářská aktivita totiž primárně nesměruje proti růstu entropie na Zemi vůbec. Na evolučně vytvořené Zemi musí sice ekonomika udržovat umělé struktury, tj. čelit jejich amortizaci (poškození v důsledku používání) i přirozenému rozpadu, ale proces umělé výroby se obrací proti všem přirozeně uspořádaným strukturám. Musí proto směřovat i proti sofistikovanému systému života, který reprodukcí své vlastní přirozené uspořádanosti vesmírné entropii čelí a v konečné bilanci entropii Země snižuje. Proto je ekonomika namířena (i když nejprve jen lokálně) proti nejorganizovanější ontické vrstvě planety, **proti přirozeným ekosystémům**. Ty jsou totiž lidskou instrumentální aktivitou relativně snadno ovlivnitelné. Po průmyslové revoluci (tedy už s pomocí strojů) se však ekonomika stále více obrací i proti ostatním evolučně vytvořeným strukturám, např. proti přirozeně uspořádaným horninám, které považuje za pouhé suroviny či energii pro budování továren a lidských sídel. Později také jako suroviny a energii pro hromadnou výrobu a provoz spotřebních technických artefaktů. Ekonomické aktivity v průběhu lidských dějin spolu s lidskou populací prostorově expandují, získávají vyšší účinnost a samovolně se strukturují. Jestliže **lovecko-sběračská ekonomika** uspokojovala základní potřeby malých populací lidí (potravou, ošacením, nástroji a zbraněmi), které ve formě polotovarů v omezené míře nabízela přirozená produktivita pozemské přírody, pak **biotická ekonomika neolitická** už z velké části spočívala na záměrné společenské produkci potravin a dalších životně nezbytných látek.⁹⁹

⁹⁶ Systémovému „pojmu“ kultura dáváme přednost před neurčitým pojmem „civilizace“. Kulturou rozumíme člověkem vytvářený, tj. umělý systém s vlastními předmětnými a organizačními formami (materiální kulturou a institucemi), s vlastní konstitutivní informací (duchovní kulturou) i s vlastní reprodukcí a evolucí.

⁹⁷ V pozemských podmínkách, podobně jako v kosmu, platí sice zákon zachování látky a energie, ale neplatí tu žádný zákon zachování přirozené ani kulturní uspořádanosti, tj. zákon zachování informace.

⁹⁸ Málo známým pojmem *technosféra* rozumíme aktivní planetární systém fungování, reprodukce, rozšiřování a evoluce veškeré techniky: abiotické i biotické. Podrobněji o problému techniky a technosféry viz např. Šmajš, J. *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha: Academia 2008, s. 305–408.

⁹⁹ Tento dnes opomíjený a nedoceňovaný technologický převrat – přechod od lovu a sběru potravy k její výrobě v zemědělství – zvýšil úživnost původních přirozených ekosystémů přibližně tisíckrát. Všechny pozdější inovace ve sféře biotické zemědělské technologie zůstávají proto ve stínu neolitické revoluce.

Neolitické zemědělství, které původně fungovalo zejména pro vlastní potřebu lidí, bylo však nejen ekologicky šetrnou, ale již také vysoce komplexní a s přírodou dobře sladěnou ekonomickou aktivitou. Muselo zachovat část přirozených ekosystémů, bylo nuceno reprodukovat podmínky dlouhodobého kulturního hospodaření na půdě, muselo úzce spolupracovat s domácími i profesionálními řemesly.¹⁰⁰ Provázela je těžba a zpracování dřeva a dalších stavebních surovin, doplňoval je lov ryb i občasný lov volně žijící zvěře. Spolu s potravinami poskytovalo zemědělství mnoho jiných užitečných látek pro život člověka v kultuře: např. krmivo pro dobytek, slámu, len, bavlnu, dřevo, vlnu, kůži, žíně, šlachy, pergamen atp. Ale ještě jeden moment je důležitý. Pro zemědělskou práci měla a dosud má přirozené biologické předpoklady většina lidské populace. Dnes, patrně proto, že stále větší část populace se od venkovského způsobu života vzdaluje, se už o této evoluční predispozici lidí pro práci v zemědělství, ale ani o kulturním významu zemědělství včetně domácího řemesla, nediskutuje a nepíše.

Přehlížený společenský význam zemědělství musíme i dnes připomínat minimálně ze tří důvodů: 1. pouze produkce biologicky nezávadných potravin a krmiv může dlouhodobě reprodukovat lidský život; 2. už jednoduchá zemědělská práce umí přirozenou biotickou produktivitu přírody usměrnit a posílit tak, aby mohla i bez většího poškození zeměkoule uspokojovat životní potřeby neustále rostoucí městské populace;¹⁰¹ 3. patrně jen návrat organických látek do půdy při klasickém hospodaření může uzavřít umělý kulturní koloběh látek tak, aby se podobal tomu, jaký sama příroda využívá v přirozených ekosystémech. Hospodaření, které produkuje všechno to, co nemůže produkovat příroda a které usnadňuje biologickou a společenskou reprodukci našeho druhu, je vlastně „**látkovou výměnou**“ **nesvébytného kulturního systému** se starší, širší a plně svébytnou přírodou. Pomyslným „žaludkem“ velkého těla kultury – jeho zaživací soustavou – je totiž ekonomika. Z tohoto hlediska se celý kulturní systém jeví jako velký „neživý parazit“ planety Země, který sice závisí na živé i neživé přírodě, ale jehož látkový metabolismus se od formy metabolismu živých systémů stále více odklání. Ve vznikající společnosti abiotické hojnosti jde už o metabolismus do té míry kvalitativně odlišný, že reprodukci původní živé přírody poškozuje. Proto také vznikají dvě vzájemně související otázky: 1. jaké dílčí společenské aktivity ekonomika zahrnuje a jak zajistit jejich podřízenost nejen kultuře, ale především přírodě; 2.

¹⁰⁰ „Bez pomoci některých řemeslníků nelze... půdu obdělávat, leda s velkými obtížemi a stálým přerušováním. Kováři, tesaři, koláři, pluhaři, zedníci a kameníci, koželuhové, ševci a krejčí jsou lidé, jejichž služeb rolník často potřebuje.“ Smith, A. *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů I*. Praha: SNPL 1958, s. 365.

¹⁰¹ Je zajímavé, že se dnes o potřebě udržení a zdraví populace nepíše a nediskutuje. Píše se a diskutuje o abstraktní potřebě neustálého technického pokroku, inovací a ekonomického růstu.

jak oddělit dnešní umělý metabolismus průmyslové výroby (a s ním spojené konečné abiotické spotřeby) od metabolismu živých systémů, který Zemi prokazatelně neškodí. Dnešní vyhrocování globálního ontického konfliktu kultury s přírodou by mělo být důvodem k tomu, aby vztahy všech kulturních aktivit (výrobních i spotřebních) k živému i neživému prostředí Země byly správně pochopeny, předmětně a organizačně přestavěny a nakonec i nově regulovány. Ale nemělo by jít jen o přestavbu a regulaci z hlediska nynějšího požadavku úzké ekonomické užitečnosti, nýbrž o přestavbu a regulaci z hlediska širší a vzdálenější „užitečnosti“ kulturní, lidské a přírodní.

Fungování ekonomiky jako dominantního subsystému kultury nebylo v celém rozsahu nikdy uspokojivě vysvětleno. Z našeho evolučně ontologického hlediska¹⁰² je zřejmé, že přírodní systém je funkčně i hodnotově nadřazeným systémem kultury i její ekonomiky. Současně platí, že strukturu a funkce ekonomiky nelze odvozovat ani pouze z kultury a lidských potřeb, ani pouze z potřeb a chování firem či národních ekonomik. Každá ekonomika musí být sice podřízeným subsystémem kultury, ale je také relativně nezávislá a vzhledem ke kultuře determinující. Proto je nezbytné, aby ekonomické procesy byly morálně hodnoceny (tj. z hlediska dobra a zla)¹⁰³ nejen pro člověka a kulturu, ale i pro nadřazený přírodní systém, pro biosféru, která ekonomiku i kulturu umožňuje. Protože jde o vztahy málo probádané, omezíme se záměrně jen na problém místa a role ekonomiky v přírodě.

3.2 Ekonomika a příroda

Člověk sběrač a lovec, který byl součástí přirozených ekosystémů biosféry, žil z normální přírodní nadprodukce, takže to, co jeho organismus z přírody čerpal, také přírodě v přirozené podobě vracel. Vracel jí výsledky svého biologického i kulturního metabolismu ve formě, která byla s neživou i živou přírodou onticky slučitelná. A tato forma převážně biotické závislosti jednoduché kultury na přírodě se v modifikované formě reprodukovala i v pozdější neolitické společnosti. Ta sice už zjednodušovala přirozené ekosystémy (např. vypalovala lesy, hubila snadno polapitelná zvířata i velké predátory) a byla nucena reprodukovat svou jednoduchou materiální kulturu (zejména sídla, chovaný dobytek, zemědělské stavby, rybníky, cesty, nářadí), ale produkty metabolismu lidí a zvířat ani obnova převážně biotické („dřevěné“) materiální kultury biosféru vážněji nepoškozovaly. Také proto nemusely být tyto dva různé metabolismy až do začátku 20. století důsledně oddělovány. Ekonomické vědy

¹⁰² Nejširší evolučně ontologickou interpretaci přírody, kultury a jejich ontické opozice obsahuje již připomínaná práce Šmajš, J. *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha: Academia 2008.

¹⁰³ Jedním z prvních pokusů o takové hodnocení je úspěšná publikace Sedláček, T. *Ekonomie dobra a zla*. Praha: 65. pole 2009.

problém dvou metabolismů samostatně neřešily.¹⁰⁴ Ovšem produktivní a spotřební zátěž přírody, dvě různé složky zátěže, které se zřetelně oddělily až po průmyslové revoluci, dnes svým synergetickým účinkem společně přírodu poškozují. Kdysi totiž lidská spotřební zátěž nezahrnovala ani umělé hmoty a pro přírodu neznámé chemické sloučeniny, ani spotřební techniku a její zplodiny, tj. byla zátěží převážně biotickou.¹⁰⁵

Pozemské přírodě jako globálnímu výrobnímu podniku, který v pustém a studeném vesmíru vytváří podmínky i všechny polotovary pro lidské podnikání, nebyla dosud přiznána ani náležitá ekonomická hodnota, ani analogická morální a právní subjektivita, jakou má v protipřírodní kultuře každý podnik. Příroda je však nadřazeným hostitelským systémem kultury, s jehož pomocí či na jehož úkor každé podnikání probíhá. Přiznáváme-li subjektivitu, tj. schopnost poznávání, rozhodování a ontické aktivity (tvořivosti) člověku nebo výrobnímu podniku, jak ji vůbec můžeme upírat systému, jenž vytvořil člověka i předpoklady jeho subjektivity a který svou přirozenou produktivitou uspokojoval životní potřeby našich předků dávno před vznikem kultury a jakékoli hospodářské činnosti s umělými výrobními postupy? Jak ji můžeme upírat systému, jenž je mocnější než globální kultura a který o jejím (i lidském) osudu s konečnou platností rozhodne?

Nepochopitelné odmítání hodnoty a subjektivity přírody probíhá v době, kdy speciální vědy i evoluční teorie prokázaly, že pozemské přírodní prostředí svou spontánní aktivitou reprodukuje biosféru i člověka a že umělý kulturní systém se k tomuto prostředí chová likvidačně: evoluční produkty přírody jako svou potravu drtí, rozbíjí a začleňuje do svých vlastních konstrukcí. S touto „potravou“ evolučního přírodního původu (organickou i anorganickou) nakládá ale jinak, než jak s organickou potravou (v rámci přírodního řádu) nakládají býložravci, predátoři či paraziti. Chování biologického konzumenta (býložravec, predátor, parazit) k ostatním živým systémům je totiž ve dvojitým smyslu ohleduplné: 1. býložravec, predátor ani parazit nemají zájem na zahubení své kořisti; 2. parazit i hostitel jsou součástí složitě potravně uspořádané biosféry, a proto případný zánik hostitele nemusí znamenat ani zánik parazita (ten se může přestěhovat), ani narušení přirozeného řádu života.

¹⁰⁴ A protože naprostá většina domáckého a zemědělského nářadí, stavby i vnitřní prvky staveb byly především ze dřeva, ani umělá reprodukce materiální kultury biosféru nezamořovala. Kulturní rostliny a domestikovaná zvířata jako živé složky zemědělských produktivních sil zůstaly reprodukční součástí biosféry, přirozeného biotického metabolismu.

¹⁰⁵ Hájíme-li nepopulární tezi o potřebě korigovat expanzi abiotických technologií, je to proto, že je chápeme v širších přírodních souvislostech. Zdá se, že spíše než vyčerpání tzv. přírodních zdrojů, či jiná omezení na straně lidské tvořivé aktivity, hrozí lidstvu nevratné poškození planetárního systému v jeho celku: oteplování planety, hromadění odpadů, kontaminace potravin, snížená schopnost biologické reprodukce člověka, narušení tradičního průběhu lidské ontogeneze atp.

Tělo hostitele i parazita samovolně proměňují rozkladné přírodní procesy na výchozí surovinu pro další konstrukci živých systémů (na chemické prvky půdy, vody a atmosféry).

Abiotické tělo materiální kultury včetně výrobní a spotřební techniky, tvořené zejména minerály, kovy a umělými hmotami, ovšem tytéž přírodní procesy na výchozí suroviny recyklovat nemohou. Také proto podstatný rozdíl ve vztahu dnešní abiotické ekonomiky k přírodě a biologického parazita ve vztahu k hostiteli spočívá v tom, že biologický parazit může hostitele zahubit, ale sám se může přestěhovat. Abiotická ekonomika (kultura), i když ve dvou časově oddělených fázích¹⁰⁶ nevratně ničí přirozené struktury, však svého hostitele, tj. pozemskou přírodu, zahubit nemůže. A nemůže se ani přestěhovat. **Prostřednictvím zániku člověka může zahubit jen sama sebe.**¹⁰⁷ Proto také kultura stojí a padá s udržení struktury přírodních podmínek, které kdysi člověka formovaly.

Správně fungující ekonomika musí být funkčním **subsystémem kultury**, a kultura jako umělý systém (na přírodě sice závislý, ale vůči ní onticky opoziční) co nejméně poškozujícím **subsystémem přírody**. Ekonomika by proto měla být určujícím způsobem **determinována kulturou**, její orientací, jejím skrytým **duchovním paradigmatickým**. Vůči kultuře má být dobrým sluhou, nikoli zlým pánem. V protipřírodní kultuře, kde ekonomika musí být protipřírodní, má tendenci být zlým pánem: **deformuje kulturní systém a poškozuje přírodu i člověka**. V takové kultuře – jak ukazuje historická zkušenost – může ekonomika po jistou dobu fungovat jen jako omezená, teritoriálně rozptýlená, obsahem konečné produkce „netechnická“ (jako slabě integrovaná). Teprve v *kultuře biofilní*, která by našla způsob, jak zastavit skrytou ekonomickou válku s přírodou, jak s ní na mnoha úrovních spolupracovat, by se globalizovaná ekonomika mohla vyvíjet jako **lokálně jemně diferencovaný, tj. přírodě i člověku přizpůsobený systém**.

3.3 Problém konstituování biofilní ekonomiky

Pomalý vývoj regionálních kultur po vzniku zemědělství, který sice planetu výrazně pozměnil, ale v jejím celku ji ekologicky neohrožoval, byl vystřídán rychlým kulturním vzestupem po průmyslové revoluci. Patrně právě produktivní aplikace parciálních přírodních

¹⁰⁶ První fáze destrukce přirozených struktur souvisí s výrobou abiotických předmětů (dnes zejména spotřební techniky), druhá fáze souvisí s jejich zánikem v důsledku amortizace a působení přirozených rozkladných procesů (vesmírné entropie).

¹⁰⁷ Tuto základní myšlenku rozvádí a zdůvodňuje několik našich knižních monografií. Vedle již uvedených viz Šmajš, J. *Drama evoluce*. Praha: Hynek 2000; Šmajš, J. *Potřebujeme filosofii přežití?* Brno: Doplněk 2011 (druhé přepracované vydání); Šmajš, J. *Filosofie psaná kurzívou. Rozhlasové ekologické eseje*. Brno: Doplněk 2006.

věd vedly v liberálně buržoazní společnosti k planetárnímu vyhocování konfliktu kultury s přírodou.

Ještě v období, v němž kultura nebyla ekologicky ohrožená, se velkým novověkým myslitelům zdálo, že předmětem filosofie a humanitních věd musí být **člověk**, který byl od antiky považován za míru všech věcí. Vztahy mezi lidmi a kulturami se jim jevily jako důležitější než lidské technologické vztahy k přírodě. Současně s tím mnozí badatelé věřili, že člověk už není přírodní bytostí, že díky kultuře stojí nad přírodou a že narůstající občanská svoboda, kultivace člověka a mezilidských vztahů budou optimalizovat také vztahy kultury k přírodě. Falešnost tohoto předpokladu se plně ukazuje až dnes. Za prvé by takový předpoklad mohl platit jen potud, pokud by lidská kultura nebyla současně podřízeným subsystémem biosféry. Za druhé by mohl platit, jen kdyby kultura byla s to omezit lidské druhové sobectví.

Kultura však do biosféry náleží, protože biosféra kulturu předcházela. Také člověk, prvek biosféry a tvůrce kultury, existoval dříve než kultura a ekonomika. Biologicky podmíněné, ale zatím teoreticky přehlížené **lidské druhové sobectví**, jehož rozvinutím vznikala kultura, je ovšem podle nás významnější než odvozené a často teoreticky i umělecky tematizované vnitrodruhové sobectví individuální a sociální. Lidské druhové sobectví, které integruje každou kulturu, je totiž „hlouběji“ geneticky podmíněné (determinované).¹⁰⁸ Je jakoby **slepu skvrnou lidské psychiky**, protože bezděčně obrací lidské myšlení a chování proti vnější přírodě. Jeho dominantní duchovní formou, která je výsledkem historické soutěže dílčích kultur, je **predátorské paradigma**. Komplexní systémovou podobu tohoto paradigmatu názorně ukazuje nynější systém spotřební globalizované kultury. Snad také proto nebyla tato skrytá genetická i kulturní podmíněnost lidského vztahu k přírodě (až na výjimky) ani teoreticky rozpoznána, ani odsuzována morálně, právně, politicky, nábožensky.¹⁰⁹

Nekritické nadřazování člověka (i kultury) nad ostatní přirozeně vytvořené produkty přírody snahu překonat ekologickou krizi zbytečně komplikuje. Měli bychom proto včas opustit staré axiologické teorie, v nichž se vztah kultury a přírody převrací. V klasické axiologii převládá názor, že hodnota vzniká teprve a pouze lidskou činností, popřípadě lidským hodnocením, tj. rozpoznáním užitečných vlastností předmětu, systému či ideje pro člověka hodnotitele. Ale to je z našeho hlediska hluboký omyl. Tak jako biologický druh nevzniká primárně jeho

¹⁰⁸ Již jsme citovali názor, že „...pravá etika může být zřejmě rozvíjena pouze přidáním ...globálního altruismu k ‚sobeckému‘ altruismu sociální skupiny. Mayr, E. *Co je evoluce*. Praha: Academia 2006, s. 296.

¹⁰⁹ Ani křesťanské náboženství nepovažuje za hřích, když lidská kultura ubližuje Zemi kácením pralesů, těžbou neobnovitelných energetických surovin a nerostů, hromaděním odpadů, poškozováním půdy, vody a ovzduší.

praktickým či teoretickým rozpoznáním, nýbrž onticky, tzn. je konstituován přirozenou evolucí, také hodnoty vznikají onticky: **přirozenou nebo kulturní evolucí**.¹¹⁰

Přirozená evoluce, která vytvořila všechny evoluční struktury včetně člověka, vytvářela i všechny přirozené hodnoty, anorganické i organické. Evoluční proces, jenž nevytváří ani látku, ani energii, nýbrž jen tvary, struktury, uspořádanost, produkuje současně takové vlastnosti evolučně vznikajících struktur, které byly tradičně označovány jako **hodnoty**. **Přírodní hodnoty** tedy v tomto smyslu **existují objektivně**, byly vytvořeny přirozenou evolucí, byly vzájemně sladěny a uspořádány tak, že vytvářejí vysokou **hodnotu přírody o sobě**. A protože kultura je dočasný, na přírodě závislý a vůči ní opoziční systém, **všechny kulturní hodnoty**, a to nezávisle na tom, že byly vytvořeny člověkem a pro člověka, musíme **poměřovat nepodmíněnými hodnotami přírodními**. Dnes je proto nezbytné tuto obecnou metodologickou zásadu uplatňovat i při analýze zvláštních hodnot ekonomických.

Například lidská práce, která zhodnocuje původně přírodní předmět pro kulturu, musí tento předmět jako evolučně vytvořenou hodnotu nutně znehodnocovat pro přírodu. Práce totiž narušuje strukturu, celistvost a integritu přírodních předmětů i přirozených ekosystémů. I když to ve zdravé a málo narušené přírodě bylo zpravidla biologicky oprávněné a v měřítku planety téměř neznatelné, v přírodě kulturou obsazené a dobyté nadměrná hospodářská činnost i lidská spotřební aktivita přírodu destabilizují, nebezpečně poškozují.¹¹¹

Hospodářská činnost totiž organismy, přírodní struktury a procesy z přirozené souvislosti (z přírodního řádu) vytrhuje, upravuje je a orientuje je jiným (nepřírodním) směrem. Musí jim tzv. „přidat hodnotu“. V ekonomické teorii, zjednodušeně řečeno, **příroda zatím hodnotu o sobě nemá**. V pracovní teorii hodnoty přidává hodnotu přírodním strukturám teprve **lidská práce**, tj. účelově zaměřené přírodní síly uvnitř člověka. Iluzi zhodnocování přírody lidskou prací totiž napomáhá fakt, že přírodní procesy nebo předměty ve své většině nemohou lidské kulturní potřeby uspokojit. Některé z nich mají sice ničím nenahraditelnou užitnou hodnotu (např. čistý vzduch, voda, příznivé klima), ale podle dnes platných ekonomických teorií nemají (neměly by mít) hodnotu kulturní.

¹¹⁰ Myšlenku dvou způsobů vzniku hodnot zastává i gnoseologicky zaměřený myslitel K. R. Popper. Srovnej Popper, K. R. *Věčné hledání. Intelektuální autobiografie*. Praha: Prostor 1995, s. 186.

¹¹¹ S logikou této úvahy souvisí i dosud všeobecně rozšířená idea přírodních zdrojů. Z pozice evoluční ontologie, aniž bychom se vraceli až na počátek vzniku planety, však žádné volné zdroje na Zemi objevit nemůžeme. Nacházíme tu pouze vysoce uspořádané abiotické i biotické struktury, tj. přirozené hodnoty. Produktivní přeměna těchto struktur (přirozených hodnot) na kulturní struktury (kulturní hodnoty) přináší zisk, když se tyto struktury transformují pouze jedním směrem: když se mění na výrobky, služby a nakonec na odpad. Ale současně je zřejmé, že v případě tzv. neobnovitelných zdrojů, jimž lidská aktivita přidává hodnotu, dochází k obtížně vratnému znehodnocení původních evolučně vytvořených hodnot přirozených, tj. k odebrání hodnoty vytěžených a zpracovaných rud, nerostů, fosilních paliv atp., bezpečně předtím uložených v zemi.

Podle konvenčního ekonomického myšlení je tedy výroba prostředkem kulturního „zhodnocování přírody“. Ale hlubší podstata problému, kterou ekonomické teorie zamlčují,¹¹² spočívá v tom, že proces **zhodnocování přírody z hlediska kultury** je fakticky jejím **ničením a znehodnocováním z hlediska přírody**. Tento proces není totiž pouze privatizací a zcizováním části přírody kulturou. Jde o zcizení bez možnosti návratu původnímu „majiteli“, o krádež spojenou s rozbitím či poškozením původní přírodní formy, kterou, až výrobek doslouží, už nebude s to obnovit ani kultura, ani příroda.

Pomineme-li zapeklitý problém nevratné transformace přirozené uspořádanosti (např. živého stromu) na uspořádanost kulturní (např. stavebního dřeva), pak výroba mění, obrazně řečeno, i vlastníka. I když příroda původně žádnému biologickému druhu nepatřila, je po částech přisvojována **jediným druhem**, ekonomickými subjekty příslušné regionální kultury. Tím se nejen přírodní niky regionálních kultur, ale i některé živé i neživé planetární procesy a struktury (včetně volné i v biomase vázané sluneční energie) stávají prvky umělého, dočasného a **nesvébytného subsystému kultury**. Protože, jak jsme ukázali, jde současně o nevratné poškození, nemůže jít ani o čestný smluvní pronájem od původního vlastníka, ale ani o finanční problém pozdějšího řádného splácení dluhů.

Prosadit proces biofilní transformace ekonomiky, podobně jako prosadit morální vztah lidí k přírodě, znamená uznat přírodu jako subjektivitu, jako nejvyšší hodnotu ekonomickou a politickou. Dále to předpokládá teoreticky a hodnotově rehabilitovanou přírodu zahrnout do předmětu společenských věd, politiky i základního školního vzdělání. Znamená to zajistit, aby vztah k přírodě jako ničím nepodmíněné hodnotě – jako **nejvyššímu mravnímu principu** globalizující se kultury – byl respektován ekonomickými vědami, novou politikou, právem a morálkou.¹¹³

Zaměření nynější protipřírodní ekonomiky, která produkuje stále více spotřební techniky, informací, zábavy, služeb a předmětů umělé abiotické povahy, na jedné straně vyplývá z vládnoucího predátorského vztahu kultury k Zemi a na druhé straně tento vztah **podporuje a upevňuje**. Predátorské paradigma ekonomika nejen zpředměťuje, ale také je **legalizuje jako normu občanského i hospodářského chování**. Ve vztahu k přírodě se totiž pro fungování ekonomiky (i dílčího podniku) v důsledku tradičního boje s přírodou prosadil princip, že

¹¹² Je zajímavé, že kritický vztah k vlivným ekonomickým vědám dnes zaujímají i přední biologové. E. O. Wilson připomíná, že tento „...obor posilovaný matematickými metodami, každoročně ověřený svou vlastní Nobelovou cenou za ekonomii, ... si často používaný titul královny společenských věd zaslouží. Avšak jeho podoba se ‚skutečnou‘ vědou je často jen vnějšíková...“ Wilson, E. O. *Konsilience. Jednota vědění*. Praha: Lidové noviny 1999, s. 220.

¹¹³ Zdá se však, že je to požadavek pro politickou praxi nepřijatelný. Politika se zatím snaží řídit společnost bez výraznějšího zřetele k přírodě jako systému, který kulturu zahrnuje. Málo úspěšná je také proto, že se podřizuje empirii, že jde spíše za vozem ekonomického a technologického samopohybu a že přírodu téměř nerespektuje.

firmy mohou provozovat a rozšiřovat podnikatelskou činnost (těžební, výrobní, dopravní, obchodní, finanční, poradenskou, sledovací, donucovací atp.) v souladu s historicky vytvořenými technologiemi a institucemi.¹¹⁴ Ve vztahu k protipřírodní kultuře, která je širším systémem podnikání a jíž musí být ekonomika jako její subsystem „podřízena“, naopak postačuje, je-li o výsledky podnikání zájem, podaří-li se po zboží či službách vytvořit dostatečnou poptávku. Vyhroceně řečeno, postačuje, podaří-li se vyrobené zboží v souladu s platnými pravidly té které kultury co nejrychleji prodat (urychlit jeho přeměnu na odpad). V predátorském duchovním paradigmatu je vztah kultury k Zemi nepřátelský, silně onticky opoziční. Proto také mezi podniky, které soupeří o tzv. přírodní, lidské a kulturní zdroje, musí jít (jakoby po vzoru přirozeného výběru v živé přírodě) o vztah konkurenční. Konkurence, která za všeobecného dostatku „zdrojů“, rovných příležitostí a průhledných podmínek ekonomické soutěže, snižuje výrobní náklady i ceny konečných produktů – koneckonců šetří také „zdroje“.¹¹⁵

Přátelství a spolupráce mezi podniky by totiž v predátorském duchovním paradigmatu ještě více vyhrcovaly konflikt kultury s přírodou. Vůči přírodě opoziční kulturní systém (přestože je na přírodě závislý) by zdarma posilovaly o vnitřní produktivní síly dělby práce a spolupráce, jak to dnes vidíme na celosvětovém procesu ekonomické integrace. Přátelství a mezipodniková spolupráce v nynějším duchovním paradigmatu kultury budí našťěstí podezření z tzv. nekalé soutěže. Ale s přihlédnutím k realitě musíme uznat, že dnešní vztah globální kultury k přírodě skrytou spikleneckou dohodu zahrnuje: v souladu s útočnou adaptivní strategií kultury se předpokládá tichý souhlas s nelítostným frontálním útokem na přírodní bohatství.¹¹⁶ Těžaři a výrobci stavebních a konstrukčních hmot mohou dnes dostupnými technologiemi vyčerpávat tzv. přírodní zdroje, mohou zvyšovat produkci na maximum, tj. až do úrovně, kdy zboží či služby neprodají. Mohou provádět lživou reklamu a ideově ovlivňovat spotřebitele k nové a nové spotřebě. Všichni mohou vést válku s přírodou: mohou podnikat na jakémkoli místě, tj. obsazovat dříve nedotčená území, čerpat evolučně vytvořené struktury („zdroje“), likvidovat místní konkurenty, převážet zboží do vzdálených

¹¹⁴ Když hledáme odpověď na otázku, kde se vzala dnešní pravidla globálního podnikání, zdá se, že způsoby zacházení kultury s přírodou si postupně vynucoval živelný technologický vývoj v protipřírodní kultuře.

¹¹⁵ Šetření neobnovitelnými přírodními „zdroji“ však nemůže tyto „zdroje“ vytvářet. Argument, který v této souvislosti uvádí hlavní vysokoškolská učebnice ekonomie, je nesmyslný. „Zdroje se vyčerpávají pomaleji, než se zvyšují naše schopnosti jimi šetřit“. Mankiw, N. G. *Zásady ekonomie*. Praha: Grada 2009, s. 508.

¹¹⁶ F. Capra v této souvislosti používá dokonce termín „kriminální ekonomika“. „Výtvořem nového globálního kapitalismu je také globální kriminální ekonomika, která má na národní hospodářství i na mezinárodní hospodářství a politiku obrovský vliv.“ Capra, F. *Skryté súvislosti*. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov 2009, s. 200.

zemí, poskytovat množstevní slevy, zatěžovat Zemi nestravitelnými produktivními i spotřebními odpady.

V biofilním duchovním paradigmatu, tj. v rámci všeobecně přijaté spolupráce kultury a ekonomiky se Zemí jako s onticky nadřazeným systémem, jako s celoplanetárním „výrobním podnikem“, by vzájemná spolupráce mezi podniky byla nejen samozřejmá, ale také výhodná pro člověka, kulturu i přírodu. Příroda jako plně automatizovaný výrobní podnik totiž „umí“ z vlastních abiotických i biotických surovin nejen bezodpadově vyrábět, ale také spolehlivě recyklovat všechny své amortizované produkty. Ročně například produkuje asi 200 miliard tun biomasy v sušině, která se průběžně rozkládá a reprodukuje.¹¹⁷

Historicky bezprecedentní proces biofilní transformace ekonomiky může sice spontánně probíhat také iniciativou zdola, tj. novým obsahem produkce malých a středních podniků, ale vzhledem k nezbytnosti změnit pravidla podnikání v globálním měřítku se na přípravě této transformace musí podílet vysoká teorie – evoluční ontologie. O vlastní prosazení pravidel v rámci nového biofilního paradigmatu kultury se ovšem musí pokusit nově filosoficky koncipovaná **ekonomická věda**.

Ale i bez této vědy nyní víme, že pokud by pozemská příroda nebyla nynější spotřební kulturou zbytečně přetěžována, mohla by, tak jako kdysi, z velké části recyklovat i její odpad a amortizované produkty (konstrukcí ovšem předem přizpůsobené požadavkům pomalého entropického procesu přírody). Bojovat v novém biofilním paradigmatu s přírodou by mělo být spojeno nejen s morálním odsouzením či s neodpuštělným hříchem, ale i s právním proviněním. Příroda je nejen nejvyšší hodnotou a absolutní mocí nad lidmi a kulturami, ale i přirozenou matkou všech lidí a kultur. Snad jen vzhledem k nízké úrovni biologického a filosofického vzdělání dnešní veřejnosti (podmíněné i konzervativností lidského myšlení), může kultura nepsanou „ústavu“ Země stále ještě beztrestně porušovat.

Případová studie: Problém ekonomického růstu

Protože pro Zemi i celý vesmír platí fyzikální zákony zachování látky a energie, pojem ekonomického růstu, odvozený z běžné životní zkušenosti hromadění věcí a majetku, je pro správné ontologické pochopení dnešní situace matoucí. V přírodě může narůstat či upadat (rozpadat se) jen místní uspořádanost, dílčí systémová organizace, konkrétní hornina či organismus. V případě ekonomiky, která je umělým subsystémem přírody (přesněji také

¹¹⁷ Pro širší veřejnost může být překvapivé, že celá polovina biomasy je patrně tvořena bakteriemi, tj. prokaryonty. „Prokaryonta zůstala hojná i po vzniku eukaryont. Dokonce jich ještě přibýlo díky tomu, že se živila organickým odpadem a jako paraziti. Celková biomasa prokaryont na Zemi se podle některých výpočtů rovná celkové biomase eukaryont.“ Mayr. E. *Co je evoluce...*, s. 71.

subsystémem přírodě podřízeného systému kultury), mohou bez větších problémů narůstat jen virtuální ekonomické veličiny, např. konkurence, koupěschopnost, množství peněz v oběhu. Pokud jde o růst ve fyzikálním smyslu, tj. o rozšiřování výroby a zvyšování objemu finální produkce, jsou už veškeré analogie s organickým růstem zavádějící. Kultura včetně ekonomiky a celé technosféry vzniká totiž jiným způsobem: rozbíjením a odlišným formováním původně jen přírodního bytí. Přestože kulturní bytí přirozená evoluce nevytváří, jeho umělé struktury (pro které platí 2. zákon termodynamiky) přirozené rozkladné procesy rozbíjejí. I kdyby tedy dnešní kultura už dále nerostla, tj. pouze by reprodukovala svůj rozsah, pustošila by Zemi svými nároky na látkovou a energetickou výživu, zamořovala by ji svými provozními i reprodukčními odpady. Patrně by v tomto rozsahu a podobě nebyla dlouhodobě možná.

Ekonomika jako subsystém kultury přijímá tedy z přírodního prostředí látkovou a energetickou výživu, vytváří užitečné kulturní produkty a do přírodního prostředí je nakonec vrací jako neúčinný odpad. Jen v tomto smyslu, tj. za cenu vyčerpávání výživy a vracení odpadů do hostitelského prostředí, by mohla ekonomika jako pomyslná disipativní struktura uvnitř pozemské přírody (spolu s kulturou) fyzikálně růst. Ale tato zdánlivě správná systémová úvaha je stále ještě poplatná konvenčnímu myšlení. Na vysoce přirozeně uspořádané Zemi je vše mnohem komplikovanější. Pouze při nekritickém pohledu, který je dnes v ekonomických vědách i v publicistice rozšířený, se může zdát, že ekonomika, která roste, jen prostě vyčerpává hostitelský přírodní systém, ekonomickou mluvou řečeno zdroje. Pojem **vyčerpávání** je ovšem v případě růstu hospodářské činnosti **eufemismus**, a je proto silně zavádějící. Vztah růstu a zvyšování uspořádanosti určitého systému k vyčerpávání jeho vnějšího prostředí dává smysl jen při možnosti vzájemných přechodů látky, energie a informace mezi příslušným systémem a prostředím. **Platí v onticky jednotné přírodě, kde v rámci přirozeného řádu dochází k neustálé reprodukci a zániku živých systémů uvnitř neživého i živého prostředí a kde každý živý systém musí chemické prvky, z nichž je postaven, opět vracet planetě.** Také proto příroda žádný nestravitelný odpad nevytváří ani jej jinému systému nevrací.

Představa čerpání zdrojů z prostředí je v rámci konfliktu kulturního a přírodního bytí mylná. Protože ekonomika jednak přírodní struktury přímo destruuje (v procesu výroby zboží), a jednak jejich zkázu připravuje (šířením vyrobeného zboží prostřednictvím trhu), je aktivně škodícím subsystémem přírody, který připomíná bujně rostoucí abiotický tumor v jejím přirozeném těle. S částečnou výjimkou pro zemědělství ekonomika totiž neumí, ale ani nemůže, tvořit jako odlišně organizovaná živá příroda. Přirozené struktury musí nejprve

rozbíjet a potom nově skládat, přičemž produkuje výrobní i spotřební odpad, který je pro přírodu obtížně stravitelný. Kultura proto přírodu nejen jakoby konzumuje, ale také zatěžuje svými umělými strukturami.

Vidíme dnes velmi názorně, že v abiotické hospodářské činnosti, do níž dnes patří hromadná výroba a částečně i hromadná osobní spotřeba (např. užívání osobních automobilů), již nemůže jít o pouhé čerpání, tj. přírodu nepoškozující půjčování látky a energie pro konstrukci předmětů a provoz techniky. V nynější abioticky orientované ekonomice jde stále více o záměrné technické konstruování z vytěžených, a proto nutně poškozených a znovu jinak složených struktur přirozeně uspořádané přírody.¹¹⁸ Jde bohužel o nevratnou likvidaci jedinečného přírodního bytí, a to nejen s ohledem na meze budoucí produktivní schopnosti ekonomiky, nýbrž i s ohledem na tvořivé schopnosti přírody samé.¹¹⁹ A tuto zpravidla totální strukturální likvidaci **neodstraníme ani důsledným oddělováním umělého ekonomického metabolismu od přirozeného metabolismu živých systémů.**

Protože nám pro pochopení podstaty tohoto nevratně destruktivního procesu (skrytého za dnešním abiotickým blahobytem) chybějí slova, neboť přirozené jazyky nikdy nemusely podobnou situaci vyjadřovat, jsme nuceni pojmenovat tento proces dnes běžnými pojmy „destruktivní krádež“. Z hlediska vysoce uspořádané přírody jde o „kutilské mocenské“ přeformování jedinečných abiotických i biotických částí vnitřně sladěného systému (tj. přeformování, které se nezachová) existující kulturou. Proto ani pojem ničení či nevratné zcizování podstatu problému nepostihuje. Způsob návratu přírodě zcizených a po té odlišně kulturou uspořádaných struktur zpět do přírody, nebo jejich rychlou a od přírody izolovanou kulturní recyklaci, zatím neznáme.

Výsledkem nadměrné ekonomické aktivity v predátorském duchovním paradigmatu kultury je proto nejen nebezpečné snižování přirozené uspořádanosti Země, zmenšování rozlohy (drobení) přirozených ekosystémů, ale také poškozování člověka a přírody umělým technickým metabolismem. Výsledkem je narušené zdraví živých systémů, ztráta přirozené informace (uspořádanosti), **zamořování Země produktivními i spotřebními odpady.** Konvenční ekonomické myšlení však vytrvale spojuje hospodářský růst pouze s rozšířenou představou zvětšování blahobytu lidí, přičemž odhlíží nejen od toho, jak a na úkor čeho se

¹¹⁸ Částečně o tom pojednáváme v již připomínaná knize Šmajš, J. – Klíma, I. – Cílek, V. *Tři hlasy. Úvahy o povaze konfliktu kultury s přírodou*. Brno: Doplněk 2010, s. 135–137.

¹¹⁹ Názorným příkladem jsou fosilní paliva, rudy hospodářsky významných nerostů (např. fosforu), těžba dřeva v deštných pralesích, nadměrný rybolov atp. Když se např. porazí a na prkna rozřeže živý strom, nelze už získané řezivo složit zpět tak, abychom znovu získali původní organismus. Podobně je tomu i s jakoukoli abiotickou přírodní strukturou. Když vytěžíme vápencovou horninu a vyrobíme z ní cement, nebo když z cihlářské hlíny vypálíme cihly, nemůžeme už horninu ani hlínu vrátit zpátky do lomu. A tuto transformaci v krátkém čase nesvede ani přirozená kreativní schopnost přírody.

blahobytu dosahuje, ale i od toho, že tyto statky nejsou ani v rámci příslušné země, ani v rámci planety spravedlivě rozdělovány. Toto myšlení nebere v úvahu, že růst zahrnuje rozšiřování měst, komunikací a spotřební techniky, a že musí probíhat na úkor úbytku biologicky aktivní půdy, volně žijících zvířat a vegetace, tj. za cenu zatlačování původní přírody, s níž lidský organismus, a to navzdory technickému a ekonomickému vývoji, zůstává sourodý.

Záměrně tu odhlížíme od faktu, že ekonomickou aktivitu dnes provází rozvinutý finanční trh, který kvantitativními abstrakcemi a propočty celý problém zkresluje a kryje. Dnes však již pozitivně víme, že finanční obchodování svým objemem mnohonásobně překračuje objem produkce zboží a služeb a že podnikatelům nabízí vyšší zisky než tradiční ekonomika. Víme, že národní státy jsou dnes slabé a velké podniky a banky naopak silné a že politická kontrola ekonomiky včetně finančního sektoru je už dlouho nedostatečná. V situaci, kdy banky půjčují peníze na splácení úvěrů v jiných bankách, se po sérii takových kroků může stát, že nikdo v příslušné zemi (ale ani v planetárním měřítku) neví, kolik peněz je vlastně v oběhu.

Z hlediska účinné kontroly ekonomiky politikou by bylo logické, že přibližně tolik, kolik bylo vytvořeno společenského bohatství, kolik bylo vyrobeno užitečného zboží a kolik je poskytováno služeb. Víme však, že je to mnohonásobně víc, protože právě tímto způsobem se dnes uplatňuje anonymní moc korporací a místní i světové finanční oligarchie.

V souvislosti s hospodářským růstem vznikají však i další problémy. Upozorníme tu pouze na jeden z nich. Abstraktní ekonomické přístupy nemohou brát v úvahu, že užívání jednoho druhu zboží, např. osobních automobilů, vyvolává řetězovou reakci opatření, která znovu destruuje přírodu, aniž by občanům či místní kultuře přinášela příslušný užitek. V případě výroby a užívání osobních automobilů jde například o stavbu a údržbu komunikací, čerpadel pohonných hmot, restaurací, parkovišť a garáží, o přestavbu měst a budování obchvatů obcí, o výstavbu rozsáhlé a na zábor půdy náročné dálniční sítě. Jde však také o rozšiřování zdravotní a policejní služby, prodejen, reklamy, opraven, pojišťoven, nemocnic atp. Investice do všech těchto činností se totiž stávají součástí hrubého domácího produktu (HDP), který je pak pouze fiktivním ukazatelem zlepšování podmínek lidského života. A již na tomto jediném příkladu vidíme, že množství peněz v oběhu (zachycených v údajích o HDP) nemůže odpovídat množství užitečného zboží a služeb pro občany. Nemůže odpovídat užitku hospodářské činnosti, který rovněž neumíme definovat.¹²⁰ Jinými slovy, HDP nás neinformuje o ničem podstatném pro člověka, kulturu ani přírodu

¹²⁰ K neschopnosti ekonomické teorie definovat „užitek“ se zajímavě vyjadřuje Sedláček, T. *Ekonomie dobra a zla...*, s. 199–201.

Připomeneme-li na závěr ještě jednou zapeklitý problém odpadu, pak se HDP jako ukazatel růstu hospodářství rovněž neosvědčí. Když se nám např. podaří polovinu výrobního odpadu a polovinu spotřebního odpadu znovu uměle recyklovat na použitelné zdroje, pak se hospodářský růst vyjadřovaný v penězích přiměřeně zvýší, ale reálný růst (množství zboží a služeb, velikost užítku pro občany) se sníží. V případě odpadů to zatím není příliš patrné jednak proto, že technicky vyspělé země dovozem surovin ponechávají těžební odpad v příslušné méně technicky rozvinuté zemi, a jednak proto, že část svého spotřebního odpadu do nich přesouvají. A tak nakonec problém recyklace abiotického odpadu, podobně jako proces oteplování planety, lehkomyšlně ponecháváme jako úkol, který by měly řešit příští generace.¹²¹

Problém hospodářského růstu by se snad částečně vyjasnil tím, kdybychom zřídili „konto Země“ a začali přírodě platit za tzv. „zdroje“, tj. kdybychom s přírodou jako zvláštním „podnikatelským subjektem“ uzavřeli smlouvu o prodeji, recyklaci a dalších službách.¹²² Ale i tak bychom narazili na další, tentokrát ryze kulturní překážku. Příroda sice dnešní ekonomice zadarmo dodává všechny polotovary včetně ekonomicky aktivních lidí, ale živou práci těchto lidí, kterých v planetárním měřítku přibývá, ekonomika, která je způsobem aplikace vědy zaměřená jen na úsporu výrobních nákladů, stále méně potřebuje. Všechny dnešní vyspělé ekonomiky se potýkají s nezaměstnaností, kterou bude obtížné řešit i proto, že převážná část populace, která má vrozené předpoklady pracovat v zemědělství či v průmyslu, postrádá analogické předpoklady pro tvůrčí práci v sektoru řízení a správy kulturního systému. A tak nejen proces poškozování Země, nýbrž i proces poškozování člověka ztrátou smysluplné práce jsou empirickými důkazy nepřiměřeného vykořisťování aktivity neživých přírodních sil. Jsou hmatatelnými důkazy velké ekonomické krádeže přírodního bohatství, dokladem nevratného pustošení přirozené uspořádanosti Země.

Dnes se také objevují formulace, že žijeme na dluh vůči příštím generacím, na dluh vůči Zemi.¹²³ S touto formulací, i když rozumíme jejímu duchu, vzhledem k výše uvedeným argumentům nemůžeme souhlasit. Dnešním nevratným poškozováním přírody totiž příštím generacím žádné dluhy, které by mohli naši potomci někomu splatit, neděláme. Naším

¹²¹ Již jsme v jiné souvislosti uvedli, že přeměna přírodních „zdrojů“ na užitečné kulturní struktury přináší užitek (zisk) tehdy, když se tyto vysoce uspořádané přírodní struktury transformují pouze jedním směrem – když se mění („znehodnocují“) na umělé a méně uspořádané kulturní bytí. Druhou (zpětnou, následnou) transformaci, tj. opětovnou přeměnu amortizovaných kulturních struktur na původní přirozené bytí, dnešní výrobní technologie nedokáže, a umělá technologická recyklace je aktivitou neefektivní a v plném rozsahu onticky nemožná.

¹²² Filosofickým pokusem o pojmenování některých aspektů tohoto problému byla už naše *Nájemní smlouva se Zemí*. Srovnej Šmajš, J. *Ohrožená kultura*. (3. rozšířené vydání) Brno: Host – MU 2011, s. 246-248.

¹²³ Bělohradský, V. *Čas dluhů*. In: *Deník Právo*, 13. 1. 2011

potomkům děláme vrásky na čele, připravujeme jim vážné existenciální starosti, protože po sobě zanecháváme vyčerpanou, zpustošenou a extrémně vysokou spotřebou zamořenou Zemi.

II Environmentální etika

2 Definice základních pojmů

2.1 Definice základních pojmů týkajících se environmentalismu¹²⁴

Začněme nejprve charakteristikou pojmů, které se v souvislosti s environmentálním myšlením (a hnutím) v průběhu jeho existence objevily:

Ekologické ideje, ekologické hnutí (ekologové). Tyto pojmy, hojně používané v letech 1985-1999¹²⁵, označovaly buď souhrn všech zelených skupin a myšlenkových směrů, nebo ty zelené skupiny a ideje, které vyjadřovaly (zastávaly) radikální postoje. Protože však výraz ekologie a výrazy od něj odvozené mají původně odlišný smysl¹²⁶, postupně se od používání tohoto výrazu v souvislosti se zeleným hnutím i environmentálním myšlením upouští. V naší kapitole výraz ekologický rezervujeme pro vědu zabývající se vztahy mezi organizmy navzájem a mezi organizmy a jejich prostředím¹²⁷.

¹²⁴ Tato pasáž je založena na analýzách vycházejících z mé předchozí knihy *Zelený extremismus - Ideje a mentalita českých environmentálních hnutí*. Viz Binka, B. *Zelený extremismus - Ideje a mentalita českých environmentálních hnutí*. Brno: Masarykova univerzita, 2009.

¹²⁵ Myslím zde samozřejmě pouze území České republiky. Termín ekologické hnutí, ekolog či ekologické postoje používali jak environmentalisté a samotná zelená hnutí (Hnutí Duha, Děti Země, Greenpeace, Nesehnutí) tak lidé zabývající se jejich analýzou. Jako příklad uveďme H. Librovou, Josefa Šmajse, Erazima Koháka či Jana Kellera. Viz Librová, H. *Pestří a zelení (kapitoly o dobrovolné skromnosti)*. Brno: Veronica a Hnutí Duha, 1994. Šmajš, J. *Kultura proti přírodě*. Brno: Dobromysl, 1996. Keller, J. *Až na dno blahobytu*. Brno: Hnutí Duha, 1995. Kohák, E. *Zelená svatozář – kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Slon, 2000.

¹²⁶ Velmi podrobný rozbor vzniku a vývoje tohoto termínu lze nalézt v druhé kapitole knihy J. Kellera *Sociologie a ekologie*. Ačkoliv J. Keller přesvědčivým způsobem dokazuje, že termín ekologie byl od počátku dvojznačný, tzn., umožňoval jak čistě vědecky-pozitivistický, tak environmentálně-hodnotový výklad, je primární vědecký smysl tohoto výrazu zřejmý. Viz Keller, J. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997, s. 25-42.

¹²⁷ Viz například klasická kniha Igora Michala *Ekologická stabilita*. Michal, I. *Ekologická stabilita*. Brno: Veronica, 1994.

Environmentální ideje, environmentální hnutí (environmentalisté). Pojmy

environmentalismus, environmentální myšlení, environmentální hnutí, environmentalisté nahrazují v České republice od konce 90. let minulého století výrazy spojené s termínem ekologický. Termín environmentální hnutí se v České republice objevuje jak u zastánců environmentalismu (H. Librova, J. Šmajš, K. Stíbral¹²⁸, P. Jemelka¹²⁹), tak u výrazných kritiků environmentálního hnutí (I. Brezina, V. Kremlík, V. Klaus) a společenských vědců (M. Mareš, O. Císař, J. Sokol). Z hlediska dosavadní odborné debaty, která probíhala takřka výhradně mimo prostředí České republiky, a to zejména v časopisech *Environmental Ethics*¹³⁰ a *Environmental Politics*¹³¹, či v knihách a studiích A. Dobsona¹³², M. E. Zimmermana¹³³, A. Cartera¹³⁴, B. Baxtera¹³⁵, či A. Heywooda¹³⁶ a R. Scarceho lze termín environmentální definovat dvojím způsobem.

První definice pojmu environmentalismus

Podle A. Heywooda je pojem environmentalismus sdružený s „*názor(em), že přírodní prostředí je věcí politicky významnou, slovem environmentalismus ... se ... označuje reformistický přístup k přírodě, ve kterém se odrážejí lidské zájmy a starosti*“¹³⁷. Heywood klade tímto způsobem definovaný environmentalismus do protikladu k ekologismu. Zatímco ekologismus vychází z přesvědčení o spojení světa člověka a přírody je environmentalismus určen snahou chránit životní prostředí pro člověka a kvůli němu. Heywoodovu myšlenku podrobně rozvádí jak A. Dobson, tak R. Scarce.

A. Dobson začíná svoji úvahu kritikou autorů (např. Barbara Goodwin), kteří termín environmentální pojímají v širokém slova smyslu, tzn., jsou přesvědčeni, že zahrnuje všechny přírodě příznivé postoje a myšlenkové směry, eventuálně označuje jeden pól plynulé škály

¹²⁸ Viz například závěrečná část Stíbralovy výborné studie *Proč je příroda krásná. Stíbral, K. Proč je příroda krásná – estetické vnímání přírody v novověku*. Praha: Dokořán, 2005.

¹²⁹ Viz například zdařilá studie Jemelka, P. *Environmentalismus v českém filosofickém myšlení 1. poloviny 20. století*. Brno: MU Brno, 2002.

¹³⁰ *Environmental Ethics* patří k nejvýznamnějším časopisům akademicky-environmentalistickým. Na jeho stránkách proběhla většina zásadních debat mezi jednotlivými ideovými proudy environmentalismu. Jako příklad uveďme debatu mezi akademickými zastánci hlubinné ekologie a ekofeminismu, debatu nad rolí sociální ekologie v environmentálním hnutí a další.

¹³¹ Viz časopis *Environmental Politics*.

¹³² Viz Dobson, A. *Green Political Thought*. London: Routledge, 1995.

¹³³ Viz Zimmermann, M., E. *Contesting Earth's Future: Radical Ecology and Postmodernity*. Berkeley: University of California Press, 1994.

¹³⁴ Viz Carter, A. *A Radical Green Political Theory*. London: Routledge, 1999.

¹³⁵ Viz Baxter, B. *Ecologism: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.

¹³⁶ Viz Heywood, A. *Politické ideologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008.

¹³⁷ Viz Heywood, A. *Politické ideologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 276.

konformní x radikální zelení. Podle A. Dobsona takové pojetí úplně ignoruje dosavadní vývoj zeleného myšlení. To se totiž nejpozději na počátku 70. let rozdělilo na směr, který přináší novou politickou ideologii a směr, který chce zelenou tematiku zohlednit v ideologiích stávajících (socialismus, konzervatismus, liberalismus).

Nová „zelená“ politická ideologie, kterou A. Dobson označuje výrazem *ekologismus*, přináší radikální proměnu vidění světa i politiky a napadá mnohé z faktických i hodnotových předpokladů všech tří dosud dominantních ideologií. Proto je v principu nemožné zastávat ekologisticky-socialistický, ekologisticky-liberální či ekologisticky-konzervativní postoje.

Environmentalismus je pak, v zásadním slova smyslu, protikladem ekologismu, protože environmentální postoj je slučitelný s jakoukoliv dosavadní ideologií. V názorné zkratce A. Dobson píše, že každý, kdo třídí odpad, kupuje automobily s nízkou spotřebou či usiluje o marxistickou revoluci se zeleným nádechem je environmentalista, ovšem pouze ten, kdo je přesvědčen o tom, že dosavadní dominantní ideologie přestávají lidskou společnost orientovat správným směrem, může být ekologistou¹³⁸.

Nutným důsledkem právě popsaného postoje je přesvědčení, že zatímco environmentalismus můžeme sloučit s liberalismem či socialismem, nelze jej kombinovat s ekologismem. Můžeme být jedním, druhým či ani jedním, ovšem nemůžeme být obojím. Environmentalismus je v tomto pojetí principiálně zeleně-konformním postojem (což samozřejmě nevyklučuje jiný radikalismus – např. katolický, socialistický, fašistický, nacistický či komunistický), slučitelným s jakoukoliv ideologií vyjma ekologismu.

S Dobsonovým postojem koreluje i postoj R. Scarceho, který navíc ukazuje základní limity environmentalismu vzhledem k ideovému a politickému vývoji posledních desetiletí. Původní ideologické koncepty ztratily značnou část své přesvědčivosti a spojovat s nimi environmentální snažení jako takové není nadále možné.

Druhá definice pojmu environmentalismus

¹³⁸ A. Dobson se domnívá, že základem ekologismu je kritický postoj k osvícenství, ovšem nikoliv jako pokračování kritiky ve smyslu romantické reakce.

Druhá definice environmentalismu, kterou prezentují již zmíněná B. Goodwin či Clare Palmer¹³⁹, vymezuje tento pojem jako nad-ideologický a zastupující jakýkoliv pro-přírodní postoj od nejradikálnějších k nejkonformnějším. C. Palmer pod pojem environmentální zahrnuje jak environmentální antropocentrismus (včetně jeho nejproblematictější technologické varianty), tak všechny neantropocentrické reformní i neantropocentrické radikální postoje: utilitaristicky-rovnostářský environmentalismus, deontologicky-teocentrický environmentalismus, biologizující egocentrismus, hlubinnou ekologii, egocentrický feminismus a další alternativní proudy¹⁴⁰.

V následující studii se přikloním k Heywoodově, Scarceho a Dobsonově definici, a to z následujících důvodů:

I. Heywoodova/Dobsonova definice pojmu environmentální umožňuje oddělit radikalismus spojený se zelenou ideologií (ekologismus) od radikalismů, které pouze některé ideje zeleného hnutí přibírají do svého vlastního, na jiných základech vystavěného postoje (environmentálně orientovaný fašismus, environmentálně orientovaný anarchismus, environmentální marxismus). Heywoodovi a Dobsonovi environmentalisté mohou být (a jak uvidíme dále, také jsou) ideově radikální, ovšem nepatří do sféry skutečné kritiky současných poměrů, která je vyhrazena pouze ekologickým autorům. Řečeno zjednodušující zkratkou: důsledně zelené myslitele můžeme najít pouze mezi ekologisty, environmentální radikálové jsou radikální kvůli ideologii, ke které zvnějšku připojují svůj environmentalismus, nikoliv kvůli příslušnosti k zeleným idejím. To samozřejmě značně mění optiku dosavadního vidění environmentalismu.

II. Navíc Heywoodova/Dobsonova definice upozorňuje na přítomnost zlomových čar ve spektru konformní – radikální zelený proud a umožňuje tyto zlomové čáry lépe identifikovat.

III. Poslední výhodou Heywoodova/Dobsonova pojetí je implicitní upozornění na relativní novost radikálně zelené ideologie. Environmentální myšlenky najdeme i u autorů 13. či 19. století, ovšem ekologismus lze vystopovat nejdříve ve 30., resp. 70. letech minulého století.

¹³⁹ Viz Palmer, C. *An Overview of Environmental Ethics*. In Light, A., Rolston, H. III. (ed.) *Environmental Ethics – An Anthology*. Oxford : Blackwell Publishing, 2003, s. 15-37.

¹⁴⁰ Viz tamtéž.

Ekologisté (ekologismus). Také termín ekologismus má více významů. Kritici zelených (V. Klaus, V. Kremlík, I. Brezina) jej používají jako termín označující vyznavače dogmatické, pseudo-náboženské a mylné ideologie, ohrožující naši svobodu¹⁴¹. Takové pojetí sice zvyšuje tzv. jistotní modalitu textu i bezprostřední hodnotovou orientaci čtenáře, ovšem do seriózního výzkumu nepatří. Politolog M. Mareš termínem ekologismus označuje příznivce hlubinné ekologie, což je, minimálně vzhledem k dosavadní odborné diskusi, značně nepřesné. Já budu termín ekologismus používat ve významu vyplývajícím z již přiblížené Heywoodovy/Dobsonovy dichotomie environmentální x ekologický. Ekologistou je tedy člověk, který zastává radikálně zelené postoje neslučitelné s dosavadními „klasickými“ ideologiemi – konzervatismem, socialismem, liberalismem.

Zelené hnutí (zelení). Termín zelení je v odborné literatuře využíván více způsoby. Někteří autoři označují tímto výrazem politicky aktivní představitele environmentalismu i ekologismu, jiní nahrazují pojem environmentalisté pojmem světle zelení a pojem ekologisté pojmem tmavě zelení. Pro nás budou výrazy zelení a zelené hnutí reprezentovat všechna hnutí, myšlenky či postoje zohledňující hodnotu, eventuálně ochranu přírody a přírodních subjekt/objektů. Zelnými jsou v tomto smyslu jak umírnění, konformní a radikální environmentalisté, tak radikální či extremističtí ekologisté.

A protože základní zelené pojmy jsme již vymezili, můžeme přejít k definici pojmů spojených s ekonomizmem.

2.2 Definice pojmů týkajících se ekonomizmu

Ekonomie. Jak konstatují R. H. Frank a B. S. Bernanke či N. G. Mankiw¹⁴² lze v obecné rovině definovat ekonomii jako myšlenkový směr zabývající se lidským jednáním a rozhodováním v podmínkách vzácnosti zdrojů. Tento obecný a zároveň silně antropocentrický pohled vyjadřuje i definice I. Groligové a J. Dvořáka: "*Ekonomie je věda o tom, jak lidé rozhodují o využití vzácných zdrojů a jak se ... vyrobené statky rozdělují ke spotřebě mezi jednotlivce, či skupiny společnosti. Ekonomie je také studium organizačních forem, jejichž*

¹⁴¹ Viz například Brezina, I. Ekologisté a bledule jarní. *Revue Politika* [online]. 2007, roč. 5. č. 6/7. ISSN 1214-0899. [cit. 2008-17-07] Dostupný z WWW: <<http://www.cdkbrno.cz/rp/clanky/359/ekologiste-a-bledule-jarni/>>.

¹⁴² Mankiw, N. G. *Zásady ekonomie*. Praha: Grada, 1999.

prostřednictvím řeší lidstvo problém vzácnosti."¹⁴³ Již na základě uvedené definice můžeme konstatovat, že ekonomie, tím jak sebe samu vidí a definuje, abstrahuje (odhlíží) od mimolidského světa a dále od principiální odlišnosti živého a neživého světa. Zdroje jsou odlišovány pouze svou vzácností pro člověka, nikoliv svou odlišnou strukturou, přínosem pro celek biotického společenství či hodnotu v nich uchovávané informace¹⁴⁴.

Dogmatismus.¹⁴⁵ Slovo dogmatický můžeme použít přinejmenším dvojnásobem. Za prvé jako výraz charakterizující postoj člověka, který není schopen kritického přístupu k vlastním myšlenkám, vidí svět černobíle a je výběrově lhostejný k realitě.¹⁴⁶ V tomto smyslu můžeme dogmaticky vyznávat ekonomizmus, marx-leninismus, vědecký pozitivismus, ale také křesťanství, islám či ekologismus. V dogmatismu „jak“ jde spíše o způsob myšlení a argumentace než o názorový typus. Na druhou stranu dogmatismus „co“ charakterizuje přesvědčení, že v reálném světě lze objevit souhrn faktů či meta-faktů, které nás bezchybně informují o hierarchii hodnot. Takovým souborem může být zápis Božího slova v posvátné knize, norma odvozená ze samé struktury bytí či ekonomii odhalená „přirozenost“ člověka. Ačkoliv velmi často lidé vyznávající axiologický dogmatismus „co“ zároveň tíhnou k dogmatismu „jak“ nelze tyto dva pojmy spojovat. Důležité ovšem je, že z charakteristiky axiologického dogmatismu „co“ vyplývá poměrně silná benevolence k významům fakt a logické konzistence¹⁴⁷.

Ekonomizmus – je snaha pojímat určitý proud ekonomie (charakterizovaný především mechanistickým pohledem na svět a expanzivním dogmatismem vůči ostatním vědám) jako

¹⁴³ Groligová, I., Dvořák, J. *Makroekonomie*. Brno: VUT, Fakulta podnikatelská, 2000.

¹⁴⁴ Opět, podle mého názoru však oprávněně, zjednodušuji. Existují ekonomové, kteří své postoje formují na jiných než ekonomistických základech. Do vysokoškolských učebnic se však dostávají maximálně v poznámce pod čarou či vůbec ne. Příkladem ekonomického textu, který nevychází z ekonomizmu může být studie Social enterprises and non-market capitals: a path to degrowth? Viz Johanišova, N., Crabtree, T., Frankova, E. Social enterprises and non-market capitals: a path to degrowth? *Journal of Cleaner Production*, 2012, roč. 31, č. 3.

¹⁴⁵ V následující definici vycházím ze svých dřívějších textů, především z knihy John Ruskin a příroda. Viz Stibral, K., Binka, B., Johanišová, N. *John Ruskin a příroda*. Praha: Dokořán, 2011, s. 38, 40.

¹⁴⁶ Výběrovou lhostejnost k realitě není těžké přiblížit. Člověk výběrově lhostejný k realitě k sobě připouští pouze ty informace, které jsou v souladu s jeho pojetím světa. V terminologii Jeana Piageta je schopen pouze asimilovat, nikoliv akodomovat nové informace a poznatky. To znamená – připouští pouze příjem informací, které potvrzují jeho schémata, ale není schopen změny těchto schémat na základě vyvrácení realitou.

¹⁴⁷ Zatím nejlepší definici axiologického dogmatismu „co“ jsem našel v díle Nikolaie Hartmanna: „*Jinak je tomu, jestliže mravní příkazy jsou absolutní. Pro filosofii pak jen zbývá, aby je zjistila, objasnila, vysledovala a osvětlila vnitřní důvody pro jejich absolutnost. Pak je myšlení jen kopií toho, co již bylo předtím vytvořeno, a etika je pak kontemplativní, nikoliv normativní, je čistou teorií praktična, nikoliv „praktickou filosofii“.* Etika pak stojí stranou života, nemá žádný vliv, nemůže učít, co jsme povinni činit, nemůže revidovat, formovat, reformovat, nenese žádnou odpovědnost.“ Viz Hartmann, N. *Struktura etického fenoménu*. Praha: Academia 2002, s. 46-47.

teorii vyššího řádu společenských věd. Ekonomisté tedy chápou svoji disciplínu jako určující pro východiska všech dalších společenských (a v některých případech i přírodních) věd. Proto je pro ekonomisty environmentalismus, sociologie či sociobiologie pouze pseudovědeckým nesmyslem – nevycházejí totiž z ekonomistických předpokladů. Stručně řečeno je ekonomizmus univerzální výklad světa s nárokem na absolutní platnost vlastních východisek. Podrobná analýza ekonomizmu však následuje až v další kapitole.

3 Ekonomizmus

3.1 První přiblížení a stručný historický exkurz

Platí-li tvrzení Marca Tullia Cicera „*Historia magistra vitae*“ mohli bychom podmnožinu historie zabývající se dějinami myšlení označit za jakési doktorské studium života. Žádná suma faktografických údajů z let 1890-1931 nám neposkytne lepší pochopení nástupu nacismu než analýza myšlenek vybraných německých autorů či rozbor německých novin té doby. Inscenované soudní procesy a vraždy členů komunistické strany v bolševickém Rusku, jakkoliv samy o sobě hrůzné, nejsou ničím v porovnání s hrůzou mentality obžalovacích i obhajovacích řečí. Z toho co, a především jak, mysleli stalinističtí komunisté a pronacističtí Němci bylo lze odvodit, jaké hrůzy svět z jejich rukou čekají. Jinými slovy: myšlenky či spíše způsob myšlení předurčuje naše činy více, než naše činy ovlivňují naše myšlení.

To je důležité vědět i dnes, v době faktické smrti ekonomistického myšlení¹⁴⁸ v západních společnostech. Mentalita ekonomistických textů totiž ukazovala na jeho konec mnohem dříve, než kapitalistickou nerovnost začala nahrazovat feudálně-mafiánská nesouměřitelnost a také mnohem dříve, než jsme si tento konec začali uvědomovat i my, lidé žijící mimo ekonomizmus.

Čím tedy z hlediska dějin myšlení byl a proč končí ekonomizmus? Podle mého názoru je ekonomizmus především:

1. Stoprvním pokusem nastolit mechanisticko-atomistické vidění světa ve sféře, která je k této analogii nejméně vhodná.

¹⁴⁸ Uvedené tvrzení může působit radikálně, prosím proto laskavého čtenáře, aby s definitivním soudem ohledně smrti ekonomistického myšlení počkal až na konec této kapitoly.

2. Snahou vrátit se k novopozitivistickému vidění vědy a ignorovat vývoj teorie vědy posledního století.

3. Ideologií vhodnou pro znovunastolení nesouměřitelnosti pod maskou symetrie příležitostí.

Podívejme se na jednotlivé body blíže.

3.1.1 Ekonomizmus jako pozdní variace na mechanisticko-atomistické téma

Již od doby Demokrita vidí někteří myslitelé svět jako veliký mechanismus složený z vnitřně se nevyvíjejících a dále nedělitelných součástí. Takový svět je pro ně v principu předvídatelný a připomíná jim dobře seřízený hodinový stroj, u kterého přesně víme, kde se budou jeho ručičky, ale i všechna kolečka v určitém čase nacházet. Hodinová kolečka přitom samozřejmě nemají své autonomní cíle, ale fungují podle předem připraveného schématu několika jednoduchých pravidel. Vše se proto děje nutně a dle předem vypočitatelných zákonů. Jak dle Aristotela řekl sám Demokritos: „*Démokritos upustil od toho, aby mluvil o účelu, a převádí na nutnost vše ...*“¹⁴⁹. A jak dodává Eusebios: „*Demokritos Abderský ... vykládal ... že úplně vše, minulé, přítomné i budoucí, je nutně určeno zcela od počátku, od věčnosti ...*“¹⁵⁰ Koncept světa inertních prvků a jednoduchých principů sice dokonale uspokojí lidskou potřebu rozumět světu, na druhou stranu se však jedná o ryze metafyzickou konstrukci, které můžeme uvěřit, ale jejíž platnost nemůžeme prokázat žádným empirickým pokusem ani teoretickou studií. Nejde o nic jiného než velmi zvláštní náboženství nahrazující smysl světa velmi pochmurnou jistotou nezměnitelnosti chodu hodinového stroje.

V antice vzniklý mechanisticko-atomistický kadlub získal definitivní podobu v 17. století u autorů, jakými byli R. Descartes, T. Hobbes, La Mettrie či P. T. Holbach, a od té doby se v dějinách evropského myšlení vždy po určitém čase vrací do centra dění. Mechanisticko-deterministické vidění hmotného světa lze vystopovat u mnoha myslitelů 19. století a vliv tohoto proudu myšlení nalézáme u tak rozdílných směrů, jakými jsou utilitarismus, marx-leninismus či vybrané směry evolucionismu. Jak prokázal K. R. Popper, hraje mechanicismus

¹⁴⁹ Viz Svoboda, K. *Zlomky předsokratovských myslitelů*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962, s. 129.

¹⁵⁰ Viz Svoboda, K. *Zlomky starořeckých atomistů*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1953, s. 99.

podstatnou roli v morálně-futuristických představách komunistických myslitelů,¹⁵¹ a jak ukazuje R. Spaemann a R. Low nejsou určité směry sociobiologie ničím jiným než atomistickým mechanismem převedeným do biologického světa¹⁵². Podíváme-li se v této souvislosti na jádro ekonomistického vidění světa zjišťujeme až zarážející podobnost se všemi dosud uvedenými typy mechanistického atomismu. Člověka ekonomizmus chápe jako nahraditelné kolečko mechanicky počítající náklady a výnosy, podřízené čistě racionálnímu kalkulu stejně tak, jako jsou organismy v sociobiologii podřízené sobeckému genu a jako jsou Démokritovy atomy podřízené vnější nutnosti. (A skutečně nic nerozruší pravověrného ekonoma více, než člověk, který se podle jeho utilitaristicko-mechanistického pravidla nechová. Příkladem budiž např. fair-traidové obchodování či snaha o komunitní život.) Dvě skutečnosti lze přitom v tomto ohledu považovat za paradoxní – za prvé to, že posledním přístavem naivně deterministického mechanismu je oblast života, která determinismus popírá nejsilněji (vždyť co je více výrazem svobody v biologickém světě než člověk, který vytváří kulturu), za druhé skutečnost, že ekonomizmus svůj bezsmyslný mechanisticko-atomistický svět prosazoval pod vlajkou boje zas svobodu člověka. **At' tak či tak, lze ekonomizmus považovat za jeden z nejparadoxnějších projevů mechanistického atomismu.**

3.1.2 Ekonomizmus jako scientistický omyl

Druhou, snad ještě významnější složkou dnes umírajícího ekonomizmu je jeho novopozitivistický přístup k pojetí vědy. Ekonomisté jsou přesvědčeni, že právě jejich disciplína tvoří základní jádro společenských věd a představuje tak i soubor kritérií pravdivosti všech sousedících oborů. Bez ekonomistického přístupu nemá smysluplná analýza společensko-vědních otázek žádné oprávnění. Jak říká V. Klaus „*Užitečnost, jak ji cítí různé subjekty, porovnávat nelze a jakékoliv agregace lze dělat jedině prostřednictvím ocenění, které vzniká na zcela neosobním trhu... proto analýza nákladů a výnosů ano, apriorismus (ostatních věd) ne.*“¹⁵³ či jak konstatuje J. Simon (volná citace): *k míře vyčerpání jednotlivých zdrojů nám nejvíce řekne ekonomická věda [...]*. K vyřešení všech podstatných otázek

¹⁵¹ Skvělou analýzu morálního futurizmu marxistické filosofie přináší například K. R. Popper. Viz Popper, K. R. *Otevřená společnost a její nepřítel II*. Praha: OIKOYMENH, 1994. Popperova kritika samozřejmě neplatí pro všechny komunistické myslitele.

¹⁵² K tématu se vztahuje následující studie: Binka, B. *Ciencias sagradas – El redescubrimiento del metaconcepto de la verdad en una ciencia de finales del siglo XX*. Brno: Masarykova univerzita, 2011.

¹⁵³ Viz Klaus, V. *Modrá, nikoliv zelená planeta – Co je ohroženo: klima, nebo svoboda?* Praha: Dokořán, 2007, s. 70, 90,91.

v oblasti společenských věd stačí uplatnit kritéria, které přinesl ekonomismus či vědy z jeho předpokladů vycházející. Znovu se tak objevuje postoj, který lidé zabývající se dějinami myšlení znají z textů prvních pozitivistů (a novopozitivistů) či v poněkud zvrácené podobě z textů marx-leninských věd. I v nich šlo především o to dostat pravdě „otců zakladatelů“ a teprve potom nějakým způsobem odrážet realitu. Když V. Klaus píše „*V každém případě je jasné, že budoucí společnost bude mnohonásobně bohatší než dnes.*“¹⁵⁴ ocitáme se mentálně ve světě, který K. R. Popper, I. Lakatos či L. Laudan dávno vyvrátili.

Podívejme se ovšem na ekonomistický scientismus poněkud podrobněji a začněme krátkým exkurzem do dějin vědy. Již od šedesátých let 20. století začali myslitelé zabývající se teorií vědy rozlišovat mezi klasickými teoriemi existujícími uvnitř jednotlivých vědních disciplín (příkladem takové teorie je Maxwellova teorie elektromagnetismu, Bohrov model atomu či Wegenerova teorie kontinentálního driftu) a tzv. **super-teoriemi** či jiným výrazem **teoriemi vyššího řádu** (evoluční pohled na svět, atomistický pohled na svět, marx-leninský pohled na svět)¹⁵⁵. Zatímco klasické teorie „malého dosahu“ mohou být většinou relativně snadno testovány empirickou zkušeností a přijímány či odmítány bez zásadních teoretických důsledků pro výzkumníka¹⁵⁶, je charakter super-teorií odlišný. Nelze je vyvrátit téměř žádným

¹⁵⁴ Viz Klaus, V. *Modrá, nikoliv zelená planeta – Co je ohroženo: klima, nebo svoboda?* Praha: Dokořán, 2007, s. 58.

¹⁵⁵ Jeden z prvních konceptů super-teorií přinesl Thomas Kuhn ve své knize *Struktura vědeckých revolucí*. V Kuhnově modelu vědeckého pokroku hraje klíčovou roli paradigma. Ačkoliv je pojem paradigma velmi vágní (a proto jej není snadné odpovídajícím způsobem charakterizovat) má některé nepopíratelné rysy. Paradigma je způsob jakým se díváme na svět, široké quasi-metafyzické pojetí světa, které určuje, co nás zajímá a jakým způsobem to pozorujeme. Jestliže je paradigma akceptováno, nastupuje fáze normální vědy, kdy se akumulují poznatky. Ve fázi normální vědy je super-teorie (paradigma) bráno jako nezpochybnitelné a výsledky, které ho zpochybňují se neberou příliš vážně. Změna nastává až ve chvíli, kdy je proti-výsledků příliš mnoho (je zajímavé, že Kuhn nikdy nedefinoval charakteristiky umožňující takový bod ve vývoji vědy poznat) a vědci se začnou ptát, zda je vůbec jejich paradigma správné. To je čas krize paradigmatu, kdy se zvažuje a hledá nové paradigma a kdy se připouští dilema jednotlivých paradigmat. Jakmile jedna z nabízených super-teorií vyhrává opět nastává fáze normální vědy. Za pozitivum tohoto prvního konceptu super-teorie můžeme považovat skutečnost, že si Kuhn uvědomuje principiální odlišnost super-teorií a klasických teorií, jejich odlišnou poznávací a heuristikou funkci. Je s vysokou pravděpodobností prvním myslitelem, který kladl důraz na houževnatost a odolnost super-teorií a to i v případě, kdy jsou konfrontovány s velmi nepřiznivými vědeckými objevy. Navíc Kuhn velmi správně napadl do té doby uznávaný koncept kumulativní vědy. Ovšem Kuhnův koncept má i svá negativa: jak správně poukázal například Shapere, Kuhnův pojem paradigmatu je sám o sobě velmi temný a nejasný. K. R. Popper či P. Feyerabend zase ukázali, že Kuhnův předpoklad: *normální věda je historicky převládající stav vědy* je neoprávněný a chybný. Téměř každá dosavadní epocha vědy obsahovala koexistující paradigmata z nichž málokdy některé získalo naprosto hegemonné postavení a umožnilo vznik „normální“ vědy. Hodně kritiků také ukázalo, že Kuhnův popis zážehu paradigmatické revoluce je arbitrární (umělý) – mnoho anomálií zapříčiní krizi – protože existuje netriviální otázka: co to znamená mnoho a proč někdy mnoho nezahájí nic a někdy málo smete všechno. Viz LAKATOS, I., MUSGRAVE, A. (ed.) *Criticism and the Growth of Knowledge*. New York : Cambridge University Press, 1970. LAUDAN, L. *Progress and Its Problems – Towards a Theory of Scientific Growth*. London : Berkeley : University of California Press, 1978.

¹⁵⁶ K tématu pravdy a kompatibility na úrovni vědeckých teorií malého a středního dosahu doporučuji výbornou pasáž v knize Josefa Šmajse *Filosofie – obrat k Zemi*. Viz Šmajš, J. *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha: Academia, 2008, s. 293-298.

jednotlivým objevem. Navíc dokáží přežít nejen nepříznivé objevy, ale dokonce i smrt svých podřízených teorií a vědních oborů. Jen díky specifickému postavení super-teorie přežil marx-leninismus vyvrácení Lysenkovy biologie i Marxovy a Leninovy teorie brzkého zániku kapitalismu; jen díky specifickému postavení super-teorie přežil evoluční pohled na svět vyvrácení klasické Darwinovy teorie, lamarkismu i sociobiologických teorií ze sedmdesátých let. Vysoká odolnost však není jedinou charakteristikou vědeckých super-teorií. Další je vliv na podobu podřízených disciplín a mentalitu vědců. Super-teorie určují, které problémy vědce zajímají a které ponechávají stranou, super-teorie vyžadují přijetí některých, dále nedokazovaných metafyzických předpokladů a některé super-teorie dokonce u svých stoupenců vytváří zvláštní mentální atmosféru nadřazenosti, což myslím dosvědčí každý, kdo si alespoň jednou popovídal s vyznavačem marx-leninismu, klausovským ekonomickým neo-liberálem či přesvědčeným zastáncem sociobiologie.

Rozlišení klasických teorií a super-teorií (paradigmat, výzkumných programů, teorií vyššího řádu) přivedlo teoretiky vědy k otázce, jak rozlišovat „dobré“ a „špatné“ super-teorie.

Originální řešení navrhnul Imre Lakatos a později v nové podobě Larry Laudan, kteří přesvědčivě dokázali, že kritéria, které používáme u klasických vědních disciplín, jsou v případě super-teorií nepoužitelná. „Dobrá“ super-teorie provokuje „své“ zastánce k vytváření konkurenčních hypotéz což ve spojení s klasickým popperovským kriticizmem na nižší úrovni dovoluje pokrok vědeckého poznání. „Špatná“ super-teorie naopak konzervuje již neudržitelný přístup k vysvětlení světa a znemožňuje podřízeným vědám vtělit nové poznatky a objevy do vlastních předpokladů a východisek.

Shrňme si. Existují dva typy teorií: klasické teorie podléhající Popperově představě vývoje vědy a tzv. super-teorie (paradigmata, výzkumné programy, teorie vyššího řádu). Rozdíly mezi těmito dvěma typy teorií jsou naprosto zásadní – neliší se pouze mírou dosahu a obecnosti, ale také způsobem jakým je můžeme hodnotit, přičemž bez způsobu, jakým ohodnotit „progresivnost“ super-teorií se nemůžeme vážně zabývat teorií vědy. Jak píše Kuhn, Lakatos i Laudan – super teorie, nikoliv klasické teorie jsou daleko spíše klíčem k pochopení a ohodnocení vědeckého pokroku.

Z právě uvedených poznatků teorie vědy vyplývá, že ekonomizmus je vlastně dvojným způsobem špatná super-vědecká teorie (či jinými slovy teorie vyššího řádu). Za první

jako super-teorie pocházející z 19. století zakonzervovává dnes již naprosto neudržitelnou představu o vzniku bohatství výhradně lidskou aktivitou a to aktivitou v neměnných kulisách „mrtvé“ přírody, za druhé jako super-teorie vycházející z představy, že vše podstatné lze redukovat na problém ceny vytváří takové pojetí vědy, ve kterém o prospěšnosti jednotlivých vědeckých disciplín rozhoduje bezprostřední finanční návratnost a užitečnost. Obě charakteristiky, související s dobou vzniku ekonomické super-teorie a s jejím nejvnitřnějším uspořádáním tak dávají vzniknout podivnému slepenci nekritické jistoty pravdy ekonomizmu a pohrdání těmi vědními disciplínami, které na ekonomizmu nestojí.

3.1.3 Ekonomizmus jako ideologie znovunastolování nesouměřitelnosti pod maskou symetrie příležitostí

Jak je však možné, že koncept světa, který je svým charakterem daleko více mytický, než kritický, který ignoroval vývoj vědy celého 20. století a konečně který žije z dávno vyvrácených idejí století devatenáctého,¹⁵⁷ dokázal přežít až do dnešních dnů? Odhlédneme-li od již uvedené jistoty, kterou svým nositelům přináší a také od přitažlivosti jednoduchých řešení obecně, vidím především důvody pragmatické. Ekonomizmus po určitou dobu sloužil jako vynikající zbraň proti marx-leninské ideologii, kterou intelektuálně i schopností určitých předpovědí výrazně převyšoval. Navíc dokázal zdatně maskovat skutečnost, že pozdně kapitalistická společnost začíná vykazovat znaky, které jejím ideovým základům příkře kontrastují. Ekonomické atomy (tzn. jednotliví lidé) jsou si v rámci příležitostí rovni a jakákoliv nesouměřitelnost je tedy pouze důsledkem jejich zásluh (jak správně v jednom ze svých děl poznamenává W. Hoogendijk, je zajímavé, jak inertní atomy podřízené racionálnímu kalkulu, kterým ekonomisté říkají lidé, mohou v jednom případě vlastní zásluhou uspět a v jiném žalostně propadnout)¹⁵⁸. Ekonomizmus byl schopen dodat vnitřnímu vývoji západních společností dokonale matoucí kulisy a i to bude jedním z důvodů jeho poněkud pozdního skonu. Ačkoliv je z hlediska teorie vědy neuvěřitelně zastaralý, ačkoliv jeho nárok na univerzální pravdivost byl již před více než 80 lety vyvrácen a ačkoliv biologické vědy s mechanistickým konceptem světa již dávno nepočítají, přežil a upevnil se ekonomizmus jako super-teorie především pro svoji utilitární užitečnost – dokázal zastírat

¹⁵⁷ Co jiného je představa „mrtvé“ přírody pouze trpně přihlížející lidské tvorbě bohatství či představa lidí jako mechanistických koleček fungujících podle předpověditelného utilitaristického kalkulu?

¹⁵⁸ Viz Hoogendijk, W. *The Economic revolution : towards a sustainable future by freeing the economy from money-making*. Utrecht: Jan van Arkel, 1991.

skutečný stav světa a západních společností tak dlouho, jak jen to bylo možné. Vždyť na neudržitelné postavení ekonomizmu v rámci západních společností upozorňují někteří autoři již více než dvacet let – jako příklad uveďme W. Hoogendijka a jeho knihu *Ekonomická revoluce*¹⁵⁹, či knihy A. Dobsona, Ch. Manese a v českém prostředí J. Šmajse, H. Librové či J. Kellera. **Ekonomizmus vznikl nabobtnáním zastaralé mezo-teorie do konzervující super-teorie a udržen byl nikoliv pro svůj přínos poznání světa či vědy, ale díky své schopnosti zakrývat toto poznání. Jen málo teorií se může pochlubit takovým „úspěchem“.**

3.2 Shrnutí

Když jsem se před rokem několika zahraničních studentů Masarykovy univerzity zeptal, co je na České republice nejvíce překvapilo, lišily se odpovědi většinou podle zemí, ze kterých pocházeli. Některým studentům z bývalých sovětských republik se naše dopravní policie zdála překvapivě milá a profesionální, některým britským studentům naopak hrubá a amatérská. Studenty z Kamerunu překvapila velmi nízká míra korupce úřadů, Švýcary drzost s jakou si někteří čeští úředníci říkají o úplatek. Španěle překvapil studený březem, studenty z Finska naopak horký červen. Nejzajímavější odpověď však přišla od německého studenta, který se během svého pobytu jako jediný dokázal naučit dobře česky a také nejlépe rozuměl českým reáliím: „A nejvíc mě překvapili vaši prométeovci (tak se ve většině západních zemí označují ekonomističtí odpůrci environmentalismu). U nás jen ti nejfanatičtější zelení dokáží psát stejně nenávistně o kapitalistech, jako vaši ekonomisté o přírodě a o českých environmentalistech. Proč se u vás nepíše o tomto bláznění ekonomů¹⁶⁰?“ Ta otázka mi postupem času stále více vrtala hlavou. Jací jsou vlastně čeští ekonomisté. Jak jde dohromady jejich na první pohled vášnivá obhajoba svobody s agresivním dogmatismem, který tak často nacházíme v jejich textech? Jakým způsobem přesvědčují veřejnost o platnosti pouček hodnota je funkcí ceny, příroda je mrtvým skladištěm zdrojů, lidé jsou vypočitatelné automaty? Celá předcházející kapitola mě vede k závěru, že ekonomisté jsou takoví, jaká je jejich teorie vyššího řádu. Protože je jejich teorie zastaralá musí být dogmatictí a slepí (jinak by ji nemohli obhajovat), protože je jejich teorie mentálně agresivní, jsou přesvědčeni o

¹⁵⁹ W. Hoogendijk ve své knize *Ekonomická revoluce* srozumitelně, s využitím rozsáhlého empirického materiálu ukázal, jak neudržitelná je nejen „praktická“ ekonomika, ale i ideologie, na jejímž základě funguje – ekonomizmus. Myslím, že nejlépe na klinickou smrt ekonomizmu ukazuje fakt, že v knize W. Hoogendijka není co po více než dvaceti letech měnit. Mrtvá teorie se totiž nevyvíjí.

¹⁶⁰ Student měl ovšem na mysli ekonomizmus, nikoliv ekonomii.

nutnosti vést ostatní vědy ke své vlastní pravdě a konečně protože se jejich super-teorie již několik desetiletí prodává, jsou prodejní i oni.

4 Environmentalismus (nové zelené ideologie)¹⁶¹

Dostáváme se k druhému směru naší studie – k environmentálním a ekologickým konceptům etiky. Podrobnějšímu přiblížení jednotlivých verzí environmentální etiky začneme stručným přiblížením klasifikace environmentální etiky u Erazima Koháka a Clare Palmer.

4.1 Klasifikace environmentální etiky u Erazima Koháka a Clare Palmer

Dosud nejvýznamnější česká přehledová práce o environmentální etice, Koháková *Zelená svatozář*¹⁶², klasifikuje jednotlivé typy environmentální etiky podle dvou kritérií. První můžeme přiblížit otázkou „**Prostřednictvím čeho a proč jsou živé bytosti sami o sobě hodnotné?**“ druhé otázkou „**Co je příčinou environmentální krize?**“. První kritérium umožňuje Kohákovi odlišit:

Etiku bližních tvorů¹⁶³ – která problematizuje tradiční chápání příkré hranice mezi hodnotou lidského a nelidského života a nastoluje otázku morální hodnoty činů, které přinášejí utrpení mimo-lidským živým tvorům. Koháková *Etika bližních* je vlastně jiným názvem pro zoocentrickou environmentální etiku.

Etiku bázně boží¹⁶⁴ - která podle Koháka vychází z uznání posvátného a přírody jako participující na posvátném. Jak píše sám Kohák „*Tento smysl posvátnosti je nejvlastnější skutkovou podstatou „teocentrismu“ ... Člověk tu není středem všeho smyslu a zdrojem vší hodnoty.*“¹⁶⁵ *Etika bázně boží* je naší teocentrickou environmentální etikou.

¹⁶¹ Celá pasáž je upravenou verzí mé předešlé studie *Environmentální etika*. Viz Binka, B. *Environmentální etika*. Brno: MU, 2008.

¹⁶² Viz Kohák, E. *Zelená svatozář – kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Slon, 2000.

¹⁶³ Na rozdíl od ostatních názvů, není *etika bližních tvorů* názvem, který by vytvořil Erazim Kohák sám.

¹⁶⁴ Viz Kohák, E. *Zelená svatozář – kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Slon, 2000, s. 67-73.

¹⁶⁵ Viz tamtéž, 68.

Etiku vznešeného lidství¹⁶⁶ - která podle Koháka sice nestaví na bio- či ekocentrické hodnotě jednotlivých živých bytostí či ekosystémů, ale nalézá řadu jiných „*důvodů, proč by lidé měli ochraňovat přírodu – přesněji, omezit své nároky na přírodu na úroveň přirozené obnovy a tudíž udržitelnosti – (např.) pro dlouhodobé dobro lidského živočišného druhu*“.¹⁶⁷ Etika vznešeného lidství podle Koháka „*neznamená řídit se (přirozenými) lidskými zájmy, nýbrž podřídít naše jednání výrazně lidským – a to znamená morálním kategoriím. Zatímco vlk se řídí jen pudem a není schopen jednat pro dobro člověka, člověk se řídí morálním zákonem a je schopen jednat pro dobro vlka.*“¹⁶⁸ Koháková Etika vznešeného lidství je v tomto smyslu zcela shodná s naší antropocentrickou environmentální etikou.

Etiku úcty k životu¹⁶⁹ - která podle Erazima Koháka vychází z následujících přesvědčení: lidé jsou rovnoprávními členy společenství všech bytostí. 2. Země je soustava vzájemných závislostí a jako taková je také živá. 3. Každý člen biotického společenství má hodnotu už jen svým bytím, jen proto, že je.¹⁷⁰ Etika úcty k životu je tedy v nejužší slova smyslu biocentrickou etikou.

Etiku Země¹⁷¹ - kterou definuje jako etiku zohledňující nejen život sám, ale i biologické předpoklady k němu. Základem Etiky Země je podle Erazima Koháka schopnost myslet jako hora, schopnost ocenit „*rovnováhu celého ekosystému ... a rovnováhu života*“¹⁷². V tomto smyslu je Etika Země naší egocentrickou environmentální etikou.

Etiku záchranného člunu¹⁷³ – kterou chápe jako určitý kontrapunkt všem environmentálně zaměřeným etikám, protože její hlavní představitel Garrett Hardin, kritizuje naše představy o pomoci přírodě a tvrdí, že „*přírodu nezachráníme, proto nemá smysl, abychom se omezovali, místo abychom užívali. Příroda však ještě může zachránit sama sebe, pokud ji nebudeme zatěžovat svou nedomyšlenou dobročinností (vůči jiným lidem). Vytvořme pro sebe v privilegovaných zemích enklávu kultivovaného života ... a pak přenechejme zbytek světa*

¹⁶⁶ Viz tamtéž, 73-85.

¹⁶⁷ Viz tamtéž, 77.

¹⁶⁸ Viz tamtéž, 79.

¹⁶⁹ Viz tamtéž, 86-94.

¹⁷⁰ Viz tamtéž, 92-93.

¹⁷¹ Viz tamtéž, 92-93.

¹⁷² Viz tamtéž, 94, 95.

¹⁷³ Viz tamtéž, 100-107.

*jeho katastrofám, aby příroda měla šanci..*¹⁷⁴. Hardinovu Etiku záchranného člunu nepovažujeme za environmentálně etickou koncepci, a proto její verzi v naší práci neuvádíme.

Druhé kritérium pak podle Koháka dělí environmentální etiku do dvou zásadních směrů: na subjekt orientovanou **etiku hlubinné ekologie**¹⁷⁵ a **etiku ekofeminismu**¹⁷⁶ a objektivizující koncepce a systémové přístupy Jamese Lovelocka (**etika Hypotézy Gaia**¹⁷⁷), Josefa Šmajse (**etika systémové teorie**¹⁷⁸) či Edwarda O. Wilsona (**etika lidského živočicha**¹⁷⁹).

Jinou klasifikaci najdeme v přehledovém díle Clare Palmer.¹⁸⁰ Palmer je přesvědčená, že odpovídající klasifikaci environmentální etiky získáme pohledem na její zásadní otázky, které jsou tři:

1. Je hodnota živých bytostí a ekosystémů hodnotou instrumentální užitečnosti pro člověka, nebo mají živé bytosti hodnotu o sobě?
2. S čím souvisí hodnota živých organismů o sobě? S vědomím, s vnímáním, s komplexností, s životem jako takovým, s propojením k nadřazenému celku?
3. Jakým způsobem mohou lidé poznávat hodnotu ostatních živých bytostí? Rozumem, city, z vnějšího autoritativního zdroje, z přírody samé?
4. Lze postavit environmentální etiku na jednom principu (morální monismus), či je nutná kombinace více principů (morální pluralismus)?

První otázka rozděluje environmentální etiku na dvě větve. Větev první, označovaná jako **(slabý či silný) antropocentrismus**, tvrdí, že příroda i jednotlivé živé bytosti mají hodnotu pouze svojí užitečností člověku. Větev druhá, do které patří všechny **neantropocentrické environmentální etiky**, vychází z axiomu „mimo-lidský svět má svoji vlastní, člověkem negarantovanou hodnotu“. Sem podle Palmer patří Singerův zoocentrismus¹⁸¹ založený na

¹⁷⁴ Viz tamtéž 105-106.

¹⁷⁵ Viz tamtéž 112-126.

¹⁷⁶ Viz tamtéž 126-132.

¹⁷⁷ Viz tamtéž 133-139.

¹⁷⁸ Viz tamtéž 148-151.

¹⁷⁹ Viz tamtéž 139-145.

¹⁸⁰ Viz Palmer, C. *An Overview of Environmental Ethics*. In Light, A., Rolston, H., III. (ed.) *Environmental Ethics – An Anthology*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003, s. 15-37.

¹⁸¹ Viz tamtéž, s. 19.

utilitaristickém přístupu, Taylorův a Schweitzerův deontologický biocentrismus¹⁸², holistický přístup ekocentrického Aldo Leopolda či Bairda J. Callicotta¹⁸³ i hlubinně ekologického Arne Naesse¹⁸⁴ a také ekofeminismus Carolyn Merchantové.

Druhá a třetí otázka umožňuje následně rozčlenit jednotlivé verze neantropocentrické environmentální etiky na:

A. Utilitaristicko-rovnostářsky založené, které spojují hodnotu s minimalizací utrpení a maximalizací slasti všech živých bytostí a její odhalení spojují s poznávacím aparátem člověka jako celku¹⁸⁵.

B. Deontologicky-teocentrické, které odvozují hodnotu mimo-lidských bytostí od Boha či Bohem daného řádu a její poznání spojují s mystickým zážitkem a vírou.

C. Deontologicky-filosofující, které odvozují hodnotu mimo-lidských bytostí od jejich vlastního teleologického směřování a které poznání této hodnoty spojují s kantovským pojetím racionality. Živé bytosti mají hodnotu o sobě, protože jsou živé, a člověku je tento poznatek zpřístupněn díky jeho rozumovému aparátu. Palmer tak odhaluje principiální rozdíl mezi biocentricky teologizujícími a filozofujícími. Vyjádřeno zkratkou: mezi Albertem Schweitzerem a Paulem Taylorem¹⁸⁶.

¹⁸² Viz tamtéž, s. 21-23.

¹⁸³ Viz tamtéž, s. 23-25.

¹⁸⁴ Viz tamtéž, s. 29-31.

¹⁸⁵ Za slabinu utilitaristicko-rovnostářského přístupu považuje Clare Palmer omezenost měřítka utrpení. Za předpokladu, že zabití je bezbolestné, lze podle utilitaristicko-rovnostářské etiky organismus zabít a nahradit jej jiným, protože důležitá je celková zkušenost (míra utrpení a slasti), ne samotný organismus. Proto také Singer tuto pozici po čase opouští ve prospěch tzv. preferenčního utilitarismu.

¹⁸⁶ Alternativní verzi deontologicky-filosofující environmentální etiky předkládá též Holmes Rolston III. Environmentální etika je podle Rolstona založena na přijetí objektivní hodnoty mimolidského světa. Základ pro tuto hodnotu je telos každého individuálního organismu. Každý organismus má dobro sám pro sebe, a proto je nositelem hodnoty, ať už si je svého cíle vědom je či nikoliv. Až potud není výraznějšího rozdílu mezi Rolstonem a Taylorem. Jenže spolu s tímto individualistickým přístupem Rolston rozvíjí pochopení pro jedinečné hodnoty spjaté s ekosystémy a druhy. Druh například dává k dispozici DNA, a ta je „*evidentně stejně tak vlastní druhu jako individuu*“, skrze které prochází. Druh je forma života, která se brání, a proto má také hodnotu. Ekosystémy a biosféra jsou procesem tvořícím život. Ekosystém tedy nemá hodnotu individuálně ale jako matrix propojený s ostatními matrixy, ve kterých život vznikl a vyvíjí se. Podle Rolstona by bylo bizarní přikládat hodnotu individuu vyprodukovanému systémem a nedávat ji procesu, který takové individuum vytvořil. Tato hodnota je samozřejmě oddělena od lidské kultury, je na člověku nezávislá a člověkem ohrožená. Ochrana takových hodnot pak má v určitých případech přednost před záchranou hladovějících lidí.

D. Ekocentrické biologizující, která spojuje hodnotu mimo-lidského života s účastí ve spojení a podpoře existence vyšších biotických celků – ekosystémů, přičemž poznání tohoto spojení nám zprostředkovává především věda¹⁸⁷.

E. Ekocentrické hlubinně psychologické, které přejímají pohled ekocentriků biologizujících co se týče hodnoty mimo-lidského života, ovšem cestu k poznání hodnot chápou zásadně odlišným způsobem – skrze emocionálně založené vcítění se do světa mimo nás samé. Na místo vědy je kladeno emocionální vcítění a iracionalita.

F. Ekocentrický feminismus, který je velmi podobný ekocentrické hlubinně psychologické etice, ovšem k emocionálnímu vcítění přidává ještě důraz na znovuzrození ženského vnímání světa a obnovení ženského morálního citění.

G. Alternativní proudy, mezi které podle Clare Palmer patří nové formy čistě deskriptivního přístupu k environmentální krizi, environmentální pragmatismus či sociální ekologie.

Jak vyplývá z klasifikace, kterou nalzáme u Erazima Koháka i Clare Palmer, ale také ze základních přehledových publikací, lze za hlavní směry environmentální etiky považovat **biocentrismus, ekocentrismus a jiné formy systémového pojetí, slabý a silný antropocentrismus, hlubinnou ekologii, sociální ekologii, zoocentrismus, teocentrismus**¹⁸⁸. Podívejme se na každý z těchto směrů zvlášť.

5 Ekonomizmus kontra environmetalismus

¹⁸⁷ Za zvláštní verzi biologizujícího ekocentrismu považuje Clare Palmer kombinaci biocentrismu a sociobiologie. Typickým případem je Baird J. Callicott, který tvrdí, že etické se primárně vztahuje k vlastní skupině, dále, že všechny druhy mají stejný původ, i když vytvářejí nezávislé komunity, a konečně, že celek má vždy daleko větší hodnotu než jednotlivec. Callicott z těchto premis odvozuje, že počet lidí by v žádném případě neměl být vyšší než dvojnásobek počtu medvědů a že čím je etika misantropičtější, tím je také ekologičtější. Tom Regan nazývá tento přístup ve svém článku „*How to Worry about Endangered Species*“ environmentálním fašismem.

¹⁸⁸ Zde může má práce čelit kritice z ignorování environmentálního ekofeminizmu, který jak s hlubinnou, tak se sociální ekologií vede velmi zajímavý dialog. Není tomu tak – environmentální ekofeminizmus neignorují. Dialogem environmentálního ekofeminizmu s hlubinnou ekologií se zabývám ve své práci *Analýza hlubinné ekologie* a texty autorek jako Deborah Slicer, Karen Warrenové či Vandany Shivy považuji za zásadní pro environmentální hnutí. Jejich význam pro environmentální etiku je ovšem omezený. Nahrzení kritiky antropocentrismu kritikou androcentrismu neodlišuje Deborah Slicer od Johna Seeda natolik, abychom ji nechápali jako autorku hlubinně ekologickou. A Janeth Biehlová je zase především sociální ekoložkou a až poté ekofeministkou.

V předchozích kapitolách jsme si přiblížili základní charakteristiky ekonomizmu i jednotlivé proudy představující environmentální myšlení 20. století. Nyní se dostáváme k nejdůležitější části práce – k analýze slučitelnosti (či neslučitelnosti) obou myšlenkových světů a tedy k odpovědi na otázku, zda lze spojit podnikatelskou etiku založenou na ekonomizmu a etiku environmentální. Podívejme se na ekonomizmus a environmentalismus s ekologismem ještě jednou pohledem teorie vědy.

Jak jsme si ukázali v předcházejících částech práce, vidí současná teorie vědy přinejmenším dvě patra úrovně vědeckých teorií. První patro tvoří vědecké teorie mikro- a mezo- úrovně, které se bezprostředně dotýkají reality, mohou být touto realitou falzifikovány a velmi těžko mohou přežít „smrt empirickým vyvrácením“. Takovou teorií je např. Bohrov model atomu, Keplerovy zákony popisující pohyb planet kolem Slunce či teorie „zamrzlé evoluce“ českého biologa Jaroslava Flégra. Kromě těchto mikro- a mezo- vědních teorií ovšem existují i teorie tvořící podklad jejich práce – tzv. teorie vyššího řádu či jinými slovy super-teorie. Kvalita super-teorií však v žádném případě nesouvisí se schopností adekvátního popisu konkrétních empirických faktů (což je z hlediska teorie vědy poněkud ožehavé), ale spíše se schopností tlačit sobě podřízené mikro- a mezo- teorie k tvorbě nových konkurenčních konceptů a celkově ke zpřesňování jejich pohledu na určitý výsek reality. Super-teorie tedy můžeme považovat za půdu na níž vyrůstají vědecké teorie malého a středního dosahu. Dobrá půda (super-teorie) je v tomto příměru definovaná schopností dlouhodobě podporovat rychlý a masivní růst podřízených teorií, špatná půda (super-teorie) naopak dokáže uživit pouze velmi omezený počet dále se nevyvíjejících podřízených teorií.

Z uvedených faktů vyplývá, že v případě ekonomizmu, environmentalismu i ekologismu se jedná o tzv. super-teorie (teorie vyššího řádu), nikoliv o teorie popisující konkrétní realitu a odvozující svou kvalitu z adekvátnosti svých popisů reality. Ani mechanisticko-atomistický ekonomizmus, vidící svět prizmatem quasi-pozitivistické teorie, ani žádný ze směrů environmentální etiky není mikro- či mezo- teorií. Jsou to slovy T. S. Kuhna paradigma, slovy I. Lakatose výzkumné programy a slovy L. Laudana super-teorie.

Proč by však měly být tyto super-teorie neslučitelné, jak na začátku naší kapitoly proklamujeme? Odpověď je poměrně jednoduchá – protože ve všech důležitých kritériích charakterizujících teorie vyššího řádu vykazují právě opačné a navíc často neslučitelné vlastnosti. Podívejme se na ně blíže.

5.1 Odlišný „mentální věk“ super-teorie ekonomizmu a super-teorií environmentalismu a ekologizmu.

První co zásadním způsobem odlišuje současný ekonomizmus od environmentalismu a ekologizmu je jejich „mentální věk“. Zatímco totiž ekonomizmus představuje superteorii vyššího věku, či expresivněji řečeno super-teorii umírající, jsou environmentalismus a ekologismus příkladem super-teorií raného období. Ekonomizmus brání (jak proti realitě, tak proti konkurenčním teoriím vyššího řádu) svůj vlastní výkladový rámec způsobem typickým pro umírající teorie. Porovnejme si pro názornost podobu ekonomistické teorie 19. a 20. století. Zatímco je charakterizujícím rysem ekonomizmu 19. století neustálý názorový střet týkající se jak vlastního těla super-teorie tak všech podstatných východisek, charakterizuje vývoj ekonomistické teorie vyššího řádu posledních 30 let především sterilita. Základní východiska se nezpochybňují a jednotlivé komponenty těla prochází jen velmi mírným, či spíše žádným vývojem.

O co méně skutečných sporů nad základnou super-teorie, o to více dogmatického přehlížení vývoje v ostatních vědách, počínaje evoluční biologii, přes sociologii a konče u environmentální etiky.

Environmentální etika přitom vykazuje vlastnosti právě opačné – je prostorem hned několika konkurenčních teorií vyššího řádu, ve kterém probíhají intenzivní „iniciační“ spory o to, která teorie bude určující pro podřízené mikro- a mezo – teorie environmentalismu. Spor mezi biocentrickým environmentalismem a systémovým přístupem, spor hlubinné ekologie a ekologie sociální či diskuse mezi zoocentrismem a slabým antropocentrismem, to jsou jen některé z příkladů souboje o budoucí podobu environmentální (či ekologické) teorie vyššího řádu. Environmentalismus (a také ekologismus) jsou tedy obory v počátečním stádiu vývoje spojeném s hledáním dominantní teorie vyššího řádu, s poměrně silným vnitřním pnutím a vysokou otevřeností. Zatímco tedy environmentalismus a ekologismus charakterizuje především kvas směřující k nové super-teorii, je současný ekonomizmus ve fázi dogmatické smrti. A takto věkově odlišné teorie vyššího řádu sloučit nelze.

5.2 Rozdílná metodická východiska obou přístupů

Kromě výrazných rozdílů v „mentálním“ věku obou teorií odlišuje ekonomizmus a všechny verze environmentalismu i ekologismu také zásadně odlišná metodická východiska. Zatímco ekonomizmus vychází z předpokladu kvantifikovatelnosti a převoditelnosti jakéhokoliv dění na mechanický atomismus, vychází environmentalismus i ekologismus z kritiky takového vidění světa. Poměrně přesně to demonstruje ekonomistický a zelený pohled na problematiku hodnot. Ekonomizmus vidí hodnotu jakou funkci ceny – pouze to co se dá kvantitativně ocenit má také „objektivní“ hodnotu. Environmentalismus i ekologismus chápe hodnotu jinak. Buď jako funkci života (biocentrismus) či jako funkci ekosystému (ekocentrismus) nebo jako funkci specifických životních funkcí (zoocentrismus), ovšem nikdy jako pouhý výraz ceny dané entity. Hodnoty nelze odvodit z užitečnosti pro člověka či jím vytvořené kultury, protože existují systémy vysoce převyšující svojí hodnotou lidskou kulturu (či entity, jejichž hodnota nemůže být odvozena z užitečnosti pro člověka). A podobné to je s popisem světa.

Ekonomizmus se snaží v principu o matematizaci, environmentalismus a ekologismus o ontologickou analýzu (určité verze biocentrismu, ekocentrismu, hlubinná ekologie), o emocionální sounáležitost (hlubinná ekologie, zoocentrismus) či o biologizující přístup (ekocentrismus, částečně též biocentrismus). Jde o dva metodicky naprosto odlišné přístupy, které se neshodnou nejen na popisu světa, ale také na samotných nástrojích, které k tomuto popisu máme použít.

5.3 Rozdílný přístup k pojetí času

Posledním rozdílem, který spatřujeme mezi ekonomizmem na straně jedné a ekologismem a environmentalismem na straně druhé je odlišné chápání času. Ekonomizmus a environmentalismus s ekologismem totiž nemohou najít styčný bod i z důvodu odlišného „časového pásma“, ve kterém působí. Ekonomizmus považuje za významné, respektive smysluplně popsitelné pouze události odehrávající se v horizontu několika let – neexistují žádné seriózní předpovědi vývoje ekonomiky v horizontu převyšujícím jednu dekádu, či dokonce jedno staletí. Environmentalismus a ekologismus přitom pracují s časovým pásmem evolučních hodin, které rozhodně netikají v rytmu let, ale století a tisíciletí. Což smysluplnou komunikaci, natož pak kooperaci vylučuje.

Shrňme si. Ekonomizmus jakožto teorie vyššího řádu není slučitelný s žádnou z větví environmentalismu ani ekologismu a to ze tří důvodů: 1. Rozdílného mentálního věku. 2. Odlišného metodického přístupu ke světu. 3. Jiného časového pásma, ve kterém analyzuje svět.

Ekonomizmus může environmentální etiku pouze zdržet na její cestě za novou teorií vyššího řádu, ale nemůže jí předat žádnou smysluplnou informaci na vyšší úrovni abstrakce, o kterou každá teorie vyššího řádu musí usilovat.

III. Etika v podnikatelské praxi

Úvod - o podnikatelské etice kriticky

Jestliže přijmeme tezi K. R. Poppera a I. Lakatose o zásadní roli kritického postoje ve formování vědy, nelze podnikatelskou etiku v současné podobě chápat jako „dospělou“ vědní disciplínu. Jednotlivé koncepty podnikatelské etiky se totiž liší pouze akcentem na některou z okrajových částí, avšak základní předpoklady se jen výjimečně stávají předmětem kritické analýzy. Pokud bychom se chtěli pokusit o syntetickou definici nynější podoby podnikatelské etiky, tj. o zvýraznění toho, v čem se jednotliví autoři shodují, můžeme zvolit následující formulaci: Podnikatelská etika zkoumá a využívá morální hodnoty, principy a standardy, které určují a řídí chování účastníků na všech úrovních hospodářské činnosti. Již z této pracovní definice vyplývá, že je podnikatelská etika pojímána úzce, tj. jako pragmatický nástroj morální optimalizace dnešních ekonomických procesů. Její zaměření přibližně odpovídá duchu současné hlavní vysokoškolské učebnice ekonomie pro ekonomické fakulty.¹⁸⁹ Patrně i proto zařazuje ekonomická teorie etiku do tzv. teorie racionálních očekávání, tj. jako podmínku pro funkčnost ekonomického systému.

Většina učebnic podnikatelské etiky, zejména americké provenience, tak často působí dojmem pouhých příruček, kde obvyklé „Jak v deseti krocích vydělat milión“ nahrazuje o něco méně lákavé: „Jak být úspěšným na trhu prostřednictvím etiky snadno a rychle“. Předmětem etického (morálního) jednání je manager, zaměstnanec či firma. Kritický přístup

¹⁸⁹ Mankiw, N. G. *Zásady ekonomie*. Praha: Grada 2009.

k širší ekonomické, společenské a přírodní realitě chybí. Jedná se o výčet pozitivních příkladů, ze kterých jsou zobecňovány závěry vhodné pro následování. Negativní jevy, spojené s živelnou expanzí ekonomiky v biosféře a s technologickým pokrokem, který dnes ve všech zemích bere lidem práci, jsou opomíjeny. Tím je ignorována nezbytnost ontologického zakotvení etiky (jak ji v první části knihy připomíná J. Šmajš) i vazba podnikatelské etiky na ekonomiku a etiku environmentální (jak se to snaží ukázat B. Binka). Podnikatelská etika není zasazena do širšího kontextu ontického konfliktu kultury s přírodou.

Dalším výrazným nedostatkem současného pojetí podnikatelské etiky je opomíjení vývoje ve vědeckém, filosofickém a ekonomickém myšlení. Jejimi východisky jsou většinou ekonomické teze ze sedmdesátých let minulého století, ve kterých ještě doznívají staré osvícenské ideje. Člověk je v teorii podnikatelské etiky pojímán jako racionální bytost určená úsilím o hledání dobra a ekonomické užitečnosti. Užitečnost podnikání je však chápána abstraktně, a dobro a zlo není vztaženo ani k roli ekonomiky v kultuře, ani k roli kultury v biosféře. Podnikatelská etika tím přispívá k falešnému vidění světa, ve kterém má ekonomický růst ničím nezdůvodněnou prioritu, a člověk je bytostí, která se musí vládnoucím ekonomickým vztahům přizpůsobit.

S odvoláním na první část knihy jde tedy o pojetí etiky v užším smyslu, tj. především jako aplikované tradiční etiky, která má optimalizovat fungování hospodářské aktivity v souladu s pravidly konkurence, tržní regulací a dosahováním zisku. Takto interpretovaná podnikatelská etika se pak často stává pouhou „zbraní“ v ideologickém boji. Politologové útočící na různá pojetí myšlenky sociálního státu, ji v této existující podobě používají jako obhajobu a důkaz mravního základu kapitalismu. Dochází tak k ideologizaci etiky, ke snižování jejího širšího významu a smyslu.

Podnikatelská etika jako aplikovaná forma tradiční etiky na hospodářství vychází tedy z téhož duchovního základu jako současná protipřírodní ekonomika a kultura. Protože není zakotvena v novém ontologickém pochopení světa, její potenciálně pozitivní role při překonávání dnešní globální ekologické krize je omezená. Její úhel pohledu je zúžen pouze na dění a jevy v rámci fungování tržního mechanismu. Snaží se být pragmatickým nástrojem pro podnikatele, managery a ekonomy ke zkvalitnění jejich rozhodovacích procesů v rámci požadavku společenské odpovědnosti v podnikání.

Ačkoliv jsem si „nedospělosti“ a ryze pragmatického charakteru současné podnikatelské etiky vědom, myslím, že její znalost je pro budoucí transformaci důležitá. Z tohoto důvodu koncipuji následující kapitolu způsobem, který přibližuje současná východiska i podobu podnikatelské etiky bez kritického či hodnotícího komentáře.

1 Etická stránka základních ekonomických problémů

Paul A. Samuelson¹⁹⁰ stanovil tři základní okruhy ekonomických problémů, které musí řešit jakákoli hospodářská společnost bez ohledu na rozdílnost nebo stupeň své systémové struktury. Tyto okruhy jsou v nejobecnější rovině také základními ekonomickými problémy každé ekonomiky. Jedná se o otázky co a v jakém množství vyrábět, jak vyrábět a pro koho má být produkce určena. Na první pohled se jejich povaha jeví jako ryze ekonomická. Vnitřně však obsahuje hluboké morální implikace. Odpovědi na ně mají v praxi rozhodující etickou relevanci.

První otázka se týká problémů lidských potřeb. Čím více je žádaný nějaký statek, roste vlivem poptávky stupeň jeho nedostatkovosti a tím je vytvářen tlak na zvyšování jeho produkce. Problematika lidských potřeb je však natolik složitá, že zdokonalování pouze technické stránky jejich uspokojování samotný problém neřeší. Jak na straně poptávky, tak i na straně nabídky se v tomto směru vyskytuje celá řada otázek etického charakteru.

Pestrou škálu lidských potřeb lze rozdělit na potřeby základní a odvozené. Základní mají objektivní charakter a týkají se životně nezbytných statků a služeb bezprostředně nutných k zachování lidského života. Jejich rozsah je oproti šíři všech ostatních existujících potřeb relativně malý. Odvozené lidské potřeby, kterých je většina, svým původem vycházejí ze základních. Vlivem rozvoje kultury a trhu je však jejich charakter již natolik zprostředkovaný, že je mnohdy obtížné vysledovat jejich původní podstatu. Mají subjektivní charakter, který odráží jedinečnost každého subjektu a jeho osobnostních potřeb. Je-li však většina potřeb subjektivního charakteru, objevuje se z hlediska celé společnosti problém posouzení jejich oprávněnosti a stanovení jejich priorit. S praktickou stránkou úlohy hospodářské politiky se zde neodmyslitelně snoubí i morální rovina rozhodovacích procesů v této oblasti. Z etického hlediska lze problém shrnout do zásadní otázky: Má společnost vytvářet podmínky pro uspokojování i takových potřeb, po kterých sice existuje reálná poptávka, ale které ve svých důsledcích realizace působí protispolečensky? (Např. mají neblahý vliv na zdraví populace, demoralizují mezilidské vztahy, způsobují negativní dopad na životní prostředí apod.)

¹⁹⁰ SAMUELSON, P. A., NORDHAUS, W. D. *Ekonomie*. Praha: Svoboda, 1991, s. 24

Dynamika inovačních procesů ve výrobě již dosahuje takové gradace, že je produkováno velké množství výrobků, které dosud neexistovaly, a proto po nich nemohla být ani reálná poptávka. Impulsem pro výrobu tedy není výhradně reálná potřeba, ale často nabídka předchází poptávku a sekundárně probouzí v člověku pocit potřeby nabízeného zboží. Tato skutečnost vrhá nové světlo na otázku „co“ a „kolik“ se má vyrábět i v etickém smyslu. Na trhu je mnoho výrobků, jejichž existenci nevyvolala přímá poptávka a které spotřebitelům a celé společnosti přináší řadu problémů (skrytá rizika účinků, problém likvidace odpadů atd.). Jako morální problém se zde jeví odpovědi na dvě zásadní otázky: Smíme skutečně vyrábět naprosto vše, co lze technicky zhotovit a co dokáže vyvolat poptávkový efekt? Kde leží kvantitativní hranice produkce vzhledem ke spotřebě omezených a neobnovitelných přírodních zdrojů?

Druhý Samuelsonem formulovaný základní problém (jak se má vyrábět) je otázkou po způsobu využívání dostupných zdrojů nebo výrobních faktorů při výrobě zboží a poskytování služeb. Má tedy nejbližší k problému alokace zdrojů. Ekonomický princip je zde transparentní. Znamená usilovat o optimální efektivnost. To znamená v praxi úsporně zacházet se zdroji a minimalizovat náklady, dosáhnout co nevyššího výsledku výroby jak po stránce kvality, tak i kvantitativně a maximalizovat zisk. Při využívání výrobních faktorů v podnicích sehrává etická stránka této činnosti funkci korelátu ve všech rozhodovacích procesech. A to nejen v rovině legality těchto aktivit, ale v celé šíři mravního cítění a konvencí společnosti. Proto je využívání výrobních faktorů limitováno nejen etickým minimem kodifikovaným zákonem, ale i limity osobního svědomí účastníků výroby a obecnou společenskou morálkou. Je to nutnost vyplývající již ze samotného charakteru výrobních faktorů: půdy, práce a kapitálu.

Půda není volným, ale vzácným statkem, který nelze na rozdíl od věcných statků libovolně zvětšovat. Je součástí komplexu přírody jako ekologického systému, který necitlivými zásahy trpí a dopady chybných rozhodnutí v této sféře jsou často nevratné. Mravní odpovědnost podnikatelů se zde nemůže vztahovat pouze na člověka, ale na život obecně, na přírodu jako celek. Práce, ať ve fyzickém či duchovním smyslu, je činností člověka. Každý z nás je osobností se svými nezadatelnými právy. Člověk by proto neměl být používán jako pouhý prostředek k plnění hospodářských cílů. Kapitál, ať již reálný nebo fiktivní, se zdánlivě jeví jako eticky neutrální výrobní faktor. Vždy však bude morálně závažná otázka jeho zdrojů, způsobu nabytí a účelu, ke kterému je použit. Základní etický problém, vyplývající z otázky jak se má vyrábět, lze vyjádřit také otázkou: Lze požadavek maximální efektivity výroby realizovat bez zřetele na přírodní a lidské limity?

Třetí základní problém, komu je určen užitek z vyráběných statků a poskytovaných služeb, je otázkou, kdo je spotřebitelským subjektem. Pojem spotřebitelský subjekt je bohatě strukturovanou kategorií. Zahrnuje individuální spotřebitele, kterými mohou být jednotliví občané v různém sociálním postavení, ale i samotné výrobce, investory, zájmové skupiny, státní instituce a stát jako celek. V nejobecnější rovině se vlastně jedná o problém rozdělování společenského produktu. Cílem hospodářství je působit tak, aby na základě výroby životně důležitých a život obohacujících statků člověku zajišťovalo možnost dobré kvality života jak po materiální, tak i duchovní stránce. Z tohoto účelu vyplývá i nutnost efektivity hospodářství. Z makroekonomického hlediska je mírou efektivního hospodaření velikost společenského produktu, který vzniká při výrobě a odbytu zboží a služeb. Z mikroekonomického hlediska je to zisk, který dosahují jednotlivé podnikatelské subjekty. Čím vyšší jsou zisky a čím vyšší je společenský produkt celého hospodářství, tím lépe může být realizován obecný cíl hospodářství – zajištění vyšší kvality života občanů. Tato jednoduchá logika však nynějším vývojem mnoha národních ekonomik často přestává platit. Za maximalizaci zisků jednotlivých hospodářských subjektů (s jejichž výší zpravidla koreluje i velikost společenského produktu) je mnohdy nutné platit národohospodářskými ztrátami. Pokud podnikatelské subjekty v honbě za maximalizací zisku tlačují mzdy a sociální dávky zaměstnanců, náklady na ochranu životního prostředí, dehumanizují pracovní vztahy, vytvářejí podmínky pro fyzické a psychické vyčerpání zaměstnanců, pro nezaměstnanost, škody na životním prostředí. To vše si sekundárně vynucuje externí náklady z pozice makroekonomické regulace, jejichž tíži musí nést celá společnost. Proto ve vztahu k zisku, ale i objemu produkce, jde stále více o hledání optimalizace, než o jejich maximalizaci. Tyto skutečnosti ve svých důsledcích přímo ovlivňují i adresnost produkce, tedy otázku komu a v jakém rozsahu bude určena. Z makroekonomického hlediska se ústředním etickým problémem jeví otázka: Do jaké míry má stát nést odpovědnost při přerozdělování společenského produktu vůči jednotlivému občanu? V mikroekonomické sféře pak otázka: Z jakých důvodů a do jaké míry je možné při výrobě zboží a poskytování služeb preferovat určité spotřebitelské skupiny před ostatními?

Úvahy o základních problémech každé ekonomiky a jejich etické relevanci dotvrzují, že etické hledisko se váže prakticky na většinu lidských aktivit, postojů a rozhodnutí. Je významným regulátorem a limitem ovlivňujícím samotné cíle a jejich realizaci v ekonomické sféře. Jako velké nebezpečí dnešní doby bývá označován tzv. tržní fundamentalismus. Jde v podstatě o nekritickou preferenci volného trhu a přecenění možností tržního mechanismu. Etické, sociální a politické stránky rozvoje společnosti jsou v rámci tohoto přístupu často

přehlíženy. Ale již Adam Smith zdůrazňoval, že každé tržní hospodářství je schopno fungovat pouze na základě všeobecně platných a uznávaných morálních hodnot, což tvořilo protiváhu jeho teorii o neviditelné ruce trhu. Paul Heyne dokonce tvrdí, že: „...ekonomové začínají znovu objevovat, že křivky nabídky a poptávky, nejzákladnější kameny ekonomické analýzy, závisí na přesvědčeních a závazcích, které jsou ve své podstatě morální povahy.“¹⁹¹

Systém tržního hospodářství není Laissez faire, laissez passer. Je tvořen velkým množstvím pravidel a tím i omezení. Tato pravidla se neustále zmnožují a jsou v různých zemích různá. Jejich cílem je dát hospodářství určitý řád nutný k porozumění jevům a trendům na trhu, pro jejich kontrolu a případnou anticipaci budoucího vývoje. Současný stav ekonomického rozvoje, zejména disproporce mezi vyspělými zeměmi a zeměmi tzv. třetího světa se stává naléhavou etickou výzvou. Vzhledem ke globalizaci a deregulaci trhů a k ekonomickému principu konkurence, který stále více ovládá i mezinárodní vztahy, je zapotřebí se zabývat (formulovat principy a zásady) zejména globální dimenzí dosud neexistujícího sociálního a ekologického tržního hospodářství, jež bude přesahovat všechny úzce národní požadavky.

3 Společenská odpovědnost podnikání

Již Aristoteles ve svém díle *Politika* definuje člověka řeckým termínem **zoon politikon**, tj. jako politického či společenského živočicha. Zdůrazňuje tím, že není pouhým jedincem, osobou, ale jeho existence je bytostně propojena se společností. Pouze v ní má prostor na vlastní svobodný rozvoj, ale je také povinen skládat jí účty ze svého jednání. Požadavek společensky odpovědného jednání by proto měl stát v popředí také dnešních podnikatelských aktivit. Je totiž faktorem, který ovlivňuje hodnocení konečného výsledku podnikání. Neodpovědné chování podniků může zapříčinit ekologickou katastrofu, destabilizovat trh, poškodit zákazníka atd. Mravnost a odpovědnost v ekonomické sféře má celospolečenské opodstatnění. Snižuje náklady sociálních neúspěchů. Morální společnost je i ekonomicky méně nákladná. Snižuje společenské výdaje na donucovací aparát (policii, justici, vězeňství) a potřebu dodatečných nákladů spojených s nápravou škod vzniklých neodpovědným chováním v podnikání. Tím má také nepřímý vliv na daňové zatížení občanů.

Vztah mezi podnikáním a společenskou odpovědností podnikatelských subjektů je jedním z neaktuálnějších témat podnikatelské etiky. Otevírá řadu problémů. Je podnik pouze

¹⁹¹ HEYNE, P. *Ekonomický styl myšlení*. Praha: VŠE, 1991, s. 229

legálním nebo i morálním subjektem? Do jaké míry je nositelem společenské odpovědnosti? Existují nějaké vazby mezi ziskem, způsobem jeho tvorby a společenskou odpovědností? Jaké by měly být priority společensky odpovědného podnikání? Do jaké míry je požadavek společenské odpovědnosti možné vyjádřit v zákonech a do jaké míry je určován politikou a veřejným míněním ve sféře podnikání? Tyto otázky souvisí s problematikou vztahu veřejného a soukromého sektoru, otázkou kvality rozhodování ekonomických subjektů, problémem moci a politických tlaků v ekonomické sféře, vlivu společenského mínění na podnikatelské aktivity atd. Přestože je legitimní požadavek společenské odpovědnosti v podnikání frekventovaným pojmem, jeho výklad je často diskutovaným tématem.

V mnoha jazycích, češtinu nevyjímaje, je pojem odpovědnosti odvozen z latinského *respondeo*, což je odpovídání se někomu, skládání účtů, nebo také prosté odpovídání na otázku. Podle Arna Anzenbachera vyjadřuje situaci, kdy jsme schopni rozumě odpovědět, zdůvodnit své rozhodnutí, činnost nebo chování před ostatními. Tím potvrzujeme skutečnost, že co je dobré a zlé (pro mě, tebe, nás, stát, přírodu atd.) může být předmětem morálního diskursu. Dobro a zlo tak není pouze věcí libovolného soukromého mínění, ale racionální argumentace zaručuje srozumitelnost a pochopitelnost pro každou rozumě myslící (příčetnou) bytost. Dále zdůrazňuje, že jednou z podmínek odpovědnosti je také svoboda bez vnějšího donucení. Ta prý zaručuje suverenitu osobnosti a autenticitu jejích rozhodnutí. V této souvislosti uvádí zajímavý, i když poněkud drsný, ilustrativní příklad Roger Scruton: „Jestliže bychom vy a já byli zavřeni v zapečetěném kontejneru, pak každé mé vdechnutí vás zbavuje vzduchu. Za vaši smrt, která nastane udušením, však nejsem odpovědný, jako bych byl v případě, kdy bych vás do kontejneru sám zavřel a záměrně vyčerpал vzduch.“¹⁹² Uvedená mezní situace má naznačovat, že odpovědnost má intencionální charakter.

Proti takovému pojetí se kriticky staví Josef Šmajs. Podle jeho názoru má člověk **odpovědnost za to, co vykonal** (tj. za dílo, jednání a jeho následky pro druhé i přírodu) a **odpovědnost před něčím**, například před tím, co nevytvořil, a co proto nemá morální právo zničit nebo poškodit. Tato odpovědnost vzniká podle něj samovolně, tím, že subjekt něco dělá, že jedná, aby něčeho dosáhl, třeba jen obživy. Může totiž zbytečně vyhubit vzácný druh, vykácet prales atp. Zdůrazňuje, že osobní svoboda s tím často nemá nic společného.

Jedním z prvních teoretiků obhajujících společenskou odpovědnost podnikání byl Oliver Sheldon. Svoji knihou *Filosofie managementu*, která vyšla v roce 1923, reagoval na všeobecnou poptávku veřejnosti po společenské angažovanosti a odpovědnosti

¹⁹² SCRUTON, R. *Slovník politického myšlení*. 1.vyd. Brno: Atlantis, 1990, s. 86

v podnikání, která byla vyvolána doznívajícím traumatem I. světové války. Sheldon kladl důraz na lidskou stránku podnikání. Společenská odpovědnost podnikání je legitimním požadavkem. Legimitu nalézá v pojetí primárního poslání a cíle podnikání, kterým je podle něj služba veřejnosti. Té by měla být v konkrétní situaci (pochopitelně nikoliv vždy) a za určitých konkrétních okolností přiměřeně podřízena i ziskovost. Jedná se zejména o situace způsobené válkou, živelnými katastrofami a jinými nepředvídatelnými událostmi, které negativně postihují společnost jako celek. Pak je přímo morální povinností podnikatelských subjektů pracovat pro blaho celku bez ohledu na vlastní zisk. K tomuto úkolu je předurčuje jejich ekonomická síla, možnosti a relativní nezávislost a svoboda, kterou ostatní společenské subjekty v dané situaci nemají.

Teze, že za předvídatelné důsledky svého jednání musíme ručit, se stala výchozím bodem etiky odpovědnosti Maxe Webera.¹⁹³ Weber zdůrazňuje, že pokud hledáme nějaký obecný normativ etického rozhodování, musíme mít na zřeteli též důsledky rozhodnutí nebo jednání a s tím spojené převzetí odpovědnosti. Kdo musí dělat ekonomická, ale i politická rozhodnutí, která se mohou dotknout řady lidí a ekonomických subjektů, se musí vždy odpovídat nejen z motivů, které určují jeho myšlení, ale musí se snažit odhadnout (podle nejlepšího vědomí a svědomí) i důsledky pro všechny zúčastněné. Odpovědný odhad zjistitelných důsledků musí být součástí naší mravní volby. Je však důležité zdůraznit, že při odhadu důsledků zamýšleného rozhodnutí nebo naplánovaného jednání se pohybujeme vždy v konkrétní situaci. To znamená, že výchozí instancí jsou pro nás normy a hodnoty utvářející naše smýšlení v reálném čase. Ty nemohou pocházet ze samotného aktu odpovědnosti nebo výhradně z něj. Weber tak čelí možnému nebezpečí zúžení etiky odpovědnosti na hledání pouze finální úspěšnosti rozhodování a jednání. Tím by byla přiznána normativita všemu, co přináší nebo slibuje úspěch v pragmatickém smyslu a nebere zřetel například na volbu prostředků, kterými chceme dosáhnout vytýčených cílů. Eticky kvalifikovaná odpovědnost by tak byla degradována na neblaze známou zásadu, že účel světí prostředky.

Svým neslavným pojednáním o společenské odpovědnosti podnikání v Times Magazine z roku 1977 se mezi její nekompromisní odpůrce zařadil nositel Nobelovy ceny za ekonomii Milton Friedman.¹⁹⁴ Podle něj musí být jediným cílem podnikání maximalizovat zisk. Požadavek společenské odpovědnosti v podnikání považuje za hlavní destabilizační

¹⁹³ Viz blíže WEBER, M. Politik als Beruf. In: *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen 1958, s. 493-548

¹⁹⁴ FRIEDMAN, M. *The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits*. New York: Times Magazine, 13. září 1970, s. 33

prvek svobodné společnosti. Jedinou morální povinností managerů je co nejlépe řídit firmu ve prospěch jejích vlastníků, protože tak je automaticky uspokojen každý účastník podnikání. Vlastníci mají vyšší zisk, státu jsou odvedeny vyšší daně, zaměstnanci mohou mít vyšší plat, zákazníci mohou získat vyšší kvalitu zboží a služeb za nižší nebo stejnou cenu atd. Princip konkurence a svobodný trh sám „moralizuje“ chování podniků. Friedman je přesvědčen o existenci neviditelné morální síly trhu, která svým působením reguluje chování ekonomických subjektů. Neekonomická hodnocení morálního charakteru jsou v ekonomickém prostředí irelevantní. Je třeba usilovat pouze o maximalizaci ekonomické svobody. Ta je nezbytnou podmínkou svobody politické. Existence svobodného trhu omezuje počet politicky motivovaných rozhodnutí a tím zvětšuje míru svobody celé společnosti.

Liberální ekonom John K. Galbraith spojuje společenskou odpovědnost v podnikání více s právními normami a politikou než s „neviditelnou rukou“ morální síly trhu.¹⁹⁵ Shoduje se s Friedmanem v tom, že požadavek společensky odpovědného chování a s tím spojené rozhodování morálního charakteru firmám nepřísluší a nemělo by vůbec být v jejich výbavě. Morální odpovědnost podniku nemá být větší, než představuje všeobecný rámec právní a politické loajality. Podle Galbraitha je otázka společenské odpovědnosti plně v rukou politiků, kteří určují prostřednictvím svých volebních programů a vládních prohlášení celospolečenské priority. Dalším regulativem pak již může být pouze právo v otázce legality podnikatelských aktivit.

3.1 Teorie participujících skupin

Od 80. let dvacátého století se v ekonomické teorii i v ekonomické praxi šíří uplatňování odpovědnosti prostřednictvím *teorie participujících skupin* (stakeholders). Ty tvoří akcionáři, zaměstnanci, zákazníci, dodavatelé, konkurenti, regionální správa, vláda, společnost jako celek atd. Jsou to tedy všechny skupiny participující na činnosti podniku. Existuje zde vztah vzájemnosti. Každá skupina je osobitým způsobem zainteresovaná na podniku a podnik svými aktivitami ovlivňuje míru uspokojení jednotlivých skupin. Akcionář má na podniku vlastnický zájem, zaměstnanci požadují spravedlivou mzdu za svoji práci, zákazníci chtějí za své peníze odpovídající kvalitu zboží a služeb, dodavatelé za svůj materiál příznivou cenu, konkurence očekává korektnost vztahů, regionální správa např. pomoc při řešení místní zaměstnanosti, stát očekává čestný odvod daní a společnost jako celek společensky

¹⁹⁵ Viz blíže GALBRAITH, J. K. *Economics and The Public Purpose*. New York: New American Library, 1973

odpovědné chování nedevastující životní prostředí, neohrožující zdraví obyvatelstva, neporušující lidská práva a svobody atd. Úkolem managerů je harmonizovat tyto legitimní zájmy participujících skupin, ve svých rozhodováních za to nést zodpovědnost a co nejlépe je uspokojovat. Stakeholders jsou totiž nositeli ekonomické a politické moci. Bez jejich podpory by podnik prakticky nemohl existovat. Smyslem podnikání se tedy stává služba zájmům participujících skupin. Veškerá odpovědnost s tím spojená se odehrává výhradně na této bázi a měla by být výchozí politikou firmy. Síla vlivu a moci však není u všech stakeholders stejná. Ve vztahu k podniku jsou proto rozděleni na primární a sekundární. Zájmy primárních bývají zohledňovány přednostně, protože jsou k firmě (a firma k nim) vázáni nejúžeji. Jedná se o zaměstnance, vlastníky – akcionáře, zákazníky, dodavatele, konkurenci a věřitele. Zaměstnanci jsou považováni za nejdůležitější skupinu. Vkládají do podniku svoji každodenní práci a jsou na něm bezprostředně existenčně nejvíce závislí (více jak vlastníci, zákazníci, věřitelé atd.). Jsou držiteli moci kolektivního vyjednávání, od nich je odvislá intenzita a produktivita práce, jsou organizováni v odborech a mohou stávkovat. Mezi sekundární participující skupiny bývají zařazovány např. místní zastupitelstva, média, profesní organizace, zájmová sdružení, veřejnost obecně atd.

I když teorie participujících skupin není koncepčně uzavřenou teorií a stále se vyvíjí, lze již nyní na její adresu vznést několik zásadních výhrad. Například dělení skupin na primární a sekundární je z morálního hlediska v přímém rozporu s Kantovou autonomní etikou *kategorického imperativu*. V praxi podle takového dělení musí často docházet k situacím, že s některými skupinami lidí se bude zacházet jako s pouhým prostředkem, který poslouží k dosažení uspokojení zájmů jiných skupin. Skutečnost, že je prakticky nemožné vyhovět ve všech situacích naprosto všem, degraduje požadavek mravní odpovědnosti managementu za svá rozhodnutí. Ta se pak mohou odvíjet pouze od účelových preferencí, které se v čase „pružně“ mění podle sílicího nebo slábnoucího tlaku a moci jednotlivých skupin. Navíc jsou manažeři držiteli zmocnění jako zástupci akcionářů a ze zákona přímo povinni respektovat především jejich zájmy. Oproti jiným skupinám tento typ vztahu neexistuje.

Ani dané zmocnění však managera neopravňuje jednat v rozporu s obecně uznávanými morálními principy. Kritéria odpovědnosti nelze stanovovat z bezprostředních rozhodnutí, co je momentálně třeba udělat, bez zřetele na tyto principy, které konkrétnost každé situace přesahují a vztahují se více k obecné rovině vnímání mravnosti. Teorie sice správně reflektuje skutečnost, že dnes již podniky musí kromě dosahování zisku brát velice vážně také potřeby a zájmy jednotlivců a skupin, které mohou ovlivňovat rozhodování managementu nebo jsou

tímto rozhodováním sami ovlivňováni. Na druhé straně však již neříká, jak, jakým způsobem a jakými nástroji přinutit například firmu, aby obětovala část svého zisku ve prospěch uspokojení zájmů jiných skupin. Dalším problémem je fakt, že teorie se doposud zaměřovala zejména na specifikaci povinností a s nimi spojenou odpovědností managerů a vedení podniků. Otázka odpovědnosti a povinností participujících skupin vůči firmě byla zatím opomíjena. Problematických situací se v tomto ohledu nabízí celá řada. Pokud podnik investuje vysoké prostředky do vzdělání a výcviku svých zaměstnanců, je jejich povinností v něm setrvat, i když jim jiný podnik nabízí vyšší mzdu? Do jaké míry, jakou formou a zda vůbec je přípustné lobování skupiny u vedení podniku?. Teorie participujících skupin doposud nestanovila ani obecná práva a povinnosti každé skupiny vůči podniku ani nenavrhl a následně nerozpracovala mechanismy a nástroje, pomocí kterých by bylo možné řešit případné konflikty vyplývající ze střetu zájmů.

Výchozím bodem všech úvah o společenské odpovědnosti podnikání musí být jednoznačné stanovisko k problému, zda má být na podnik nahlíženo také jako na morální subjekt. Přes všechny uvedené argumenty proti lze konstatovat, že ano. Vyplývá to již ze samotné možnosti mravního hodnocení veškerých aktivit ve společnosti, ekonomické nevyjímaje. Společnost jako celek (prostřednictvím svých institucí) umožňuje jednotlivým subjektům realizovat své záměry a cíle. Proto je z její strany požadavek společensky odpovědného chování naprosto legitimní a logický. Každá podnikatelská činnost je vždy zasazena do kontextu určité společenské kultury, v rámci které existuje celá řada kodifikovaných i nekodifikovaných pravidel a společně sdílených hodnot, jejichž podstata je morální povahy. Jejich prizmatem je nahlížena a prostřednictvím společenského mínění hodnocena. Podnikání tak získává mimo jiné i charakter určitého mravního závazku (ať již si to jednotlivé ekonomické subjekty uvědomují či nikoli), ze kterého se v rámci kontextu dané společnosti prakticky nemohou vyvázat. Mravní vyspělost subjektů má přímý vliv na míru zažívané odpovědnosti vůči celé struktuře společnosti. Jednotlivci a podniky, kteří podřizují své chování a jednání etickým a sociálním hodnotám, které pozitivně přesahují rámec a požadavky zákonů, získávají společenskou prestiž a uznání. Proto jedním z hlavních posláních podnikatelské etiky by mělo být vytvoření efektivní autoregulace v rámci tržního mechanismu. Mnozí optimističtí ekonomové tvrdí, že čím bude vyšší, tím bude umožněna i vyšší míra liberalizace trhu a bude klesat význam legislativy, byrokracie, státní kontroly. Na kolik je tento pohled opravdu realistický, ukáže čas.

4 Etické chování podniku je konkurenční výhodou

Globalizace trhů, diverzifikace výroby a vzrůstající kupní síla obyvatelstva (zatím jen ve vyspělých zemích) jsou ekonomickými znaky současnosti. Nová situace s sebou přináší i nový pohled na konkurenční vztahy. Řada tradičních konkurenčních výhod na trhu postupně ztrácí svoji váhu a ustupuje výhodám nového charakteru. Udržení výhody levné pracovní síly nebo výhody z úspor při hromadné výrobě, úspory z velikosti podniku, z vlastnictví kapitálu, z přístupu k surovinovým zdrojům atp., to vše jsou přednosti minulosti. Globalizační procesy umožnily kapitálu, svobodný přístup k surovinovým zdrojům a zejména k informacím. Konkurenčními trendy současnosti jsou inovace, modernizace, vzdělanost a kvalifikace, rychlost, flexibilita a kreativita. Dnes již nejde o to vyrovnat se konkurenci ve výrobě srovnatelným výrobkem, ale být zvláštní, originální, jiný než všichni ostatní, mít strategickou vizi. Bylo-li kýženým cílem podniku až doposud dosáhnout vnitřní stability, heslem současnosti je změna.

V nových podmínkách vzniká i nové pojetí vztahu ke konkurenci. Padá dogma tradičního přístupu, který má své kořeny již v 19. století. Konkurenční boj v podobě konkurent-nepřítel a „války všech proti všem“ je již na ústupu. Na trhu jsme svědky fúzí, akvizicí, joint-ventures řady donedávna nesmiřitelných rivalů. Renomovaný americký ekonom Lester Thurow dokonce tvrdí: „Konkurence budoucnosti se budou trochu podobat soutěžím v kolektivních sportech, v nichž panuje současně soupeření i spolupráce. Můžete jít na zápas a hlasitě podporovat různé týmy a přesto být po zápase kamarádi. A samozřejmě musíte určité věci dělat ve vzájemné spolupráci – sehnat rozhodčího, najmout stadion, dohodnout se na pravidlech“. A dále pokračuje: „Skutečnost je taková, že vyhrát chtějí všichni. Musíme si však uvědomit, že spolupráce je nezbytnou podmínkou toho, abychom tuto hru vůbec mohli hrát.“¹⁹⁶

Každá forma spolupráce, má-li být efektivní, se musí zakládat na vzájemné důvěře, úctě, respektu, vstřícnosti a smyslu pro fair play. Jinak se stává pouze účelovým spojením, kalkulem, který nemůže mít dlouhodobé trvání. Zmíněné hodnoty se však nacházejí již nad rámcem právních zákonů. Ty určují pouze nezbytné mravní minimum praxe, její legalitu. Chování jednotlivých podniků na trhu, jejich etičnost, může společnost kontrolovat. Sleduje bezprostřední jednání se spotřebitelem, garance a odpovědnost, kterou podnik vykazuje při realizaci svých výrobků a služeb, jeho vztah k životnímu prostředí a konkrétní opatření,

¹⁹⁶ Gibson, R. (ed.). *Nový obraz budoucnosti*. Praha: Management Press, 1998, s. 231

kterými je chráněn, jeho dobročinnost a společenskou angažovanost ve věcech veřejných atd. Pokud se firma pouze proklamativně přihlásí k určité odpovědnosti, kterou nedodrží (rozpor mezi slovy a činy), je společenským míněním morálně diskvalifikována z hospodářské soutěže. Míra etičnosti chování podniku se tak stává komparativní výhodou na trhu, která umožňuje lépe zhodnotit podnikatelské úsilí vynakládané na realizaci podnikatelských záměrů. Z dlouhodobého hlediska se může stát stejně důležitou konkurenční výhodou, jakou jsou například velké inovační investice. Etika v podnikání je novým integrujícím prvkem, který tvoří podstatu společenské kooperace. Očekávání, že úmluvy budou dodržovány, práva respektována, pravidla ctěna atd. jsou naprosto legitimní a mají svoji racionální logiku. Zakládají samu možnost ekonomických aktivit a stávají se obecně jejich výchozí podmínkou. Proto i etiku lze zahrnout do teorie racionálních očekávání. Zjednodušeně se jedná o myšlenku, že naše dnešní očekávání v podstatě formuje zítřejší skutečnost. To znamená, že budoucnost je v naší přítomnosti již obsažena ve formě očekávání.

Přes všechna očekávání je však zřejmé, že trh netvoří jen samí vzorní jedinci. Mravní očekávání proto nemusí plnit všechny podnikatelské subjekty. Teorie her prokázala, že psychologicky postačuje pouze vědomí, že v tržním mechanismu existují lidé (podniky, profesní svazy, atd.), kteří se ve svých mravních soudech neohlížejí jen na ekonomické důsledky svých rozhodnutí a jsou schopni také konat podle nepodmíněného kategorického morálního imperativu v kantovském smyslu. Víra v existenci těchto „spravedlivých“ je velice důležitá a podporuje samotný smysl podnikání. Stimuluje princip kooperativních řešení a posiluje etický optimismus podnikání. Tam, kde tyto předpoklady nenacházíme, může do jisté míry zamezit nelegálním postupům v ekonomických aktivitách právní úprava. Nedokáže však nahradit individuální étos účastníků trhu, který vnitřně, morálně pozitivně, usměrňuje chování ekonomických subjektů. Někdy stačí existence pouze několika ekonomicky silných subjektů, které se shodují v uznání společných etických hodnot a principů (korespondujících s celospolečenským zájmem) a mravní úroveň trhu je tak výrazně stabilizována. Pokud s nimi ostatní chtějí komunikovat, obchodovat, nebo spolupracovat, musí se přizpůsobit a vyhovět jejich morálním nárokům.

Dobrá pověst, dobré jméno podniku, pro které se vžil v podnikatelské etice termín *goodwill*, bývá výsledkem dlouhodobého pozitivního působení firmy na trhu. Je výrazem jejího odpovědného chování v tržním prostředí ke všem subjektům, jejichž zájmy se do něj nějakým způsobem promítají. Dnes to již není spotřebitel, dodavatel, akcionář, konkurence, stát, ale také celý komplex přírody, životní prostředí. Goodwill představuje cílevědomou,

systematickou práci spojenou často i s nemalými náklady. Postupně se stává trvalým znakem vytvářejícím *image*, tj. vzhled, tvář firmy. Termíny *image* a *goodwill* bývají často ztotožňovány. *Image* je však pouze vnějškovou stránkou zachycující často jen první dojem. Ten může pramenit z příjemného, estetického prostředí prodejen, oblečení zaměstnanců, vybavení kanceláří atd. Pokud je nám však prodán nekvalitní výrobek, nevyřízena naše reklamace a ještě se k nám chovají arogantně, sebelepší vzhled nebude kompenzovat naši nespokojenost. Aby měla *image* opravdu hlubší a trvalou vypovídací hodnotu, musí být vždy podepřena *goodwillem*. *Image*, osobitý a jedinečný vzhled podniku, dokáží odborníci vytvořit v krátkém čase. Záleží jen na invenci designérů, architektů, módních návrhářů a na finančních možnostech. Vytvoření *goodwillu* je však záležitostí dlouhodobou. Jeho budování se ale z dlouhodobějšího časového hlediska vyplatí. Dokáže totiž výrazně zvýšit hodnotu podniku, je zdrojem nemalých úspor investic a přináší řadu zvýhodnění v podobě tzv. nehmotných aktiv, která posilují pozici na trhu. Etické chování se tak stává významným faktorem i ekonomického charakteru, rozšiřujícím škálu konkurenčních výhod podniku.

Která nehmotná aktiva, vážící se na *goodwill*, tedy podnik zvýhodňují? Existuje jich celá řada. Zaměřme se pouze na ty nejvýznamnější. Podnik s *goodwillem* lze především označit za tzv. *zdravý podnik*. Panuje v něm pozitivní vnitropodnikové etické klima. Zaměstnanci nemají snahu podvádět, krást, pracují ve firmě rádi a neformálně cítí za její činnost spoluodpovědnost. Nejsou lhostejní, neprodukují zmetky, naopak jsou aktivní, kreativní a vstřícní k zaváděným inovačním změnám. To vše výrazně snižuje náklady na vnitropodnikovou kontrolu. V podniku existuje efektivní komunikace, která vychází z atmosféry vzájemné důvěry. Ta se výrazně podílí na efektivitě práce managementu a přináší vyšší stupeň produktivity práce. Průvodním znakem *goodwillu* je na trhu věrnost zákazníků obchodní značce (angl. *brand loyalty*). Ta není podmíněna pouze kvalitou výrobku nebo služby, ale i širším kontextem společenského hodnocení morální povahy. V něm hrají roli i neekonomické aktivity podniku jako je dobročinnost, vztah k životnímu prostředí atd. Jistota víceméně stabilního okruhu zákazníků přináší velké úspory v reklamě. Reklamní kampaně mohou být zaměřeny pouze na propagaci měnícího se sortimentu a ne již na zviditelňování pouhé existence firmy. Další oblastí zvýhodnění je sféra odběratelsko – dodavatelských vztahů. Renomovaný podnik může být dokonce v situaci, kdy dodavatelé o jeho přízeň soupeří, protože případná spolupráce zvýší i jejich prestiž. Nabízejí slevy, bezhotovostní platby, upřednostnění v dodávkách je-li něčeho nedostatek, rozložení platby za dodaný materiál, atd. Dodržování smluv, platební morálka, důvěra - další ze znaků *goodwillu* - přinášejí úsporu prostředků, se kterou firmy, pracně si teprve budující síť dodavatelů a

odběratelů, nemohou počítat. Výsledkem působení goodwillu je také kredibilita vůči finančním institucím. Získání úvěru nebo jiných finančních služeb pro firmu, jejíž chování a výsledky na trhu mohou jejich poskytovatelé dlouhodobě sledovat, je daleko snazší než pro neznámé firmy nebo pro ty, o jejichž aktivitách nelze říci nic pozitivního. I v otázce přidělování státních zakázek lze goodwill považovat za konkurenční výhodu. Dlouhodobé úspěšné působení podniku na trhu, pozitivní vztah k věcem celospolečenského zájmu, mravní bezúhonnost, to vše jsou devizy, které jej upřednostňují před ostatními „nečitelnými“ podniky. Ty sice formálně dokládají svoji kapitálovou sílu, zahraniční kontakty, ale jejich dosavadní působení zůstává tajemstvím. Bude-li zahraniční subjekt uvažovat o přímém vstupu na domácí trh, například prostřednictvím fúze, jeho výběr bude jistě kromě jiných ukazatelů výrazně ovlivňován mírou goodwillu podniků, které přicházejí do úvahy.

Všechna uvedená nehmotná aktiva se podílejí na celkovém zhodnocení podniku. Jejich kvalitu lze dokonce v účetnictví kvantifikovat. Goodwill se tak stává jednou z forem ocenění podniku. Lze jej vyjádřit jako rozdíl mezi tržní cenou (aktualizovanou hodnotou H_a) firmy a její účetní hodnotou, tj. hodnotou základních prostředků surovin, materiálů, polotovarů, náhradních dílů, výrobků na skladě, předmětů postupné spotřeby, hotovosti a pohledávek (úhrnně H_u). Pokud je rozdíl mezi H_a a H_u kladný ($H_a - H_u > 0$), označujeme tento stav jako goodwill. Je však nutné zdůraznit, že byla stanovena minimální hranice pěti let, po které musí firma na trhu působit, aby bylo možné goodwill zjistit. Pro firmy s vysokým goodwillem bývá charakteristické chování, které filozofická etika označuje termínem *epikie* (z řec. *epieikeia* – slušnost). Jedná se o chování s vysokou mírou projevení společenské odpovědnosti, která v pozitivním smyslu přesahuje literu zákona a činí více než je nezbytně nutné pro obecné blaho. V praxi se jedná o dodržování nepsané zásady – dát vždy něco navíc než jsme povinováni. A tak, aniž by podnik k tomu cokoli zavazovalo, poskytne zákazníkům za stejnou cenu o půl litru nápoje více, zdarma dopravu a po určitou dobu i servis zakoupeného zboží atd. Tyto podniky prokazují svoji společenskou zodpovědnost používáním obalů z recyklovatelných materiálů, podílejí se na sociálních a ekologických projektech regionální správy, sponzorují sportovní aktivity atd. Svoji činností dobrovolně, z vlastní vůle přispívají ke zvýšení obecného blaha.

Důkazem, že goodwill je významnou konkurenční výhodou na trhu je bohužel také zbožní pirátství. Výrobek nižší kvality, vyrobený s podstatně menšími náklady, je anonymním výrobcem označen logem známé firmy s dobrou pověstí (kosmetika, CD nosiče, jeansy, alkohol atd.). Parazitismus na goodwillu jiných může nabývat i rafinovanějších podob. Lze tak na trhu koupit vedle sportovní obuvi Addidas i boty Abbibas, hodinky Omega stejně jako

Onega atd. Využit goodwillu renomovaných firem lze také legálním a morálně relevantním způsobem. Jedná se o *franchising*, který vznikl v osmdesátých letech 20. století USA. Představuje moderní obchodní metodu prodeje zboží a služeb. Je ideální formou podnikání pro začínající malé a střední podnikatele. Firma mající goodwill umožňuje těmto podnikatelům vyvíjet činnost pod svým obchodním jménem nebo ochrannou značkou. Na základě franchisingové smlouvy poskytne své know how, tj. celkovou koncepci podnikání od založení podniku, vyškolení pracovníků, technologii výroby, až po poradenskou činnost a pomoc při vedení. Mezi nejznámější zahraniční firmy, pohybující se na našem trhu a praktikující tuto metodu, patří Mc.Donald, Tchibo, Le Café, Fried Chicken a Personal Computers, Ltd. Dnes již ale i české firmy (např. Bohemia Crystal, ETA, Škoda) využívají výhod franchisingu pro rozšíření možností přístupu svých produktů k zákazníkovi.

5 Strategie CSR a nové formy firemní odpovědnosti

5.1 Strategie CSR

Průzkum Společnosti pro výzkum trhu TNS Emnid se v roce 2007 zaměřil na preference spotřebitelů. Pro 1300 německých respondentů byly dle očekávání rozhodující vztahy mezi cenou a výkonem (78%) a míra kvality výrobku (75%). Dobrá pověst (goodwill) firmy byla rozhodující pro 70% spotřebitelů. Zajímavým zjištěním však bylo, že téměř polovina dotazovaných uvedla, že určité výrobky a služby z etických důvodů bojkotuje. Důvody odmítavého postoje jsou na příklad využívání dětské práce, výrobky na základě genové modifikace, nedodržování humánních podmínek chovu zvířat, používání těžce recyklovatelného materiálu atd. 44% respondentů uvedlo, že je ochotno zaplatit více za výrobek, který je ekologicky šetrný k životnímu prostředí. Informace o společenské a ekologické angažovanosti firem přijímá 69% dotazovaných z médií. Celosvětový trend společenské odpovědnosti v ekonomické sféře, kterou dobrovolně přejímá stále více podniků, nelze jistě chápat jen jako výsledek jejich etického entuziasmu, ale zejména jako reakci na požadavky společnosti. Studie dokládají, že spotřebitelé stále více upřednostňují podniky, které se angažují pro obecné blaho.

Od devadesátých let 20. století, nejdříve ve Velké Británii a později celosvětově, se počalo používat termínu *Corporate Social Responsibility (CSR)* – společenská odpovědnost firem. Impulzem k tomu bylo medializované vyšetřování britské nadnárodní firmy British Petrol. Soud šetřil míru její účasti na smrti několika demonstrantů u jejích zařízení

v Kolumbii. I když vyšetřování přímé zavinění ze strany BP neprokázalo, firma sama radikálním způsobem přehodnotila svoji politiku a strategii v otázce společenské odpovědnosti v zemích a místech kde působí. Dnes patří podle žebříčku časopisu Fortune mezi nejodpovědnější firmy. Asi ve stejné době se v USA rozhořel skandál kolem známé firmy Nike, který také zde otevřel otázku společenské odpovědnosti podniku pro celospolečenskou diskuzi. Časopis New York Times odhalil a zveřejnil zneužívání pracovní síly formou otrocké práce u jednoho z jejich největších dodavatelů v Indonésii. Firma Nike musela čelit ze strany amerických zákazníků celé řadě bojkotů, protože ti se nechtěli smířit s jejím pasivním přístupem k řešení skandálu. Trvalo několik let, než se firmě podařilo v USA obnovit ztracený goodwill. A to teprve tehdy, až transparentně změnila svůj postoj k řešení kvality pracovních podmínek u svých dodavatelů po celém světě.

Zkratka CSR se stále častěji objevuje ve slovníku ekonomů. Vyjadřuje **dobrovolný závazek firem chovat se v rámci své činnosti odpovědně k prostředí a společnosti, ve které podnikají**. Podniky, které přijaly CSR za svou, si dobrovolně stanovují vysoké etické standardy, usilují o minimalizaci negativních dopadů své produkce na životní prostředí, pěstují dobré vztahy se svými zaměstnanci a podporují region, ve kterém působí. Společným obecným základem těchto aktivit je, že jdou vždy nad rámec povinností daných zákonem. Takové firmy zkvalitňují podnikatelské prostředí jako celek. Stávají se atraktivním zaměstnavatelem, žádaným obchodním partnerem, důvěryhodným subjektem pro regionální a státní správu.

Image a goodwill firmy na regionální, státní a mezinárodní úrovni se dnes již zdaleka nehodnotí pouze ekonomickými ukazateli. Stále více se hodnotí, co firma přináší rozvoji regionu a státu, jak pomáhá v jejich snahách o zlepšení kvality života občanů a zařazování se do evropských a světových struktur. Strategickým záměrem CSR je proto hledání účinnějších sociálních vazeb mezi zaměstnanci a managementem uvnitř podniků, mezi personálem firem, občanskou veřejností a představiteli regionální a státní správy. CSR v současnosti zaměřuje své aktivity na tyto tři oblasti společenské odpovědnosti:

- *ekonomickou odpovědnost*, tj. na úsilí o dlouhodobou prosperitu podnikání v regionech působnosti firem, což se pozitivně promítá do rozvoje zaměstnanosti,
- *environmentální odpovědnost*, která představuje ochranu a udržitelnost kvality životního prostředí pro občanskou veřejnost a s tím související racionální čerpání a obnovování zdrojů regionu,

- *sociální odpovědnost*, související s aktivitami zvyšujícími kvalitu života lidí v regionu, s jejich kulturním, a sportovním vyžitím, zvyšujícím jejich vzdělanost atd.

Tyto tři oblasti odpovědnosti představují tzv. *Tripple – bortím – line business*, trojí základ podnikání. Vychází z obecného názoru, že celkové chování firmy by mělo být poměřováno a hodnoceno na základě kombinovaného přispění k ekonomické prosperitě, environmentální kvalitě a společenskému kapitálu. Společenská odpovědnost firem bývá také označována zkratkou „3P“ - odpovědností vůči lidem (*People*), planetě Zemi (*Planet*) a zisku (*Profit*). Existuje celá řada definic CSR. Všechny se ale většinou shodují na těchto jejích charakteristikách:

- *univerzálnost*, definice společensky odpovědného podnikání platí pro všechny typy podnikání,
- *zdůrazňování dobrovolnosti*, společensky odpovědné podnikání by mělo být založeno na dobrovolném závazku firem a jejich managementu podnikat způsobem, který překračuje rámec právních ustanovení a povinností vyplývajících z dodržování obchodních smluv,
- *aktivní spolupráce se zainteresovanými subjekty* (stakeholders), tedy s těmi, kteří mohou ovlivňovat činnost podniku nebo jsou sami jeho činností ovlivňováni,
- *závazek přispívat k rozvoji kvality života*, která vyjadřuje celkový blahobyt jednotlivců a celé společnosti, zahrnuje životní podmínky a možnosti kontroly zdrojů,
- *zdůrazňování rozvoje, ne jen růstu*, ústup od výhradního posuzování úrovně společnosti pouze produktivitou a jejími ukazateli,
- *pojmenování třech oblastí*, ve kterých se odpovědné podnikání konkrétně projevuje, ústup od chápání podnikání jako činnosti zaměřené výhradně na zisk, ale jeho začlenění do širšího rámce společenských a ekologických vztahů.

Jedním z významných nástrojů, jak prezentovat CSR veřejnosti, jsou výroční zprávy. Podle průzkumu KPMG International Global Mining Reporting Survey z roku 2006 vydávalo jen v odvětví těžebního průmyslu, které je tradičně společensky velmi citlivě vnímáno, 60% společností každoročně samostatné výroční zprávy, aby svoje aktivity učinily transparentními pro veřejnost, popřípadě demonstrovaly své snahy o šetrný přístup k přírodě

a zdraví občanů. V roce 2003 to bylo jen 44% společností. Pod tlakem veřejného mínění dnes již takřka každá firma, která vydává výroční zprávy se musí, byť i jen dílčím způsobem, dotknout tématu CSR, který reprezentuje celospolečenský zájem.

Jako příklad systematicky realizovaného programu CSR v rámci podnikové strategie může posloužit švédská firma IKEA, specializující se na prodej nábytku a bytových doplňků. Vlastní a provozuje více než 200 obchodů v Evropě a USA a je největším obchodním domem s nábytkem na našem trhu. Její krédo: Domov, nejdůležitější místo... asociuje hodnoty jako bezpečí, rodina, intimita, zázemí. Firma se ve svých aktivitách v rámci CSR zaměřuje zejména na sociální sféru a ochranu životního prostředí. Snaží se na mezinárodním poli zajistit odpovídající pracovní podmínky pro zaměstnance svých dodavatelů a podnikat aktivní kroky proti dětské práci. Jejich projekt: Vyšíváme lepší budoucnost, dal práci takřka dvou tisícům indických žen z chudinských čtvrtí, které vyšívají povlaky na polštáře Ikea PS Grindtorp. Získávají tak finanční prostředky, díky kterým jejich děti mohou chodit do školy a nemusejí pracovat. IKEA se zaměřuje zejména na pomoc dětem. Dlouhodobě spolupracuje s organizací Save the Children, Světovou zdravotnickou organizací (WHO) a zejména podporuje programy pomoci prostřednictvím UNICEF. Dvakrát ročně poskytuje této organizaci prostory svých prodejen pro jejich prodejní stánky. Jen v České republice bylo díky této akci na příklad v roce 2006 získáno 1.660 234,- Kč, což je částka která umožnila zajistit speciální terapeutickou výživu pro tisíce podvyživených dětí. Desetiletá spolupráce s UNICEF na mezinárodním poli přinesla částku téměř 400 milionů Kč, včetně příspěvku 44 milionů Kč na program očkování a ochrany dětí v Indii. V české republice každý její obchodní dům každoročně vybere ve spolupráci s místním obecním úřadem neziskovou organizaci zaměřenou na práci s dětmi a pomáhá jí vybavovat nábytkem.

Druhou prioritou v rámci CSR je pro firmu IKEA ochrana životního prostředí. Udržuje kontakty a pomáhá organizacím, jako je Greenpeace a zejména spolupracuje se Světovým fondem na ochranu přírody (WWF). Zde pomáhá mapovat původní pralesy a zabránovat tak nelegální těžbě dřeva. IKEA propaguje a dodržuje zásadu, že má-li být dřevo dobrou ekologickou volbou, musí pocházet z odpovědně spravovaných lesů a z legálních zdrojů. Při transportu výrobků používá výhradně recyklovatelné obaly. Ve všech svých obchodních domech mají pro zákazníky viditelně umístěné nádoby na tříděný odpad. Zde mohou vracet obalový materiál ze zakoupených produktů, přinést nebezpečný odpad, jako jsou baterie a žárovky a vrátit starý nabídkový katalog k recyklaci. Všude, kde to instalace dovoluje, používá tato firma úsporné žárovky, světlo a spouštění vody funguje na fotobuňku.

Při architektonických návrzích svých nově otevřených obchodních domů klade důraz na využívání nejmodernějších technologií ekologicky přijatelného stavebnictví.

V roce 1990 byla v Londýně založena *The Prince of Wales International Business Leaders Forum* (IBLF), mezinárodní nezisková organizace, Jejímž prezidentem je princ Charles. Jejím zaměřením je propagace a budování strategie CSR u firem v Evropě i ostatním světě. Působí ve více než 90 zemích a poskytuje poradenství, školení a ucelené programy implementace CSR do podnikových strategiích. Spolupracuje s více než 100 nadnárodními společnostmi, jako jsou například Coca-Cola, Volkswagen, Vodafone, BP atd. Na Světovém ekonomickém fóru v Davosu v roce 1999 navrhl generální tajemník Kofi Annan iniciativu, která je známá pod názvem *Global Compact*. Je globální dohodou mezi Spojenými národy a světem podnikání a obchodu. Jde v ní o sdílení výhod, které přináší globalizace pro co nejširší okruh lidí světa, při naplňování jejich ekonomických a sociálních potřeb. Vychází z devíti klíčových zásad převzatých ze Všeobecné deklarace lidských práv, pracovních zásad Mezinárodní organizace práce a zásad týkajících se rozvoje a životního prostředí přijatých na konferenci v Riu de Janero. Je výzvou soukromému podnikatelskému sektoru, aby tyto zásady převzal a uplatňoval v praxi. V oblasti lidských práv vyzývá podniky k jejich dodržování a respektování, v oblasti pracovních práv se zaměřuje na eliminaci otročké a nucené práce, na svobodu sdružování, zamezení diskriminačních praktik (rasa, pohlaví, přesvědčení) ve vnitropodnikovém životě, v environmentální oblasti vyzývá firmy k ochraně a šetrnosti vůči životnímu prostředí (snížené čerpání omezených zdrojů, recyklace, šetrné technologie) a vyjadřuje jasné stanovisko k otázce korupce v ekonomické sféře.

Od roku 2004 připravovala mezinárodní standardizační organizace ISO novou normu pro oblast společenské odpovědnosti organizací ISO 26000. Posláním normy je pomoci organizacím při definování a realizování strategie CSR a jejím sladěním s kulturními, sociálními, environmentálními a legislativními odlišnostmi, včetně rozdílnosti ekonomické vyspělosti. Roku 2009 vstoupila v platnost.

Také Evropská unie reagovala na obecný požadavek společenské odpovědnosti firem. V červnu roku 1993 zveřejnil tehdejší prezident Evropské komise Jacques Delors svoji výzvu k ekonomickým subjektům Evropy, aby se v rámci prohlubování procesu integrace počaly více zabývat otázkami zaměstnanosti, restrukturalizace a sociální odpovědnosti. Jeho snahou bylo dosažení aktivního zapojení podnikatelů na všech úrovních do zkvalitnění podnikatelského prostředí v EU a zvýšení zájmu o sociální dopady jejich ekonomických aktivit. Tato iniciativa, pro kterou se vžil název *Delors Appel*, byla vyslyšena řadou velkých společností jako například Phillips, BP, Levis, Bayer, London Enterprise Agency, Accor atd.,

kteře vytvořily pracovní tým expertů pod patronací Evropské komise. Praktickým výstupem jejich snažení bylo zveřejnění Evropské deklarace podnikatelů proti sociálnímu vyloučení, kterou 10. ledna 1995 slavnostně podepsali za Evropskou komisi Jacques Delors a 20 signatářů reprezentujících zástupce nejrenomovanějších evropských firem. Dokument, který se všichni zavázali dodržovat, obsahuje zásady a pravidla podnikatelské etiky, které jsou zaměřeny zejména na zvyšování ekonomické, sociální a environmentální kvality života obyvatel Evropy. V témže roce byla z rozhodnutí Evropské komise založena nezisková organizace CSR Europe se sídlem v Bruselu. Je podporovaná firmami jako Shell, Nike, British Petrol atd. a nyní sdružuje okolo 70 nadnárodních společností a zastřešuje 25 národních partnerských organizací. V roce 2000 se konal *Lisabonský summit EU*, kde byla problematika společensky odpovědného podnikání jedním z hlavních témat. EU si zde vytyčila smělý cíl proměnit Evropu do roku 2010 v konkurenčně nejzdatnější a nejdynamičtější znalostní ekonomiku, schopnou udržitelného růstu s více a lepšími pracovními místy a posílenou sociální soudržností. Takový závazek předpokládá, že se v jeho duchu a pro jeho naplnění budou evropské podniky aktivně angažovat. V souvislosti s celosvětovou aktivitou Mezinárodní organizace práce (ILO) v této oblasti se Evropská komise problematikou CSR začala poprvé zabývat v roce 2001 v tzv. *Zelené knize (Green Book on CSR)*. Ta shrnuje základní principy, nástroje a postupy ve strategii CSR. V následujícím roce pod jejím předsednictvím zahájilo svoji činnost tzv. *Multistakeholder Forum* – fórum zájmových skupin. Sdružuje zástupce zaměstnavatelských a podnikatelských svazů, odborů a nevládních organizací. Jejich společným cílem je propagace a inovační práce na konceptu CSR. Umožňuje výměnu zkušeností, monitoruje existující programy CSR a zveřejňuje pozitivní příklady. Za podpory Evropského parlamentu usiluje prostřednictvím periodických kulatých stolů o zavedení společných kritérií pro CSR a jejich sladění se společnou evropskou legislativou.

Klíčovým momentem v podpoře společenské odpovědnosti v podnikání bylo zveřejnění zprávy komise Evropskému parlamentu, Radě, a Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru pod názvem *Provádění partnerství pro růst a zaměstnanost (Učinit z Evropy centrum excelence v oblasti sociální odpovědnosti podniků ze dne 22. března 2006)*. V tomto dokumentu byl dán podnět a vyjádřena podpora ke vzniku *Evropské aliance pro CSR* jako zastřešující a sjednocující organizace všech firem, organizací a iniciativ, které se CSR zabývají. Vznikem Aliance tak byla vytvořena široká komunikační platforma pro výměnu zkušeností a postupů při zavádění CSR v praxi. Významným členem Aliance je zejména *Evropská asociace malých a středních podniků a živnostníků (UEAPME)*. Sdružuje více než

80 hospodářských komor a profesních sdružení všech členských i kandidátských zemí EU. Představuje 11 milionů evropských malých a středních firem a přes 50 milionů zaměstnanců. Právě v působení na malé a střední podniky vidí Aliance svoji výchozí prioritu.

Přibližme si nyní nejčastěji uváděné argumenty pro realizaci strategie CSR.¹⁹⁷ V Lisabonské strategii EU se mluví o vytvoření nejkonzurenceschopnější ekonomiky, které má být dosaženo například prostřednictvím inovací. A právě za takovou inovaci je považována CSR. Podniky, které ji zavádějí a praktikují, jsou v předstihu před ostatními. Jejich management vychází z nového pohledu na firmu. Vybočuje ze zažitých stereotypů a vnímá ji v síti vztahů a vazeb s okolím. V oblasti technologických inovací pak CSR motivuje k zavádění lepších, úspornějších technologií, šetrnějších k životnímu prostředí. Vzhledem k narůstající převaze nabídky nad poptávkou vzrůstá význam nehmotného kapitálu (tj. tvůrčí lidské práce, vzdělanosti zaměstnanců, mezilidských vztahů v podniku, vztahů podniku s jeho okolím), který činí podnik konkurenceschopnějším.

Poté, co v uplynulých desetiletích korporace svým růstem a agresivitou způsobily mnoho ekologických a sociálních problémů, zjistily, že investice do komunity, prostředí, ve kterém podnikají, jsou vlastně investicemi do firmy samé. Bude-li CSR dobře vedená, tj. efektivní a náklady na ni nepřevýší zisk, bude se těmto podnikům dařit dobře a tím i celé ekonomice. Pokud budou firmy schopny a ochotny určitě společenské a ekologické problémy řešit vlastními silami, vláda ušetří za daná opatření a uvolní se jí kapacity pro řešení jiných problémů. Pokud budou stanoveny závazné standardy společenské odpovědnosti, mohou podniky dělat stále něco pozitivního navíc. Vzniká tak i nástroj, jak je k odpovědnosti přimět, pokud své závazky poruší. Existují již způsoby měření CSR (certifikáty, audity, indexy), které umožňují porovnat míru odpovědnosti jednotlivých firem.

I když je strategie CSR všeobecně vnímaná pozitivně a vysoce přínosně, je třeba zmínit, že má i své odpůrce. Mezi nejvýznamnější z nich patří nositel Nobelovy ceny za ekonomii Milton Friedman.¹⁹⁸ Ten považuje z úhlu svého liberalismu CSR za naprostý nesmysl. Jedinou povinností managementu, podle něj, je maximalizovat zisky pro vlastníky a ti jsou také jediní, kterým jsou manageři odpovědní. Jak mohou být odpovědní někomu, kdo je nezvolil, jehož zájmy neznají a pro koho nepracují? Proč by měl někdo, kdo do podniku nevloží kapitál, profitovat z jeho fungování? Zohledňování zájmů někoho

¹⁹⁷ Viz blíže ANDERSON, J. W.: *Corporate Social Responsibility: Guidelines for Top Management*. New York: Quorum Books, 1989

¹⁹⁸ Viz blíže např. FRIEDMAN, M. *The Social Responsibility of a Business is to Increase its Profits*. Dostupné na <<http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>>

třetího považuje Friedman za okrádání vlastníků. Navíc, podle něj, zvýšené náklady na CSR snižují ziskovost podniku a tím pádem i brzdí obecný blahobyť.

Některé přínosy CSR pro firmu byly již zmíněny. Pokusme se nyní zachytit oblasti, ve kterých může být realizace programu CSR firmě prospěšná. Byla by velice naivní představa, že se do těchto aktivit zapojují pouze podniky, které jsou morálně vysoce uvědomělé a „nezištné“. Byznys není a patrně nikdy nebude charitativní činností. Motivů zapojení může být celá řada. Nejčastěji to bývá z povinnosti a kvůli konkurenci. Na příklad v USA firma kótovaná na burze musí mít povinně jasnou a veřejně přístupnou strategii CSR. Řada českých poboček renomovaných zahraničních firem dostane realizaci aktivit CSR prostě příkazem z centrály. Zapojením firem do nadnárodních programů s sebou často nese i povinnost vykazovat činnosti v tomto směru. Pokud konkurence, díky svým CSR aktivitám získává mediálně stále lepší obraz, který se pozitivně promítá do zákaznických preferencí, je to silný motiv ke změně firemní strategie. Vedení podniku, vlastníci a akcionáři pak logicky kladou managerům otázky, proč jsou konkurenční výrobky ekologičtější, proč se odpady likvidují stále stejným způsobem, proč jsou konkurenční podniky hodnoceny veřejností jako společensky odpovědné atd. Součástí konkurenčního boje se tak nově stávají „závody“ v získávání a používání progresivních ekologicky šetrných technologií, certifikátů svědčících o společenské odpovědnosti firmy, mediální kampaně prezentující jejich dobročinnost, prostě vše, co vychází vstříc společenské poptávce. Ať jsou motivy firem k zapojení do programu CSR jakékoli, z celospolečenského hlediska jsou důležitější praktické výstupy těchto aktivit. A ty jednoznačně svědčí o novém, pozitivním trendu v podnikání, ve kterém se odpovědnost vůči přírodě a společnosti stala novým kritériem jeho úspěšnosti.

V rámci vnitřního prostředí poskytuje CSR firmě benefity zejména v oblasti lidských zdrojů. Jedná se o vysoce pozitivní motivaci potenciálních, ale zejména stávajících zaměstnanců. Těm (a jejich rodinám) by měla firma umožnit „zjednodušený“, přímý přístup k výstupům aktivit spojených s CSR. Na příklad k léčbě v rehabilitačních zařízeních, které podnik podporuje, k volnočasovým aktivitám dětí, které organizuje, k členství ve sportovních oddílech, které sponzoruje, k účasti na kulturních akcích (festivalech, koncertech, módních přehlídkách), na jejichž organizaci se finančně spolupodílí atd. Zaměstnancům musí být umožněno také osobní zapojení do činností spojených s CSR. Může se jednat o dobrovolné dárčovství krve, účast na brigádě zaměřené na opravu hraček patronátní mateřské školky, výsadbu lesních stromků, zapojení se do firemní soutěže v hledání energetických úspor, efektivnějších způsobů likvidace odpadů, zlepšovacích návrhů v oblasti pracovního prostředí atd. Spolupodílení se na dobré a smysluplné věci, kterou pozitivně oceňuje nejen vedení

firmy, ale i veřejnost, buduje v zaměstnancích hlubší osobní (mnohdy i citové) ztotožnění se s deklarovanými hodnotami podniku, s firmou jako celkem. Pocit zaměstnanecké hrdosti mění i slovník lidí. Z názvu firmy se stává slovo my. Takto motivovaní pracovníci jsou v práci daleko produktivnější, kreativnější a zejména zodpovědnější. Na akcích zaměstnanců v rámci CSR aktivit také dochází k neformálnímu tembuildingu. Na rozdíl od toho manažersky profesionálního, lidé, kteří chtějí všichni skutečně dosáhnout nějakého konkrétního pozitivního cíle, se kterým jsou vnitřně ztotožnění, se neformálně poznávají mimo práci a mnohdy i v poněkud nestandardních situacích. Vzájemné neformální kontakty se pak v pracovním procesu mohou promítnout do obecně vyšší míry efektivity komunikace.

Ve vnějším prostředí firmy má její zapojení do aktivit CSR daleko viditelnější podobu a tím i větší výsledný efekt. Vnější prostředí tvoří velice širokou škálu subjektů, se kterými je firma v interakci. Zaměřme se tedy pouze na některé (vybrané) z nich. Zákazník a jeho zájem je pro každý podnik a jeho produkci klíčovým subjektem. Angažovanost firmy v CSR dnes stále více ovlivňuje zákaznické preference a podílí se na budování vztahu veřejnosti ke značce. Je psychology prokázáno, že kdo získá osobní, pozitivní zkušenost s určitou konkrétní aktivitou firmy v rámci CSR, snaží se ji zprostředkovat nejen lidem ve svém bezprostředním okolí, ale i lidem, o kterých si myslí, že se jich může potenciálně týkat. Jedná se o tzv. Word of mouth, předávání vlastních zkušeností a doporučení mezi lidmi prostřednictvím internetu. Příklad: Mám postižené dítě. Výbornou akci pro tyto děti pořádá každoročně firma XY. Vřele doporučuji! Jsou opravdu dobří... Důležitou roli v šíření těchto informací sehrávají také tzv. Opinion makers. Jsou to přirozené autority v našem okolí (když to tvrdí i Karel, že jsou opravdu dobří, tak to musí být pravda) nebo všeobecně uznávané osobnosti, které požívají ve veřejnosti vážnosti a mají vysoký morální kredit. Jejich zmínka v médiích o účasti na dobročinné akci, pořádané firmou, má (zdarma) daleko větší dopad na veřejnost, než draze placené propagační spoty v televizi nebo inzerce v tisku.

Vnímání a hodnocení CSR aktivit veřejností se stalo významnou konkurenční výhodou na trhu. V rámci konkurenčního boje firem se stejným nebo podobným sortimentem zboží a služeb jej dokázalo posunout do nového prostoru možností jak být na trhu úspěšným. Nutí podniky přehodnocovat své strategie a to i v případech, kdy by za normálních okolností touto cestou nikdy nešly. I když je jejich motivace čistě ekonomická, což je z pozice vlastníků naprosto legitimní, výstupy těchto aktivit splňují morální požadavky společnosti. Nastolený trend společenské odpovědnosti tím zvyšuje moralitu konkurence. O tom, zda si zákazník, přesvědčovaný reklamou, že daný výrobek je lepší, než všechny ostatní „běžné“, jej koupí, začíná rozhodovat celá řada nových faktorů. Je ekologicky šetrný? Je recyklovatelný? Je

z přírodních materiálů? Jak je energeticky náročný? Není vyroben otrockou prací dětí tzv. třetího světa? Má nějaké uznávané certifikáty a garance své kvality? V čem se firma společensky angažuje nad rámec své produkce? Všechny tyto otázky mají svoji morální rovinu. Posouvají původní kritérium požadavku funkčnosti výrobků a služeb do nového, širšího kontextu podnikatelské odpovědnosti.

Na základě aktivit v rámci programu CSR může firma (což bývá v praxi časté) navázat cenné strategické partnerství nebo dokonce vytvořit strategickou alianci s jinými firmami. Výchozím momentem je právě společný zájem organizovat určitou dobročinnou akci v regionu, společně podporovat určitou nadaci, podílet se na jistém ekologickém programu nebo být sponzorem nějakého celostátního projektu. Toto neformální setkání firem, svědčící o jejich vyšší míře společenské odpovědnosti, která je jejich společným jmenovatelem, poskytuje možnosti vzájemné spolupráce i v jiných oblastech. A nemusí se jednat pouze o výměnu zkušeností v oblasti managementu a marketingu u firem, které podnikají v naprosto odlišných oborech. Mohou se dohodnout na společném, a tím i ekonomicky výhodnějším využívání určitých služeb (doprava, obchodní a právní zastoupení atd.). Podniky, které mají sice rozdílné finální výrobky (firma A, krejčovství - výrobu kožených oděvů, firma B, čalounictví - výrobu potahů sedadel automobilů), ale stejné výchozí suroviny (kůže), mohou objemem společné objednávky docílit výrazné slevy u dodavatelů atd. Možností výhodné spolupráce je opravdu mnoho. Skutečnost, že se firmy setkaly při participaci na akcích a projektech, vykazujících jejich společenskou odpovědnost a angažovanost, je důkazem společného sdílení určitých mravních hodnot. Tím se vytváří podmínky pro daleko vyšší míru vzájemné otevřenosti a důvěry.

Firma, která důsledně realizuje CSR, jako součást své strategie, tím také získává celou řadu výhod v rámci místa, ve kterém působí. Když na příklad v regionu s vysokou mírou nezaměstnanosti přednostně zaměstnává místní obyvatele, umožní obci nebo městu využívat čističku odpadních vod, kterou potřebuje ke své výrobě, sponzoruje místní fotbalový tým, má patronát nad domovem seniorů, kulturní akce nepořádá jen pro své zaměstnance, ale pro široké okolí, stává se v regionu dominantním subjektem, který významně ovlivňuje životní úroveň jeho obyvatel. Je pochopitelné, že místní samospráva, limitovaná svými prostředky a možnostmi, v zájmu svých občanů, musí mít zájem na tom, aby se firma v daném místě cítila co nejlépe a neměla zájem odejít jinam. Výsledkem může být povolení nadstandardních parkovacích ploch před provozovnou, poskytnutí obecních pozemků pro výstavbu skladů za symbolickou cenu, možnost využívat městská střediska k firemním školením a akcím zdarma, veřejných ploch k reklamě atd. Dobrá vzájemná spolupráce a její prezentace je výhodná pro

obě strany. Propojuje individuální zájmy se zájmy celospolečenskými. Firma tak neplní jen své ekonomické poslání, ale je na ni nahlíženo také jako na subjekt morálního charakteru. Tím se zvyšuje jeho celospolečenská prestiž, která s sebou automaticky přináší přirozený zájem o její produkci a prosperitu. Zajímavým příkladem může být situace, ve které se ocitla v roce 2003 menší, lokální firma JF (John's Fruit) ve státě Jižní Karolína v USA. Její produkcí byly jamy, marmelády, zavařeniny a sirupy, které vyráběla z ovoce od místních farmářů, bez chemických konzervantů. Firma byla široko daleko známá svými charitativními projekty a společenskou angažovaností díky čemuž měla vysoký morální kredit. Používala technologii s vyšším podílem ruční práce a zaměstnávala místní občany. V tom roce se na místním trhu objevil konkurent se stejným sortimentem zboží. Při výrobě používal automatické pásové linky a chemické technologie. Ceny jeho výrobků, ve srovnání s JF, byly takřka poloviční. Ani ne za půldruhého roku stála firma JF před krachem. Tehdy se do věci vložily místní církve. Ze svých kazatelen vyslaly morální apel ke svým farníkům. Oživily jejich paměť, co se týče zásluh firmy o region a vzedmuly velkou vlnu solidarity s její situací. I pro nízko příjmové skupiny se stalo otázkou cti, křesťanskou povinností, kupovat raději dražší výrobky firmy JF. Na dobro je přece logické odpovídat opět dobrem. Díky svému společensky odpovědnému chování byla firma zachráněna. Pravdou je, že mentalita Američanů se přece jen liší od evropské.

5.2 Nové formy projevů firemní odpovědnosti

Většina moderních ekonomů se shoduje v názoru, že program společenské odpovědnosti podniků bude s velkou pravděpodobností ekonomickým trendem 21. století. Vedou je k tomu dvě výchozí skutečnosti: zaprvé proces globalizace trhů a s tím spojené problémy dostupnosti surovinových zdrojů, za druhé dopady produkce na životní prostředí a kritičnost veřejného mínění, které se, se zvyšující mírou vzdělanosti a dostupností informací radikalizuje, překonává dřívější lhostejnost a aktivně ovlivňuje ekonomický mechanismus svými preferencemi. Snad ještě nikdy v dějinách se člověk tak intenzivně nezajímal o své zdraví, kvalitu života a budoucnost svých dětí, jako dnes. I když často zaznívá, že ve společnosti převládá konzumní přístup k životu, lidem již ale není jedno, co sami konzumují a budou konzumovat i jejich děti, jakým způsobem jsou výrobky vyrobeny, jaký dopad má výroba na přírodu, jak se firmy angažují pro společnost. Existuje již celá řada mezinárodních organizací a sdružení (např. SweatshopWatch, International Labour Rights Forum, SweatFree Communities), které monitorují a zveřejňují pouze negativní jevy v ekonomické sféře a jejich

původce. Stále více se prohlubuje ekologické vědomí cílenou výchovou, takže se dá reálně očekávat nástup nové generace, která bude ke všem problémům přistupovat již z pozice širšího, nového hodnotového spektra, než jejich rodiče. Ekonomický sektor je nucen na tuto situaci pružně reagovat. V souvislosti s tzv. globálními problémy lidstva se již nyní objevují názory, že to, co dnes existuje pouze ve formě doporučení určitých morálních závazků firmám a závisí pouze na dobrovolnosti jejich přijetí, bude v příštích desetiletích právními normami, vymáhanými sankcemi. Proto každý moderní podnik v ČR by měl ve vlastním zájmu sledovat iniciativy a možnosti, které v tomto směru již v mezinárodním měřítku existují a fungují a zapojit se do nich. Uveďme alespoň ty nejvíce používané:

Fair Trade – spravedlivý obchod, je alternativní obchodní systém, jehož cílem je zlepšení možností a životních podmínek obyvatel v rozvojových zemích. Má nejen ekonomický, ale i sociální a ekologický rozměr. Podporuje férovější přístup k mezinárodnímu obchodu, kdy pěstitelé a výrobci z nejhudších zemí světa mají určitá zvýhodnění (vyšší výkupní ceny, dlouhodobější kontrakty, prémie na rozvoj místních komunit). V současnosti je do něj zapojeno téměř 1,5 milionu pěstitelů, zemědělských pracovníků a řemeslníků v 58 zemích Afriky, Asie a Latinské Ameriky. Výrobci musí dodržovat mezinárodní standardy práce, především zákaz dětské a otrocké práce a využívat ekologicky šetrné postupy. Po splnění všech podmínek jim mezinárodní certifikační a kontrolní asociace Fairtrade Labelling Organizations (FLO) propůjčí na jejich výrobky ochrannou registrovanou známku *Fairtrade*®. Tyto produkty jsou pak realizovány na trhu a jejich odběratelé tak vědomě podporují celý projekt. Například britský supermarket Sainsbury's nabízí výhradně banány z Fair Trade, firma Marks & Spenser čaj a kávu, Scandic and Hilton kávu, stejně jako firma Dunkin Donuts espresso. Řada prestižních společností ve své vnitropodnikové spotřebě používá čaj, kávu, čokolády, ovocné šťávy, sušené ovoce a další občerstvení pro své zaměstnance z produkce Fair Trade. Podle údajů FLO jen za rok 2006 utratili celosvětově spotřebitelé za certifikované Fairtrade produkty 1,6 miliardy Euro. V České republice jsou velkoobchodními distributory výrobků Fairtrade Ekumenická akademie Praha a Fair Trade Centrum ve Znojmě.

Socialy Responsible Investment (SRI) – společensky odpovědné investování je termín pro investiční rozhodování, které kombinuje finanční faktory s faktory etickými, environmentálními a sociálními. Naplňuje tak v praxi požadavek CSR. Investoři si často vypracovávají své vlastní komplexní kritéria pro ocenění firem. Nevycházejí pouze z finančních ukazatelů a analýzy, ale zahrnují širší škálu kritérií, jakými jsou například goodwill a nehmotná aktiva sociálního a ekologického charakteru. Jedním z nejužívanějších

nástrojů ocenění firem bývá Dow Jones Sustainable Index. V souvislosti s investicemi se můžeme často setkat s pojmem *Social investment* nebo také *Corporate Community Investment (CCI)* – společenská investice. Není tím míněna investice do jiného podniku, ale netržní investice do komunity (vesnice, města, regionu). Podnik tím projevuje svoji angažovanost k prostředí, ve kterém působí. Nejčastěji se jedná o podporu vzdělanosti, kultury a sportu, rekreace a ekologických projektů. Firma je ochotna věnovat svůj čas, odborníky a prostředky a tím zpětně získává lepší vztahy s okolím a „zakotvenost“ v prostředí.

Cause related Marketing – sdílený, někdy též sociální marketing, je výraz pro propojení firmy s neziskovými organizacemi, jejichž programy jsou zaměřeny na všeobecně prospěšnou činnost. Ty tak získávají prostředky na realizaci svých projektů z prodeje určitého druhu zboží, které firma produkuje (např. 1,- Kč z každého výrobku). Komerční výrobek tak získává pro veřejnost přidanou hodnotu morálního charakteru. V rámci *Cause related Marketing* se firmy samy mohou rozhodnout realizovat vlastní veřejně prospěšný projekt z prostředků pocházejících z prodeje svých výrobků. V období od 1. dubna do 30. června 2007 měli zákazníci firmy Vileda (potřeby pro domácnost) možnost přispět na výsadbu nového smíšeného lesa. Z každého označeného výrobku zákazník přispěl 10,- Kč, tj. sazenicí jednoho stromku. Celkem byla takto získána částka 501 256,- Kč. Výtěžek akce umožní návrat původního smíšeného lesa do konkrétní lokality. První stromky byly vysázeny v září 2007 u Českého Dubu v severních Čechách. Svůj strom si mohli po zaregistrování vysadit zákazníci sami. Projekt pokračoval a další sázení se uskutečnilo v září 2008.

Corporate Filantropy – firemní filantropie představuje širokou škálu forem dárcovství a podpory veřejně prospěšných činností ze strany podniku. Patří mezi ně například tzv. *Matching Fund* – fond, který se rozhodne podnik zřídit s cílem věnovat určitý podíl z platu svých zaměstnancům na veřejně prospěšné účely. Takto získané finanční prostředky uloží na separátní konto a jednou za určité období je předem určeným způsobem znásobí. Zaměstnanec – individuální dárcem se tak úzce propojí s firmou jako dárcem. *Corporate Volunteering* – firemní dobrovolnictví, je termín pro podporu ze strany podniku těch zaměstnanců, kteří se veřejně angažují pro obecné blaho. Nejedná se o přímou finanční podporu, ale o formu firemního dárcovství. Podnik tak prostřednictvím času a schopností svých zaměstnanců podporuje určitý veřejně prospěšný projekt. Hlavním cílem je propojení a spolupráce firem a neziskového sektoru. Nejvíce se tito dobrovolníci zapojují do projektů v sociálních a zdravotních oblastech, ve sféře životního prostředí a v oblasti volného času pro děti a mládež. Zaměstnavatel poskytne dobrovolníkům jeden nebo několik plně hrazených

pracovních dnů v roce a ti v té době pomáhají ve vybrané charitativní organizaci, dětském domově atd. Z praxe je potvrzeno, že firemní dobrovolnictví výrazně ovlivňuje vztah zaměstnanců k firmě. Zlepšuje jejich schopnost pracovat v týmu, zvyšuje loajalitu a úctu k firmě, pozitivně motivuje a přispívá k pocitu spokojenosti s prací. Je dobře využitelné ve všech typech podniků (velkých, malých, středních). I malá firma může udělat velký kus práce například vysazením stromků v místním parku. V ČR firemní dobrovolnictví praktikují zatím většinou jen české pobočky renomovaných zahraničních firem (T-Mobile, KPMG), ale i třeba Česká spořitelna. Za všechny uveďme příklad GSK, s.r.o.¹⁹⁹, která od roku 2005 každoročně pořádá tzv. Oranžový den (Orange Day). Dobrovolníci jdou pomáhat do zdravotnických zařízení pro seniory, zdravotně postižené a nemocné děti. Chodí také pomáhat do organizací, s nimiž GSK dlouhodobě spolupracuje a finančně je podporuje, jako např. Domov sv. Karla Bornejského nebo Domov Sue Ryder. Jedná se o manuální práce – vymalování, natírání plotů, mytí oken, úklidy zahrad, sklepů a půd, drobné opravy nábytku atd.

V roce 2001 v rámci své strategie CSR vytvořila společnost Plzeňský Prazdroj program firemního investování do komunit pod názvem *Občanská volba*. Je příkladem možného partnerství a spolupráce mezi ziskovým, neziskovým a státním sektorem. Výchozím bodem programu byl vznik poradního orgánu, Rady reprezentantů, který tvoří zástupci regionální samosprávy, místních organizací, médií a těch, kteří se v dané oblasti angažují. Nesmírně důležitou součástí programu je široká veřejnost a zaměstnanci Prazdroje. Prostřednictvím jejich hlasování (odtud název *Občanská volba*) je vyhodnocen nejlepší z předložených projektů, který má firma finančně a organizačně podpořit. V roce 2007 obdržel tento program cenu pro Výjimečný projekt v rámci žebříčku TOP Firemní Filantrop. Od jeho vzniku do bilance v roce jeho ocenění *Občanská volba* podpořila více než 150 projektů ve třech regionech (v okolí pivovaru v Plzni, pivovaru Radegast na severní Moravě a pivovaru ve Velkých Pavlovicích) v celkové výši 36,7 milionů Kč (35,5 z firemních prostředků a 1,2 z prostředků státu, třetího partnera). Nejvíce prostředků bylo investováno do oblasti volnočasových aktivit a sportu.

Sample employer – „ukázkový“ zaměstnavatel, je mezinárodní projekt, který původně vychází z vládního programu pro zlepšení pracovních příležitostí žen ve Velké Británii. Ukázkoví zaměstnavatelé se angažují ve snížení pohlavní diskriminace žen na pracovištích.

¹⁹⁹ Pobočka jedné z největších farmaceutických firem GlaxoSmithKline Plc. se sídlem v Londýně. Působí celkem v 37 zemích světa. Zabývá se výzkumem, vývojem, výrobou a prodejem léčivých přípravků. Patří mezi přední inovátory v tomto oboru.

Poslední studie a průzkumy ukazují, že více než 50% žen v Evropě pracujících na částečný úvazek je profesně podhodnoceno. Projekt se písemně zavázalo naplňovat přes 100 firem, mezi nimi například Tesco, IBM, Shell a Ford. Zaměstnavatelé jsou vyzváni, aby ve svých podnicích dohlíželi na dodržování nediskriminačních praktik a navazovali užší kontakty se školami a tímto způsobem prakticky podněcovali dívky ke zvážení kariérních postupů v profesích, které jsou tradičně považovány za mužské. Podle doporučení The Women and Work Commision pořádají odborná a praktická školení pro dívky ve věku 14 – 18 let a podílejí se na projektech zajišťující hlídání dětí zaměstnaných žen.

The European Business Awards for the Environment – Evropská ekologická cena pro podnikatele, je soutěž, ve které se se svými projekty utkávají zástupci států EU a Turecka. Ceny se udělují v kategoriích: environmentální management, výrobek, proces a mezinárodní spolupráce. Cenu podnikatelům uděluje Evropská komise každé dva roky. V roce 2008 zvítězila italská firma Sotral SpA za management pro ekoeфекtivitu ve veřejném stravování, v oblasti výrobků anglický Windsave Ltd. Za projekt větrných turbín a španělský DTS OABLE za k přírodě šetrný insekticid. V oblasti proces německý Volkswagen AG za recyklační zlepšení a v oblasti mezinárodní spolupráce holandský iD-L inspired innovations za projekt výroby módních tašek z odpadního plastu, do kterého byli zapojeni obyvatelé slumů v Dillí a YIT Rakennus Oy za projekt čistírny odpadních vod v Rusku.

Jak již bylo řečeno, od firem 21. století bude stále více očekávána a vyžadována úcta a závazky k hodnotám společnosti a aktivní přístup k jejím sociálním, ekologickým a ekonomickým cílům. Dochází tak ke změně trendu: od individuálně ekonomicky úspěšných korporací se silnou značkou, která reprezentuje tradici a finanční sílu, ke sdílené odpovědnosti za obecné blaho společnosti. Aby podniky v této situaci celospolečensky obstály, budou muset při budování svého dobrého jména a pozitivního image v mnoha směrech rozšířit své aktivity, respektovat požadavky společnosti a převzít díl společenské odpovědnosti za svoji činnost. Podle výzkumu New York University (2006) vnímání firmy jako společensky odpovědné je důležitou součástí jejího nehmotného kapitálu a ten se tvoří průměrně 85 procenty tržní kapitalizace společnosti. Společenská odpovědnost firem (CSR) bude brzy i v České republice standardní součástí firemních procesů. Stále více bude součástí strategického plánování, průběžné kontroly a hodnocení. Přináší podniku řadu výhod. V první řadě je to goodwill, jako konkurenční výhoda, který usnadňuje komunikaci s obchodními partnery a přináší lepší pozici při řešení různých krizových situací. U akciových společností

může dokonce významně ovlivnit cenu akcií. Z průzkumu společnosti Factum ingenia²⁰⁰ v roce 2008 jasně vyplynulo, že CSR zlepšuje obraz podniku v očích veřejnosti. Dotazováno bylo 1114 obyvatel ČR vybraných podle klíče tak, aby tvořili reprezentativní demografické složení naší vlasti. Více než polovina (56%) uvedla, že aktivity firem směrem ke společnosti sleduje, zajímá se o ně a že je to významně ovlivňuje v jejich citové vazbě k firmě a tím i při jejich preferencích. Tři čtvrtiny obyvatel považují za znak zvyšující se důvěryhodnosti ve sféře dobročinných aktivit dlouhodobou podporu nějakého konkrétního projektu. V této souvislosti je zajímavé, že pouze pro 44% je rozhodující výše darované částky. Proto je velice důležité věnovat velkou pozornost správnému nastavení CSR aktivit a to zejména z hlediska důvěryhodnosti a transparentnosti.

V České republice již existuje několik organizací, iniciativ a projektů, které se na problematiku CSR specializují a mohou tak výrazně pomoci podniku, který se rozhodne zapojit se do tohoto programu a zahrnout jej jako součást své podnikové strategie. Naším národním partnerem Evropské aliance pro CSR (dříve CSR Europe) je *Business Leader Forum (BLF)*²⁰¹. Toto zájmové sdružení právnických osob sdružuje podnikatelské subjekty (přední představitele průmyslu a obchodu) působící na území ČR za účelem pěstování etiky v podnikatelské praxi. Jeho cílem je být vzorem a garantem zodpovědné řídicí praxe podniků v tuzemsku i na mezinárodních trzích. Předmětem činnosti sdružení je podporovat a napomáhat vytváření partnerství mezi podniky, školami, nevládními organizacemi, vládou a místními občanskými aktivitami s cílem zlepšení sociálního, hospodářského a životního prostředí a vlastní realizace projektů v oblastech vzdělávání, ekologie, MSP atd. K realizaci předmětu činnosti se sdružení soustředí na projekty v oblasti rozvoje podnikání a podpory malých podniků, vzdělávání studentů a manažerů, ekologické výchovy, řízení a výcviku poradenství v restrukturalizaci ekonomiky. Od roku 1992 vydává svůj Zpravodaj, ve kterém pravidelně informuje o svých projektech a aktivitách. Zaměřuje se mimo jiné také na přímé začlenění strategie CSR zejména do středních a malých firem. Je schopno poskytnout podnikům, které se pro to rozhodnou, materiály a přímou metodologickou pomoc. Za tímto účelem pořádá každoročně řadu přednášek, seminářů, konferencí a akcí s cílem propagace CSR jako podnikatelského trendu 21. století. Business Leader Forum také provádí výběr kandidátů na ocenění Evropskou ekologickou cenou pro podnikatele a garantuje tento projekt za ČR.

²⁰⁰ Viz. Časopis *CSR Fórum*, 2/2008, str. 30-31

²⁰¹ Viz. <[http:// www.blf.cz](http://www.blf.cz)>

Skupina lokálních lídrů v oblasti manažerského poradenství *European Independent Consulting Group* vyhlásila v roce 2008 první a doposud jedinou mezinárodní soutěž Evropská cena za společenskou odpovědnost firem (European Corporate Responsibility Award). Zúčastní se jí Francie, Polsko, Itálie, Německo, Nizozemí, Velká Británie, Řecko, Lucembursko, Česká republika. Garantem za naši stranu je největší česká poradenská společnost M.C.TRITON (člen BLF), která posoudí dle jednotných mezinárodních kritérií celkem dvacet přihlášených firem z ČR. Ty tak mají ideální šanci v soutěži představit své projekty realizované v roce 2007, které vyhodnotí mezinárodní porota, a získat nové inspirace a zkušenosti v zahraničí. Záštitu nad mezinárodním kolem soutěže převzal Vladimír Špidla, který byl v té době členem Evropské komise. Vyslovil názor, že je velká pravděpodobnost v případě úspěchu soutěže, že tak bude založena nová tradice.

Fórum dárců (Czech Donors Forum) je občanské sdružení které již 10 let podporuje úspěšně filantropii v ČR. Členy jsou významné nadace a nadační fondy a firemní dárci. Poskytuje poradenské a konzultační služby v oblasti firemní filantropie (strategie, výběr vhodného veřejně prospěšného projektu) a legislativních otázek spojených s filantropickými aktivitami. Vytváří podmínky pro efektivní firemní dárcovství, jako nedílné součásti společenské odpovědnosti firem. Sloganem Fóra dárců je: *Odpovědnost přináší úspěch a úspěch přináší odpovědnost*. Poskytuje CSR poradenství a na požádání provádí etický audit podnikům formou Standardu odpovědná firma (metodika LBG)²⁰². Roku 2003 založilo Fórum spolu s tehdy jedenácti prestižními firmami (např. Telefónica O2, Česká spořitelna, Hewlett-Packard, Plzeňský Prazdroj, Philip Morris a. j.) klub firemních dárců DONÁTOR. Hlásí se k principům CSR, dodržují etický kodex dobrého dárcce a věnují svou podporu rozvoji firemní filantropie a občanské společnosti. Od roku 2004 vyhlašuje každoročně Fórum dárců spolu s Czech TOP 100 žebříček *TOP Firemní Filantrop*. Do projektu se zapojují společensky odpovědné firmy působící na celostátní a mezinárodní úrovni, podniky v regionech a malé a střední podniky z nejrůznějších odvětví. Cílem je nejen ocenit a zviditelnit firmy, které v rámci své strategie CSR přispívají na dobrou věc, ale také upozornit veřejnost, že firemní filantropie se stává nedílnou součástí podnikatelské činnosti. V roce 2007 podniky, které se zúčastnily tohoto projektu, darovaly na dobročinné účely celkem částku 767 655 289,- Kč.

Od roku 2006 z iniciativy *Etického fóra ČR*, podporovaného tehdy i Václavem Havlem, vznikl projekt *Podnik Fair Play*. Myšlenka vznikla v USA, známá pod sloganem:

²⁰² Viz blíže v podkapitole Morální rozvoj podniku a etický auditing.

Let's Play Fair Play a měla velký úspěch. Akce se rozšířila do Velké Británie a odtud do Polska, kde získala velkou společenskou prestiž a probíhá pod patronací presidenta Polské republiky a vedoucích představitelů regionálních samospráv. Stala se jedním z hodnocených kritérií při přidělování dotací z EU. Na šestileté polské zkušenosti navázal český projekt *Podnik Fair Play*²⁰³. Jedná se o veřejnou soutěž, do které se může přihlásit každý podnik, který chce v daném roce obdržet certifikát *Podnik Fair Play*, symbol soutěže zlatou sošku vítěze. Cílem je tedy ocenit, zviditelnit a podporovat všechny poctivé podniky, které jsou skutečně férovými hráči na obchodním trhu. Mottem soutěže jsou deklarované hodnoty jako: důvěryhodnost, spolehlivost, kompetentnost, korektnost a loajalita. Byla vytvořena jednotná hodnotící kritéria, která umožňují objektivně posoudit a certifikovat chování hodnocené firmy v oblasti etiky (k zaměstnancům, zákazníkům, dodavatelům, životnímu prostředí, místní komunitě atd.). Nejedná se o suplování činnosti státu, ale o tlak na podnikatelskou sféru vytvořením sítě certifikovaných podniků, které úspěšně prošly etickým auditem. Takové podniky by měly být na trhu snadno odlišitelné nejen držením certifikátu *Podnik Fair Play* a používáním symbolů s ním spojených, ale především zjevným uplatňováním etických zásad ve svém podnikání.

6 LOHAS, nový životní styl a trend v podnikání

Když v roce 1979 vyšla kniha *Princip odpovědnosti*²⁰⁴ (s podtitulem *Pokus o etiku pro technickou civilizaci*) filozofa židovského původu Hanse Jonase (1903 – 1993), která vzbudila veliký ohlas, jistě autor netušil, že jeho vize a hodnocení etických problémů civilizace se časem projeví i v ekonomické sféře novým trendem v podnikání. Jonas jako první promýšlí problém vztahu člověka a přírody z hlediska současné techniky a problému lidské odpovědnosti. Moderní věda od počátku 17. století přinesla obrovský zvrat, rychlost, díky které nebylo možné domýšlet důsledky jejich objevů. Jako biologický druh jsme přemnoženi, porušili jsme přirozenou rovnováhu planety, odsoudili jsme mnoho živých forem k zániku. To, že jsme se stali pány přírody, kteří si mohou dovolit neomezeně konzumovat, ale na druhé straně také mřou hlady, je v naší historii úplně novou situací. Tento stav si vyžaduje také nový druh odpovědnosti. Doposud jsme odpovědnost cítili většinou pouze mezi sebou navzájem. Nyní nazrál čas, abychom dokázali myslet a jednat v duchu imperativu planetární odpovědnosti. Příkazem pro každého by mělo být: Jednej tak, aby účinky tvého

²⁰³ Viz blíže <<http://www.podnikfairplay.cz>>

²⁰⁴ České vydání: JONAS, H. *Princip odpovědnosti*. 1.vyd. Praha: Oikoyemnh, 1997

jednání byly slučitelné s pokračováním vpravdě lidského života na Zemi. Bude toho však člověk, který bere omezení možnosti konzumu jako prohru svých ambicí, vůbec schopen? Jonas doufá, že snad ano. Vsází na strach, který je spojen s pudem sebezáchovy a dokáže radikálně změnit lidské chování. Věří i v možnost výchovy prostřednictvím katastrof. Žádnou z nich nedokážeme s jistotou předpovědět a nemáme ani žádnou jistotu v tom, že bude v našich silách ji zvládnout. Také předpokládá, že je docela pravděpodobné, že nová generace odmítne dosavadní životní styl a spotřební ideály svých rodičů a že žít tak, jak se žilo ve 20. století, nebude moderní²⁰⁵. V určitém smyslu se jeho předpověď do jisté míry naplnila. O to zajímavější je, že se tato skutečnost, jak již bylo řečeno, odehrála v ekonomické sféře v podobě nového trendu ve spotřebě a následně v podnikání.

V 60. letech minulého století se objevilo hnutí Hippies a psalo se o něm jako o vzniku nového životního stylu mládeže²⁰⁶, „dětí květin“. Popudem nebyla žádná politická nebo náboženská ideologie. Byla to eskalace vzdoru namířeného proti hodnotám jejich rodičů. Kultu kariéry, konzumu, hromadění majetku, pokrytectví tzv. spořádaného života a to vše umocněno traumatem války ve Vietnamu. Řešením byl útěk z takového světa. Hippies zakládali vlastní komunity v přírodních kempch, jako návrat k přírodě a přirozenosti nebo ve squatech na periferiích měst. Symboly protestu se staly dlouhé vlasy, oblečení s květinovými motivy, rocková a folková hudba (zrod protestsongu), nezávazný sex, marihuana a LSD. Hnutí nemělo, kromě pacifismu a protestu proti establishmentu, žádný konkrétní, jednoznačně vytyčený program a jak jeho stoupenci stárli, poměrně brzy zaniklo. Jeho dědictví dnes vnímáme snad jen v popmusic. Hnutí Hippies trvalou generační změnu životního stylu, ve smyslu představ Hanse Jonase, nepřineslo.

Koncem 90. let se však objevil v USA nový fenomén, který zejména z počátku psychologům a sociologům nastolil celou řadu otázek. Postupně se začal neustále zvyšovat počet lidí, kteří co by podnikatelé a následně i spotřebitelé, se začali hlásit k odpovědnosti člověka vůči přírodě a k vlastnímu zdraví. Nejednalo se však o žádné doposud známé ekologické hnutí. V počátku se hlavními aktéry této změny v myšlení a chování stali naprosto neočekávaně lidé byznysu. Vzdělaní, úspěšní, perspektivní a dobře finančně situovaní. Burzovní makléři, ředitelé bank, finanční poradci, experti marketingu a reklamy, obrazně řečeno ze dne na den, dokázali změnit své životní zaměření a směřování. Opustili své výhodné posty a začali se věnovat podnikatelským aktivitám, které vycházely z mravního

²⁰⁵ Je pravdou, že pro novou generaci je vždy životní styl a priority jejich pradědečků a prababiček něčím, co budí shovívavý úsměv nebo nesouhlas, ale mnohdy i přímo odpor.

²⁰⁶ Týkalo se opravdu pouze velmi mladých lidí. Jedním z hesel Hippies byl výrok Johna Lennona: Nevěř nikomu, komu je nad třicet let.

imperativu odpovědnosti vůči přírodě, zdraví člověka a celé planety. Sociologové je charakterizovali jako (většinou) muže ve věku od 40 do 50 let, vzdělané ekonomy, intelektuály se silným ekologickým a sociálním cítěním, kterým není morálně lhostejný současný stav světa. Tak se zrodil LOHAS, zkratka pro *Lifestyle of Health and Sustainability*, zdravý a udržitelný životní styl. V dobových rozhovorech a vystoupeních v médiích nejčastěji odpovídali na otázku proč, když jsou v kariéře svého povolání tak úspěšní, perspektivní, odcházejí a věnují se něčemu tak nejistému, jako je např. zakládání biofarem. Odpovědi byly stejné. Cítím odpovědnost za stav Země, který není dobrý, cítím odpovědnost za budoucnost a zdraví svých blízkých a tím i celého lidstva, chci dělat správnou věc. Mnozí předpovídali tomuto rodícímu se trendu jen krátké trvání, které skončí pouze jako exkluzivní klub několika desítek či stovek nadšenců. Podcenili však jejich schopnosti a možnosti. Ekonomicky vzdělaní odborníci, obeznámení s managementem a marketingem, existenčně nezávislí, dokázali využít těchto předností k realizaci svých cílů. Velkou roli v tomto směru sehrál internet. Nabídku bioproduktů pojali jako širokou osvětovou kampaň opřenou o aktuální názory vědců a výsledky jejich výzkumů na poli zdravé výživy a stavu životního prostředí. Kampaň měla nečekaný, pozitivní ohlas. Nejprve zejména v intelektuálních a movitých kruzích²⁰⁷, ale velice záhy i u řadových spotřebitelů, zajímajících se o své zdraví a o zdraví a budoucnost svých potomků. Její stoupenci se nenásilnou formou seznamovali s nejnovějšími informacemi vycházejícími z monitorování stavu životního prostředí a také s možnostmi, které člověk má, k zastavení nebo alespoň ke snížení zhoršujících se tendencí. Zastávají názor, že každý má možnost pomoci, každý může dělat správnou věc. Chce to pouze více přemýšlet o svých potřebách a způsobech jejich uspokojování. Originální a přesvědčivou formou tak byl probuzen celospolečenský zájem o ekologickou problematiku, zájem, o kterém si mohli pravověrní ekologičtí aktivisté nechat pouze zdát. Lohasiany, jak se vžil termín pro vyznavače tohoto životního stylu, tvoří nejen uvědomělí výrobci, ale také uvědomělí spotřebitelé. Vznikl tím konglomerát lidí, kteří sdílejí společné hodnoty a dokázali změnit své spotřební priority, spotřebitelské návyky. Zaměřili se na přehodnocení svých potřeb a zejména způsobů jejich uspokojování. Kriteřiem při volbě produktů je u nich vždy prospěšnost přírodě a lidskému zdraví, etičnost produkce (Fair trade) a sociální zřetele (zdravé bydlení, pracovní podmínky, alternativní medicína, kulturní vyžití atd.).

Zdravý a udržitelný životní styl však v žádném případě neznamená vzdát se výtobytků civilizace. Naopak. Lohasiané jsou ve svých nárocích na kvalitu produktů velice přísní. Přejí

²⁰⁷ Bioprodukty vyžadují vyšší výrobní náklady, související s použitím nejnovějších technologií a tím se tato skutečnost musí zákonitě promítnout i v jejich vyšší ceně.

si kupovat a používat produkty, které jsou co možná nejvíce přírodní a zároveň nejsou ochotni přistoupit na kompromisy v jejich účinnosti. Požadují používání progresivních, šetrných a vysoce efektivních technologií, které zaručují, že kvalita výrobků nebude nikdy na úkor přírody nebo člověka. V této souvislosti bývá často používán termín etická spotřeba. Jaké jsou tedy obecné, výchozí požadavky na výrobky stylu LOHAS?

1. Výrobky výhradně na přírodní bázi. Odbourání chemických barviv, konzervantů a ochucovadel, preference přírodních materiálů před plasty.
2. Vysoce kvalitní složení. Používání biologicky odbouratelných receptur na základě nejmodernějších technologií.
3. Důraz na obnovitelné zdroje (např. získávání energie z biomasy) a alternativní zdroje energie (voda, vítr, slunce).
4. Recyklovatelnost obalů. Využívání papíru, lepenek nebo tzv. inteligentních igelitek, které se ve velice krátké době samy rozloží a nezatíží přírodu.
5. Etičnost původu a produkce výrobku. Odmítání produktů vyrobených vykořisťovatelským způsobem v zemích třetího světa nebo dětskou prací, výrobků testovaných na zvířatech²⁰⁸ atd.

Lohasiané se však neomezují pouze na nákup a používání výrobků zmiňovaného charakteru (etickou spotřebu), ale také svým vlastním přístupem a chováním v praktickém, každodenním životě se snaží o realizaci nového životního stylu. Ten tkví v dodržování čtyř zásad: minimalizace odpadů, jejich recyklace, efektivní hospodaření s vodou a efektivní hospodaření s energií. V praxi to znamená, že kupují věci, které skutečně potřebují a v přiměřeném množství, dávají přednost předmětům pro vícenásobné použití, třídění odpadu je pro ně samozřejmostí. Vodu šetří zejména při praní výběrem úsporných praček a efektivních pracích programů. Používají domácí spotřebiče energetické třídy A++, ultra lehké LED TV, televizory s nulovým obsahem olova a s o 40% nižší spotřebou elektrické energie atd. Svoje zkušenosti si čile vyměňují na internetu, prostřednictvím kterého se organizují. Tak vzniklo LOHAS Forum a LOHAS Journal. V dubnu 2011 proběhlo v hotelu Fairmont v Santa Monice desáté výroční fórum organizace LOHAS. Konference se zúčastnilo 500 zástupců největších firem světa (podle žebříčku časopisu Fortune), ale také médií a představitelů zábavného průmyslu. Hlavním tématem diskuze bylo hledání forem a způsobů jak přispět k osvětě, výchově a ovlivňování spotřebitelského chování a nákupního rozhodování v duchu zdravého a udržitelného životního stylu. LOHAS Journal je výročním

²⁰⁸ Jedná se zejména o kosmetiku. Lze si to ověřit na stránkách: <http://www.ochranazvirat.cz/69/clanek/kosmeticke-firmy-ktere-netestuji-na-zvivatech-seznam-organizace-peta/>.

obchodním časopisem o uvědoměném nakupování. Je to zatím jediný a kompletní průvodce všemi aktivitami LOHAS a nezbytným zdrojem informací o trendech a výzkumu v oblasti zdravého a udržitelného životního stylu²⁰⁹. Jestliže ještě v roce 2003 (20. července) New York Times psaly, že LOHAS je pravděpodobně největším trhem, o kterém ještě čtenáři dosud neslyšeli, dnes je již všeobecně známým, respektovaným a stále se dynamicky rozvíjejícím. U ekonomů se pro něj zažil termín „zelený trh“. Podle internetového průzkumu z roku 2010 v jednotlivých státech USA se přihlásilo k hnutí LOHAS celkem 45 milionů obyvatel. Jeho myšlenky veřejně propaguje i celá řada celebrit, jako Cameron Diaz, Natalie Portman, Gwyneth Paltrow nebo Tom Cruise. Američtí ekonomové stanovili objem ročních výdajů na LOHAS (2010) na 208 miliard dolarů. Z toho 86 miliard utratili Američané za šetrné spotřebiče, ekologický nábytek, úpravy bydlení, ekooblečení a ekoturistiku. Zbytek za biopotraviny, přírodní kosmetiku, fitness, ozdravné pobyty, meditace, masáže a přírodní relaxační produkty. Natural Marketing Institut of USA zjistil, že i přes ekonomický propad v důsledku krize, se zájem o přírodní a ekologicky šetrné produkty nesnížil.

V Evropě se zatím patrně nejvýrazněji prosazuje nový životní styl v Spolkové republice Německo. Prof. Dr. Schulze z Univerzity v Hohenheimu, který se touto problematikou dlouhodobě zabývá, tvrdí, že je v Německu asi 5 milionů domácností (což představuje asi 15 milionů obyvatel, kteří jsou vyznavači LOHAS. Podle jeho odhadů je roční tržní potenciál této populace nejméně 200 miliard eur, ale může být i daleko vyšší, kolem 300 až 400 miliard. Jestliže se v Německu, pouze za biopotraviny v roce 2000 utratilo 2,1 miliardy eur, v roce 2010 to již bylo 4,5 miliard. Profesor národního hospodářství Peter Hechteljen (Universität Trier) ve své studii předpokládá, že německé firmy pod vlivem LOHAS budou dlouhodobě vystaveny tlaku ke změně svých výrobních postupů a charakteru svých produktů. Lohasiané jsou zákazníci z vyšších a středních příjmových skupin, kteří jsou pro výrobce nejzajímavější. Jejich spotřebitelský zájem na trhu nepodléhá výkyvům a má trvalý charakter. Zvyšující se objem poptávky po specifické kvalitě produkce musí zákonitě vyvolat odezvu i na straně nabídky. Porozuměním jejich hodnotám a požadavkům se vytváří platforma pro smysluplnou, efektivní a zejména dlouhodobou komunikaci firem se zákazníky.

V České republice v tomto směru (zjištění počtu příznivců LOHAS) nebyl doposud proveden žádný výzkum. Podle objemu prodeje biopotravin, přírodní kosmetiky a zájmu o ekologické bydlení odborníci odhadují, že u nás zelený trh reprezentuje 5 až 10% spotřebitelů dospělé populace, což je 1,5 až 3 miliony osob. V roce 2008 a následně v roce 2010 provedlo

²⁰⁹ Více informací na serveru <<http://www.lohas.com>>.

Ministerstvo zemědělství ČR výzkum s cílem zjistit, do jaké míry se změnilo povědomí českých spotřebitelů o biopotravinách. Respondenty byli obyvatelé středních a větších měst s minimálně středoškolským vzděláním, jejichž průměrný měsíční příjem je 15 000 Kč a více. V roce 2008 nakupovalo biopotraviny několikrát měsíčně 31%, jednou za týden 26% a několikrát týdně 11%. V roce 2010 to již bylo několikrát měsíčně 41%, jednou za týden 27% a několikrát týdně 12%. Jediným důvodem, proč lidé nekupují biopotraviny, jak vyplynulo z výzkumu, je jejich vyšší cena. O tom, že LOHAS zapustil své kořeny i u nás a stal se respektovaným trendem na trhu, svědčí i čtvrtý ročník mezinárodní konference BIO SUMMIT²¹⁰, která se uskutečnila v dubnu 2010 v Praze pod heslem: Důvěra, udržitelnost, etika, zodpovědnost. Hlavním tématem konference byla právě udržitelnost a zodpovědnost. Došlo zde k významnému obsahovému posuvu. Nediskutovalo se již převážně pouze o biopotravinách, jako v předchozích ročnících, ale také o biokosmetice, biotextilu, ekologicky šetrných technologiích, o podnikatelské etice a sociálně odpovědných formách investic. Představitelé renomovaných zahraničních firem působících na našem trhu, spolu se zástupci tuzemských podniků, si vyměňovali zkušenosti a strategické přístupy v oblasti produkce a následné propagace produktů spojených se zdravým a udržitelným životním stylem.

Hnutí LOHAS je již řadou renomovaných sociologů, ale i ekonomů, považováno za obecný, reálný trend 21. století, kterému se přisuzuje trvalý, perspektivní charakter. Hnacími silami jeho existence je stále rostoucí počet firem hlásících se k „odpovědnému kapitalismu“ a stále se rozšiřující okruh zákazníků etické spotřeby.

Nadnárodní firma Henkel na zásadách LOHAS založila svoji globální strategii. Svoji odpovědnost promítla do průběhu celého životního cyklu výrobku. Od výběru surovin a dodavatelů, v procesu výroby, distribuce, v edukaci spotřebitelů ve fázi spotřeby, až po nakládání s odpady. Firma jako první patentovala náhražku za fosfáty v pracích prostředcích. V roce 2011 uvedla na trh prací prášek s vysokou účinností, který je aktivní již ve studené vodě. Tím všem spotřebitelům šetří elektrickou energii nutnou k ohřevu vody. Řada firem vyvinula některé výrobky cíleně určené pro tzv. zelený trh. Lohas Forum na příklad vyhodnotilo pro rok 2010 za celosvětově nejúspěšnější pro LOHAS zákazníky hybridní automobil Toyota Prius, mobilní telefony na solární energii Samsung, barvy na vlasy z přírodních esencí Essentials Colors Schwarzkopf, kosmetické řady společnosti L'Oréal, nábytek IKEA, textilní výrobky firmy Marks & Spenser a pochopitelně produkci společnosti

²¹⁰ BIO SUMMIT od roku 2007 organizuje agentura Green marketing se společností Blue Events. Původně byl zaměřen na marketing biopotravin, ale pod vlivem stále rostoucího hnutí LOHAS, rozšířil svá témata na celý komplex produkce a aktivit souvisejících se zdravým a udržitelným životním stylem.

Henkel. Hodnocením výrobků tzv. zeleného trhu se zabývá také společnost Sustainable Review. Vydává přední elektronický časopis zaměřený na zdravý a trvale udržitelný životní styl. Na svém portále²¹¹, který je každodenně aktualizován, poskytuje širokou škálu informací od výsledků výzkumů na poli ochrany životního prostředí, přes sociální odpovědnost firem, až po novinky na trhu bioproduktů.

Zdravý a udržitelný životní styl by mohl být opravdu oním novým celoplanetárním hnutím, motivovaným odpovědností, po jaké volal filozof Hans Jonas. Jeho klíčovou předností je skutečnost, že nemá ideologický charakter. Je schopen oslovit každého člověka bez rozdílu jeho rasy, náboženství a politického přesvědčení. To je také jeden z hlavních důvodů, proč se tak rychle rozšířil v průběhu prvního desetiletí 21. století jako požadavek moderní doby. Okruh jeho vyznavačů se neustále rozšiřuje v USA, Evropě, Kanadě, v Austrálii, Japonsku, dokonce i v Číně a Jižní Koreji. Ale problémem, na který odborníci poukazují, je skutečnost, že se stal „výsadou“ pouze bohatého světa. Pokud v Africe umírají děti hladu, chybí zde základní zdravotní péče a jejich země jsou zmítány občanskými válkami, je výzva ke zdravému a udržitelnému životnímu stylu naprosto bezpředmětná. Chudoba obecně je překážkou v šíření tohoto nového trendu. Lohasiané, jak již bylo řečeno, jsou vesměs lidé s vyššími a středními příjmy a LOHAS produkty mají také zpravidla vyšší cenu. Jistě existuje ve vyspělých zemích také velký potenciál lidí, kteří by sice chtěli žít tímto stylem, ale prostě na něj svými příjmy nedosáhnou. V tomto směru jsou ale ekonomové do budoucna mírně optimističtí. Poukazují na obecný trend zvyšující se životní úroveň (ve vyspělých zemích) a zejména na známý fakt, že počáteční cenová exkluzivita většiny nových produktů životní spotřeby, díky masovému rozšíření nových technologií a cenové konkurenci na trhu, je pouze dočasná.

Mělo by být ambicí každé firmy, která chce na trhu působit dlouhodobě, na trend LOHAS reagovat. Zamyslet se nad vlastní produkcí a hledat možnosti produkce alespoň jednoho výrobku, který by mohl obstát na tzv. zeleném trhu. Hledat energetické úspory, ekologičtější způsoby likvidace odpadů atd. V rámci svých možností doplnit svoji podnikovou strategii o vyšší míru odpovědnosti vůči zdraví svých zaměstnanců a životnímu prostředí. Jsou to bez nadsázky aktuality dneška, které se projeví ve zvýšeném zájmu zákazníků, vyšší spokojenosti a pracovním nasazení zaměstnanců.

7 Podnikatelská etika na mezinárodních trzích

²¹¹ Viz <<http://sustainablereview.com>>.

V současném procesu ekonomické globalizace nabývá na důležitosti zejména kulturní kontext, ve kterém se každá ekonomika realizuje. Tradice, zvyky, obyčeje, mravy, náboženství, to vše vytváří širší sociální prostředí a ovlivňuje chování a jednání každého obchodníka a podnikovou kulturu každé firmy. Pestrost a různost mravních vzorců chování, psaných a nepsaných morálních kodexů a respektovaných hodnot, je opravdu veliká. Neznalost v této oblasti může mít často velice negativní dopad na obchodní činnost. Běžná praxe jedné strany může být naprosto nepochopena stranou druhou. Západoevropští obchodníci často automaticky považují potřesení ruky v závěru jednání za souhlas s celou transakcí. Arabský obchodní svět považuje přímý pohled do očí v průběhu jednání za drzost a dotyk levou rukou za neslušnost. (Levá ruka tím, že se podílí na intimní hygieně, je považována za nečistou). V Japonsku, Číně a Jižní Asii díky tradiční slušnosti nikdy neřeknou „ne“ a neznáme-li jimi používané ekvivalenty záporu, je jednání velmi obtížné. Platby faktur v Itálii a Španělsku na poslední chvíli jsou standardní praxí, která by v jiných zemích byla z morálního i obchodního hlediska hodnocena jako nerespektivní. A tak bychom mohli ve výčtu různých specifíků chování a jednání příslušníků jiných kultur, které může rozhodujícím způsobem ovlivnit výsledek obchodování, pokračovat takřka do nekonečna. V obchodní činnosti na mezinárodních trzích proto platí několik jednoduchých zásad a doporučení, která pokud jsou dodržována, umožní lepší komunikaci s obchodními partnery.

- **Zásada první:** Nedomnívejme se, že my jsme normální a oni ne. Je to projev arogance a ignorování faktu, že i my sami jsme minoritou v jiné kultuře. Náš hodnotový systém je proto nutné alespoň dočasně změnit a přizpůsobit kulturním hodnotám obchodních partnerů.
- **Zásada druhá:** Vždy respektujte víru a hodnoty druhých. Vyhýbejte se komentářům a vlastním úvahám o údajné pověrčivosti, nelogičnosti nebo nevědeckosti v myšlení druhých. To, co zvenčí připadá nelogické, může skrývat vnitřní logiku věci, která nám uniká.
- **Zásada třetí:** Vyhledejte a zjistěte si co možná nejvíce informací o kulturách zemí, ve kterých hodláte obchodovat. Týká se to jejich dějin, politického systému, náboženství, zvyků, tradic, obyčejů a etikety.
- **Zásada čtvrtá:** Nehodnoťte země podle zaběhlých stereotypů. Ne všichni muslimové jsou agresivní náboženští fanatici, ne všichni Židé jsou vychytralí obchodníci, ne všichni Italové jsou nespolehliví lenoši. Skutečnost bývá

opačná. Pro samá pozvání a pohostinnost muslimských obyvatel vám téměř nezbyvá žádné soukromí a to platí i pro Izrael a Itálii.

- **Zásada pátá:** Neočekávejte, že druzí budou jednat v rozporu se svým svědomím. Pokud si to myslíte, měli byste zvážit, zda jste ten pravý typ pro práci v zahraničním obchodě.
- **Zásada šestá:** Nepodceňujte roli náboženství v ovlivňování chování a jednání obchodních partnerů. Mějte respekt a porozumění. Zkušení obchodníci doporučují raději před příslušníky velkých tradičních náboženství nezmiňovat svůj možný ateismus. Ten bývá pro jakéhokoli věřícího nepochopitelný a nesympatický.
- **Zásada sedmá:** Promluvte si s lidmi, kteří již mají s danou zemí zkušenosti. Upozorní vás jistě na spoustu důležitých „maličností“ z praktického života, které v žádných knihách nenaleznete.
- **Zásada osmá:** Nekritizujte zbytečně situaci v dané zemi. Vnitřně si přiznejte, že je takřka nemožné pochopit společnost „zevnitř“, aniž bychom byli její součástí. Spíše si najděte pár věcí a zážitků, které se vám líbí a ty v konverzaci s obchodním partnerem zdůrazněte.

V rámci mezinárodní podnikatelské etiky byla stanovena a platí dvě tzv. železná pravidla mezinárodního obchodu.²¹² Jsou obecně respektována a ctěna. **První pravidlo** říká, že prodávající se musí přizpůsobit a respektovat kupujícího. Druhé vyjadřuje zásadu, že ten, kdo je v obchodním styku v určité zemi cizincem, musí respektovat místní zvyklosti, tradice, obyčeje a hodnoty. To však neznamená, že platí doslovně staré přísloví: Jsi-li v Římě, chovej se jako Římané. Napodobování může mnohdy vyznít jako nechtěné parodování a mít opačný efekt, může být pochopeno jako urážka. **Druhé pravidlo** směřuje více k požadavku aktivně naslouchat. Bez předsudků se věnovat obchodnímu partnerovi s cílem pokud možno co nejlépe pochopit jeho postoje a názory. Snažit se o kulturní empatii, pokusit se vžít do myšlení lidí jiných kultur. Obchod obecně v sobě skrývá důležitý psychologický moment. Chceme-li spolu navzájem obchodovat, znamená to nejen se domluvit, ale i poznávat se, být k sobě vstřícní, snažit si porozumět a vzájemně se respektovat. Tato skutečnost, přes veškerou různost kultur a nábožensko-filozofických východisek, odkazuje na podmínku realizace vzájemných vztahů, která je formulována v etice tzv. „zlatého pravidla“. V kontextu Evropy

²¹² GESTELAND, R. R. *Cross – Cultural Business Behavior. Marketing, Negotiating and Managing Across Cultures*. Copenhagen: Business School Press, 1999, s. 15-16

je jeho formulace nejznámější v podobě jednoho z výroků Ježíše z Nazareta v jeho slavném kázání na hoře: „Jak byste chtěli, aby lidé jednali s vámi, tak vy ve všem jedněte s nimi“ (Mt. 7,12). Tuto myšlenku v různých podobách však můžeme nalézt u čínského filozofa Konfucia, řeckého Tháleta z Milétu, v indickém eposu Mahábhárata, v židovském Starém zákoně i v islámském Koránu. Zlaté pravidlo odráží sociální rozměr mravního povědomí lidstva. Vyjadřuje požadavek uznání rovnocennosti zájmů a potřeb ostatních vůči našim vlastním. Jejich vzájemná vazba oboustranně podmiňuje způsoby jednání. Pokud chci, aby se ostatní ke mně chovali ohleduplně a čestně, musím být k nim i já ohleduplný a čestný. Zlaté pravidlo tak v sobě skrývá také řadu morálních příkazů jako například: Nepodváděj, respektuj zákony, dodržuj své sliby, svědomitě plň své povinnosti atd. Jednoduchost, srozumitelnost a logičnost tohoto pravidla jej předurčuje k možnosti všeobecné akceptace. Vždyť fakt, že k této myšlence dospěli nezávisle na sobě příslušníci různých kultur a náboženství, jen dotvrzuje její relevantnost. Z etického hlediska tak může sloužit jako základní argument pro universalismus morálky.

Mezinárodní obchod se realizuje v rastru velkého množství pravidel a tím i omezení. Tato pravidla a omezení jsou v různých zemích rozličná. Vzhledem k procesu globalizace trhů je zajímavá jejich obecná tendence v rámci národních ekonomik se postupně zmnožovat. Problémem zůstává, že většina tržních ekonomik často směšuje veřejný a soukromý sektor a poměr obou sektorů je v různých zemích individuální. Každá země má rozličné tarify a dovozní omezení, která vytvářejí dílčí bariéry obchodu. Na druhé straně však existuje reálná snaha o dosažení integrace, v jejímž rámci by bylo možné obchodovat na základě všeobecných pravidel, tarifů a principů. V této souvislosti Gilles Lipovetsky říká: „Charakteristickým rysem epochy není posvěcení etiky, ale její utilitaristická instrumentalizace ve světě obchodu.“²¹³ To znamená, že etické zásady v rámci obchodní činnosti nejsou základním a obecným rámcem, v němž se realizují veškeré transakce.

7.1 Etické kodexy

Tendence etablovat etiku jako výchozí předpoklad veškerých vztahů v rámci ekonomické sféry se odráží v řadě fenoménů dnešní doby. Jedním z nejvýznamnějších je existence etických kodexů, která se již netýká pouze podnikové sféry. Kodexy jsou zaváděny v bankovníctví, pojišťovnictví a státní správě jako nástroj profesní etické orientace.

²¹³ LIPOVETSKY, G. *Soumrak povinnosti*. Praha: Prostor, 1999, s. 275

I v obchodních organizacích oceňují praktičnost zavádění etických kodexů, které usnadňují komunikaci a dokáží doplnit zákon tam, kde je příliš abstraktní a neadresný.

Etický kodex firmy se stává zmocňujícím dokumentem pro odstranění neetického chování, je zdrojem hodnocení vlastní činnosti zaměstnanci a veřejností a přispívá k vyšší úrovni podnikové kultury a socializačního procesu ve firmě. V USA byl v roce 1978 schválen zákon (Foreign Corrupt Practises Act), který zakazuje Američanům podplácet cizí úředníky v zájmu získání jakýchkoli kontraktů a to i tehdy, pokud je to všeobecná praxe té které země. Tento dokument se patnáct let po té stal východiskem pro vytvoření Kodexu podnikatelské etiky vládou Spojených států. I když je nezávazný, sehrává důležitou roli při všech právních kauzách, ve kterých se jedná o nějakou formu etického pochybení. Firma Shell ve spolupráci s organizací Amnesty International vypracovala jakýsi „slabikář lidských práv“, který zveřejnila na internetu. Řeší zde například problémy, jak se zachovat v situaci, kdy v zemi, ve které máme velkou investici, se radikálně zhorší dodržování lidských práv. Dalším příkladem může být firma obranného strojírenského sektoru United Technologies. Její současný prezident Pat Gnazzo řídí mezinárodní síť sto šedesáti referentů pro etiku po celém světě. Jejich etický kodex byl přeložen do čtyřiaadvaceti jazyků a je dán na síti k dispozici jako inspirace pro jiné. Když byla v roce 1992 založena organizace Ethics Officer Association, která má sdružovat experty profesionálně se zabývající podnikatelskou etikou, měla 10 zakládajících členů. Dnes je asociací sdružující více než 650 členů ze 48 zemí světa. Jistým mezníkem v prosazování morálních vztahů na mezinárodních trzích bylo založení „Kulatého stolu v Caux“ v roce 1986. Zakladatelé, bývalý prezident firmy Philips Electronics Frederic Philips spolu s viceprezidentem INSEA Olivierem Giscardem d'Estaingem a prezident Canon Inc. Ryuzabura Kaku se rozhodli vytvořit první mezinárodní etický kodex, který by napomáhal omezit rostoucí napětí v mezinárodním obchodu. Evropa, Japonsko a USA tak našly společnou řeč při hledání sdílených hodnot a harmonizaci hodnot rozdílných. Všechny tyto skutečnosti potvrzují, že mezinárodní podnikatelská etika je nejen aktuálním tématem vzhledem k procesu ekonomické globalizace, ale přímo nutností ve sféře mezinárodního obchodu.

Podnikatelskou etiku v rámci mezinárodního obchodu se snaží nejen monitorovat, ale i prosazovat Světová obchodní organizace (WTO). Vzpomeňme na její zásah proti USA ve prospěch Evropské unie v roce 1997. Evropská unie tehdy obvinila USA z nedovolených praktik v podpoře exportu. Ženevské sídlo WTO se stalo prostředníkem bilaterálního jednání Komisař sir Leon Brittain zastupující EU požádal o zprostředkování konzultací obou stran ve sporu. Jednalo se o problém nepřímého subvencování amerického vývozu tím, že zisky

ze zboží vyváženého prostřednictvím FSC (Foreign Sales Corporations) nepodléhaly zčásti nebo dokonce zcela zdanění. Američtí výrobci tak získali nemalé výhody vůči evropským producentům. Po zdlouhavých jednáních se zástupcům WTO podařilo nalézt oboustranně akceptovatelné řešení, které zamezilo poškozování evropských výrobců. Další významnou světovou organizací, která mimo jiné také bdí nad dodržováním etických standardů a norem je Mezinárodní obchodní komora (ICC). Sdružuje téměř 7 000 společností ze 130 zemí. Jejich členy jsou například IBM, Du Pont, McDonald, Motorola, Baťa, Nestlé, Philips, Toyota, Visa, Westinghouse, Total, ABB a celá řada dalších renomovaných společností. ICC hájí zájmy svých členů na národní i mezinárodní úrovni. Zprostředkovává jejich styk s politiky, provádí poradenství, má řadu odborných komisí, ve kterých pracuje přes 500 expertů. Její vlastní institucí je Mezinárodní arbitrážní soud jako nejvyšší instance pro rozhodování obchodních sporů členů Mezinárodní obchodní komory. Komora byla založena již v roce 1919 a její „dlouhověkost“ je nejlepším argumentem pro její efektivitu. V roce 1996 vypracovala a přijala Kodex proti korupci v mezinárodních obchodních transakcích a zavázala své členy k jeho plnění. Od 26. února 1997 pracuje také v naší zemi Národní komitét ICC.